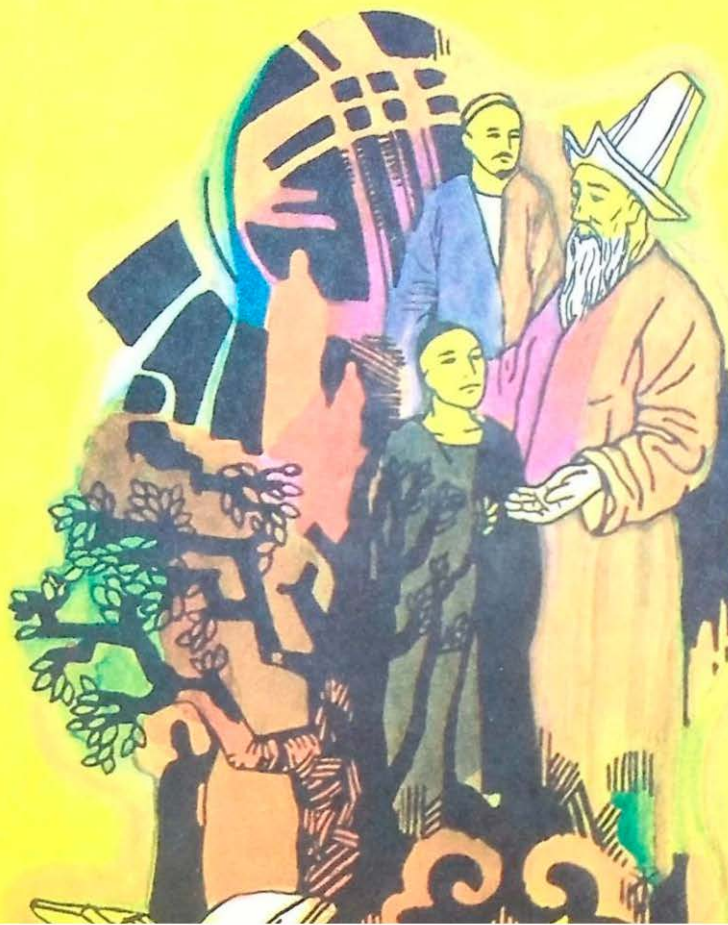

НЫСАНБЕК ТӨРЕКУЛ
*Б*ИЛЕР СӨЗІ.
АҚЫЛДЫН КӨЗІ

НЫСАНБЕК ТӨРЕҚҰЛ

БИЛЕР СӨЗІ.
АҚЫЛДЫҢ КӨЗІ

НЫСАНБЕК ТӨРЕҚУЛ

**БИЛЕР СӨЗІ.
АКЫЛДЫҢ КӨЗІ**

АЛМАТЫ «ҚАЗАҚСТАН» 1996

ББК 83.3 Қаз.я
Т 60

Нысанбек Төрөқұл,
Билер сөзі — ақылдың көзі, — Алматы: Қазақстан,
1996. 240 бет.

ISBN 5-615-01813-5

Қазақ халқының би-шешендері туралы жүйелі ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізіп, тыңбай еңбек етіп келе жатқан белгін ғалым, филология ғылымының докторы, II Төрөқұлдың бұл кітабы бұрын жарық көрген «Қазақтың би-шешендері» (1993 ж. XI, Қазбасқовпен бірігіп жарыяланған), «Қазақтың 100 би-шешені» (1995) еңбегінің жалғасы.

Жаңа кітапқа иелеріміз өткен Елсау, Оңдай, одан беріретегі, өгіні XVIII—XIX ғасырларда тұғым кешкен Бөкен, Айтуар, Алдар, Бегеш, Алдаберген, Біке, Андас, Сұлтанбек, Тоғымбай, Төрөбай, т.б. би-шешендердің тұғымбауы мен шешендік билік сөздері енгізілді.

Кітап автшлікке арналған.
Әдеби-тарихи басылма.

Т $\frac{4603020102 - 15}{401(05) - 96}$ 19 - 96

ББК 83.3 Қаз.я

ISBN 5-615-01813-5

© Н. Төрөқұл, 1996 ж.

АВТОРДАН

Құрметті оқушы қауым! Қолдарыңыздағы «Билер сөзі — ақылдың көзі» деген кітап қазақтың би-шешендері жөнінде баспадан жарияланып жүрген кітаптардың заңды жалғасы. Мұнда бұрын атаусыз қалып, тіптен есімдері ел есінен шығып бара жатқан Елсау, Оңқай, Дос, Шабанбай, Қожбанбет, Жәлменде, Алдаберген, Нақысбек тәрізді би-шешендердің ғұмырнамасы мен кезінде олар айтқан билік-кесім, шешендік, тапқыр сөздері қамтылды.

Кітапта сонымен бірге жаңадан табылған деректер негізінде қайта жазылған Ақтайлақ, Бәйдібек, Бөлтірік, Жетес, Жанғұтты тәрізді ірі билер, шешендер жөнінде соңғы деректер бар.

Қазақ тарихы мен заң жүйесінде, фольклоры мен көркем әдебиеті, мәдениеті және тіл білімі саласында — билер ерекше тұлға. Халқымыздың өткен дәуірлерінде елі, жері үшін, халық қамы үшін қара қылды қақ жара әділ билік айтқан билер, шешендер аз болмаған. Қазақ даласында олар жүздеп саналады. Қысқасы, әр елдің, әр ауылдың сөз тыңдар өз ақсақал, билері болды. Олар қазіргі соттың, прокурордың, әкімнің қызметін бір өзі атқарды. Атқарғанда қандай, «халық биі айтса, қалып айтпайды» деп оның билігіне тоқтам жасады.

«Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген қағиданы олар мықтап ұстады. Әділеттік деген осы емес пе? Мүндай халық өкілін қазақтан басқа халықтан іздеп көріңізші, кәсіп таба алмайсыз. Демек би-шешендер тек қана қазақ халқына тән құбылыс. Сондықтан оған айрықша мән беруіміз керек.

Кешегі өткен қызыл империяның кезінде оларды бай, күлак, би, болыс деп жазғырдық, соңына шырақ алып түстік. Тіптен олардың бейкүпіз үрім-бұтақтарына дейін құдаладық. Содан не таптық! «Түтел сөздің түбі бір — түп атасы Майқы биден» бастап, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке бидің оршына Демосфенинен, Цицероннан цитата іздедік. Мектеп оқулықтарынан Абылай хан,

Қабанбай, Бөгенбай орнына Иван Грозный, Суворов, Кутузовты оқыдық. Сөйтіп, көбіміз өз халқымыз тарихын білмейтін, өз ата-бабасын сыйламайтын мәңгіртке айналдық.

Енді міне, құдіреті күшті алла тағала жарылқан бос-таңдық алдық. Тәуелсіз ел болдық. Есімізді жинап, жоғалтқанымызды іздеп жатырмыз. Бұған да шүкіршілік. «Қанаушы тап өкілі», «халық жауы» деген жазықсыз жаламен аты өшіп, мұрасы тарыдай шашылып кеткен біраз билердің билік-шешендік сөздері жинақталып бір жүйеге түсіп келеді.

Осы бір қызығы мол, қиын істі атқаруда авторға кезінде қол ұшын беріп, көмек көрсеткен, ең алдымен, сол би-шешендердің үрім-бұтақ жұрағаттары болды. Олардың бір қатары алғашқы кітаптарда аталған-ды.

Енді осы кітапты жазу кезінде хат-деректеме жолдаған Қарағанды политехникалық университетінің профессоры Жетес бидің немересі Сәғтай Жетесовке, Жангүтты, Шабанбай билердің жұрағаты, Алматы қаласында тұратын белгілі ақын Жеңіс Қашқыновқа, Ақтайлық бидің немересі, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми хатшысы, филология ғылымдарының кандидаты Серік Қорабаевқа, Алдаберген бидің үрім-бұтақтары Оңтүстік Қазақстан облысының Алғабас ауданында тұратын Төрекелді Амантайұлы, Ибадулла Байсейітұлы, Тәйтелі Болысбекұлы, Шорақазы Күзембайұлы және Нақысбек шешеннің немересі әл-Фараби атындағы Қазақтың мемлекеттік ұлттық университетінің Шығыстау факультеті, Қытай тілі кафедрасында ұстаздық ететін Дүкен Мәсімхан, тағы басқаларға авторлық ақ ниетімен алғыс айтамын.

ЕЛСАУ БИ

Елсау би Нәндіұлы б.з.д. 104 жылы Шулең деген жерде туып, 73 жасында 177 жылы дүниеден өткен. Ежелгі үйсін мемлекетінің әуелгі бас биі.

Елсау әке-шешеден бір жарым жасында жетім қалады. Әкесі Нәнди би бір соқтығыста сойылға жығылып мерт болады. Нәнди би билік еткен үйсін мемлекетімен соғысқан көрші Хүн елінің қолбасшылары үйсіндердің малын талап, жерін тартып алады. Мыңдаған адамдарын құлшылықта ұстайды. Бұл оқиға Қытай тарихи — шежіресінде жазылған.

Енді Елсау бидің жас шағына келейік: Шапқыншылықтан аман-есен қалған нәрестені Нәнди бидің жақын туысы Бөже шаңырағы ортасына түскен жұрттан баланы тауып алып, бауырына басады. Өшіккен жаулар: «Кейін әкесінің кегін аламын деп қайға шауын жүрер» деп, жас балаға іздеу салады. Бөже баланы жау қолына түсірмей жасырады. Ауылдан тысқарылау тау қойнауында жиналған ескі мая шөп болады екен. Бөже сол шөптің арасын кеулеп баланы сонда жасырып, түні-түнде барып тамақтандырып жүреді. Бала күннен-күнге түлеп өсе береді. Бөже бір күн кеуқұрым мая шөпке жақындай берсе, сол шөптің арасынан бауырында емшегі салпылдаған бір бөрі шығып бара жатады. Ұяны барып қараса бала аман-есен ұйықтап жатыр дейді. Ол баланы дереу құшақтап ауылға апарайды. Бар көргенін ауылдастарына айтады. Үлкен-кіші бәрі: «Бұл киелі бала екен, жөндеп күтіп, тәрбиеге алайық», — дейді. Сонымен Елсау бала ер жете береді. Қойшы, жылқышылармен бірге жүріп, ағ ойындарын үйренеді, садақ тартып мергеншілікті меңгереді. Қойшы, малшылардан ел аңыз-әпсаналарын, бұрынғы батыр, билер сөздерін тыңдайды. Сөйтіп, Елсау бара-бара батыр тұлғалы, ақылды, алғыр, елге қамқор дана болып ер жетеді. Ол 11 жасынан ел билігіне араласады. Та-

лай-талай дау-дамай істердің түйінін шешіп, әділ би, ел қамқоры аталады. Мыңдаған жасақ қол жинап, елің талап, әкесің өлтірген Хүй еліне аттанып, олардан әке кегің, ел есесің қайтарады.

Елсау би және ол басқарған үйсін мемлекетінің тарихнамасы қақында ежелгі Қытай тарихшысы Бань-Гүдің «Ханнама, батыс өңір шежіресі. Үйсін мемлекеті» деген еңбегің зерттеп жазған белгілі жазушы Тұрсын Жұртбаев өзінің «Дулыға» (1994) атты кітабында жан-жақты жазыпты. Енді осы еңбектің мына бір жолдарына көңіл қоя кетейік:

«Ұлы Күнбидің астанасы — Қызылқорған қаласы, түтін сапы — 120 мың, әскері — 188 мың 800. Күнбидің екі уәзірі, оң қапаттағы, сол қапаттағы екі әскер басы, үш сұлтаны, екі биі, бір тұтық биі, екі бас бақылаушысы болған. Жері ұлан-байтақ кең, әрі жазық, жауын-шашыны көп, ауа райы суық. Тауларда қалың қарағай өседі. Егіншілікпен шұғылданбайды. Малшылармен бірге, жайылым-суат жағдайына қарай көшіп жүреді. Әдет-ғұрпы хұндарға ұқсайды. Бұл елде жылқы көп, байларында 4 — 5 мыңнан болады. Халқы қайсар, батыр келсді. Ұрықарасы көп. Ең күшті мемлекет. Бұрын хұндарға бағынышты болған, кейін күшейді де, оның сұрауынан құтылып, оған бағынбайтын болды. Шығыс жағы Хұндармен, батыс, солтүстігі Қаңлымен, батыс жағы Ферғанамен, оңтүстігі қалалық мемлекеттермен шектеседі. Әсілі, сақтар қоныстанған орын еді. Иузилер сақтарды жеңгеннен кейін, сақ халқы оңтүстік жағындағы Шуандызды (қазіргі Кашмир, Балтистан — Болурды) басып өтіп, көшіп кетті. Ал Иузилер сақтардың жеріне ірге теспті. Кейін үйсін Күйбиі Иузилерді соққымен жеңді. Иузилер батысқа көшіп Бактрияны бағындырды. Үйсін оның жерін иеленді. Сондықтан үйсін елінің құрамында сақтар мен иузилер бар деген деректен-ақ Елсау баба билік еткен ежелгі үйсін мемлекетінің қандай болғанын аңғаруға болады.

Шығысы Қытаймен шектелетін Алтай, Алатау, Қаратау алқабын алып жатқан, іргесі біздің заманымыздан бұрын қаланған Елсау би басқарған үйсін мемлекеті талай қуғын-сүргін, шапқыншылықты басынан кешіреді. Ол оқиғалар тарихи-шежірелерде, әсіресе, Қытай жылнамаларында ілгеріде жазылған. Біз ол жағына тоқталмаймыз. Елсау бидің ғұмырнамасына назар аудармақпыз.

Елсау бабамыз үйсін мемлекетіне елу жылдан астам билік жүргізген. Әр тарапта бытырап жүрген үйсін жұрты-

ның басып біріктіріп, ұйымдастырып («Үйсін» деген сөздің өзі «ұйысын», біріксіз деген сөзден шықса керек) ірі мемлекеттер қатарына жеткізген. Үйсін жұрты мал шаруасымен, әсіресе, жылқы өсіруден өзге елдерге қарағанда озық болған. Кейінірек егін егумен шұғылданаған. Қол өнер, темір, шойын қорыту, қыш құю, құмыра, ыдыс-аяқтар жасау өнерімен, зергерлікпен айналысқан. Мұның бәрі археологиялық қазба-зерттеулерде дәлелденген.

Елсау бидің бес әйелі болыпты. Сол бес әйелден 23 бала өсіп, ер жетеді. Әр қайсысы ру-ру болып Алатау, Қаратау атырабын алып жатады. Арғын жұртынан алған Үмай бәйбішенің өзі 13 құрсақ көтергені.

Елсау би тұңғыш баласы Нұлыны көрші елді билетуге таққа отырғызбақ болғанда, одан өзі бас тартып, орнына Дулы інісін ұсыныпты. Дулы әкесін де, ағасы Нұлыны да өл-өлгенше сыйлап өткен. Олардың айтқанын бұлжытпай іске асырып отырған. Елді дұрыс басқарған. Ағасы Нұлы 22 жасында қайтыс болған. Одан Абыл, Албан, Азық, Санжар (Жоңше би) деген төрт ұл бала қалады. Олар өсе келе Абылдан — абыл елі, Албаннан — албан елі, Азықтан — азық елі таралады. Кейін сол ұсақталып кеткен үш елдің басын Санжар би біріктіріп іргелі елге айналдырады.

Елсау бидің жасы 73-ке толғанда көршілес Қытай ханы оны Шайжан деген сұлу қызына некелеп қосады. Мұндағы мақсат — үйсін мемлекетімен қарым-қатынас, сауда-саттық, алыс-беріс жасап жақындаса беру, сөйтіп, бірге-бірге үйсін еліне үстемдік жүргізе бермек еді. Қытай ханының бұл мүддесі іске аспайды. Өзі қартайып қалған 5 әйелі бар Елсау баба Қытай қызы Шайжаңды Санжар інісіне некелеп қосады да, еншісін бөліп береді. «Үйсіннің бас биі Елсаудың оң тізесін басып отырып, өз билігімді жүргізіп, айтқанымды істетемін» деп келген Шайжан арманына жете алмай, құса болып 5 жылдан кейін қайтыс болып кетеді.

Ежелгі шежіреге қарағанда Елсау бимен Майқы би Мәнұлының арасы 7 ата болып шығады екен. Оларды Тауасарұлы Қазыбек бек «Түп-түқияннан өзіме шейін» деген кітабында былай таратады: Елсау — Абыл — Қайыр — Бақ — Таң — Мән осылардың бәрі де өз халқының қамын ойлаған, олардың бірігіп ел болу жағына көп еңбек сіңірген әруақты бабалар болып өтіпті.

ОҢҚАЙ БИ

Оңқай би Дулығұлы б.з.д. 93 — 60 жылдар аралығында үйсін мемлекетіне билік құрған ежелгі баба билердің бірі. Оңқай би Елсау бидің немересі. Оның туысы Жөңші би де Елсау бидің немересі еді. Оңқай бидің ұлы Юал — Гүй мен Жөңшінің баласы Нәби де әкелерінің билік дәстүрін жалғастырған айтулы билер болып өткен.

Оңқай би зор тұлғалы, өзі батыр, көп сөйлемейтін, сөйсей қалса аз сөзбен көп ойды түйіндеп, тұжырымдайтын гүлама ақылды, мінезі салмақты, адамгершілігі зор ел иесі болыпты. Ал, Оңқай биге қарағанда оның Қытай елінен алған бәйбішесі Жие-ю айла-тәсілі мол, ылдым-жылдым шешен сөйлейтін, елді өзіне үйіріп әкететін сиқырлы қасиеті бар әйел екен. Оңқай бидің алдына келген ішкі-сыртқы ел мәселесін көбінесе Жие-ю ханым шешіп отырған. Әрине, ол ел мәселелерін жалғыз өзі шешпеген. Оның қасында ақылшы кеңесшілері, көмекші, күтушілері болған. Жие-ю Қытай ханының ерке әрі беделді қызы еді. Сондықтан да оның басты мақсаты Үйсін мемлекетін Қытаймен достастыру емес, көріні Хүй елімен жауықтыру, Оңқай биді оларға қарсы айдап салу, малын талап, жерін тартып алу еді. Жие-ю ханым осы мақсатын жүзеге асыру үшін Үйсін мен Хүй елінің арасына от қойып өшіктіре берген, талай соғыстардың себепкері болған. Бұған дәлелдер көп. Бұл жерде ол соқтығыстарды атап жатпай-ақ қояйық.

Оңқай мен оның бәйбішесі Жие-ю ханым өздерінен туған үш ұл, екі қызын ел билігіне араластырады. Оларға жөн-жосық үйретіп баулиды. Әсіресе, Дәмеш деген қызы өнер, білім, жолына түседі. Ою-өрнектің шебері. Әкесінің қоластында үйсін елдерін аралап өнер, білім ұрығын себеді. Көптеген шоқірт өнерпаздар тәрбиеленіп өсіреді. Дәмеш қыздан қалған сол өнер, білім өнеге үйсін ұрпақтарына мәңгі өлмес мұра болып таралған.

Оңқай бидің үлкен ұлы Юаль-Гүй, ұлы Күйби, ал оның інісі Әжет би Кіші Күйби болып үйсін елін екі жақтан билеп тұрады. Үйсін мемлекеті осы бір мезгілде бейбітшілік, тыныштық аясында өмір сүрген.

Үйсін мемлекетінің әуелгі бас биі Елсау би мен Оңқай би және олардың заманы туралы бұл деректерді ежелгі Қытай тарихшысы Бань-Гүдің «Ханнама, батыс өңір шежіресі. Үйсін мемлекеті», Шығыс Түркістандық тарихшы Нығмет Мыңжағұлының «Қазақтың қысқаша тарихы», Қытай жылнамаларынан тәржімалаған Нәбихан

Мүқамедханұлының «Тарихи зерттеулеріне» сүйеніп жаздық.

МАЙҚЫ БИ

Майқы би Төбейұлы 1105—1225 жылдар шамасында ғұмыр кешкен қазақ халқының төбе биі болған. «Түтел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейтін қанатты сөз арқылы атадан балаға таралып келе жатқан Майқы би бабамыз түйінді даналы сөздің де, би біткеннің де көш басшысы болса керек. Тарихи деректерге қарағанда, ол бір ғана қазақ жұртының емес, бүкіл түркі тұқымдас халықтардың бас биі болғанға ұқсайды. Сондықтан да оны түрік тұқымдас елдер, әсіресе татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек халықтары бас биіміз деп санаған.

Ежелгі шежіре бойынша екі Майқы би болған тәрізді. Белгілі жазушы Балғабек Қыдырбексұлы бұл жөнінде былай жазады: «...артына өлтірмейтін сөз қалдырған — сол XII ғасырда өмір сүрген Майқы ма? Көне көздерден, ата-баба, жеті пұстыдан қалған шежірелерге келсек, қазақта екі Майқы болғаны байқалады. Оның екіншісі — осы мақаланың авторының өзінен санағанда қырық бірінші атасы, яғни Шыңғыс заманындағы билік құрған Майқы. Егер біздің қолымыздағы атадан балаға мұра болып, дүниедегі ең ардақты құжаттай құрметтеліп, жатталып келе жатқан әулет шежіресін тілге тиек етер болсақ, XII ғасырда жасаған Майқы (Майып) өзін Ұлы жүз санайтын біраз қазақтың атасы. Жалмамбет (Ақүйсін), Жарықшақ (Қараүйсін), Түркештің (Са-рыүйсін) әкесі, Бәйдібектің атасы.

Ақұлы Майқы (Майып) іштен бір аяғы кем туған да, ақсап жүретін адам болған. Туа кембағал адамға төрт мүшесінің бірі кемістіктен Майып аты берілген. Кейін қатарынан асып туған басында бағы, астында тағы бар, яғни Шыңғыс ханның оң тізесін басқан адамды қазақтар Майып деп кемітіп атауға аузы бармай, бұрын өткен, аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермеген, қаусырма жақ, қызыл тілге келгенде алдына жан салмаған — осы Майыптың он сегізінші бабасы — Майқының атымен атап кеткен. Демек, XII ғасырда жасаған Майқы (Майып) мансап иесі, бірақ сөз иесі емес. Бұдан, әрине, Майқының қазақ халқының алдында өткен еңбегі, мансапты дулы — бас уәзір болғандығын жоққа шығаруға болмас.

Ал, артына ел аузында сөз қалдырған, ел билеген көсем, басынан сөз асырмаған шешен Майқы Мән баласы. «Арғы атам Абыл, Қайыр, Бақ, Таң, Пэр, Мән» деп Жамбыл жырлаған Абыл, Қайыр, Бақ, Таң, Пэр, Мән — міне, бұлар Майқының аталары — Жамбылдың да бабалары. Қазіргі оның ұрпағы Майқыдан 58—60 атада түр екен». («Ана тілі», 9 тамыз 1990 жыл).

Ежелгі тарихшы Рашид ад-Диннің «Джами ат тауарих» деген еңбегінде екінші Майқы би Шыңғыс ханның оң қол ақылшысы, Шыңғыс хан өзі жорыққа шығарда оны өз орнына қалдырып кететін сенімді бас би болғаны, дау-дамай содан шешімін тауып отырғаны көрсетілген.

Шыңғыстың баласы Жошы хан батысқа жорық жасағанда Майқы биге моңғол әскерінің оң қанатын сеніп тапсырған. Талай жеңісті бастаған батыр болған. Сол оң қанат — Дешті Қыпшақ елінің ұлан-ғайыр аймағына билік жүргізген. Осы дерек моңғол жылнамасы «Алтын топшыда» да жазылған.

Шыңғыс 1206 жылы ұлы хан аталғанда оны құрметтеп, төңірегіндегі елдер құтты болсын айтып барыпты деседі. Бұл жөнінде ұлы Абай былай жазған: «...моңғолдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар құтты болсыңға барыпты. Бірақ қай жерге барғаны мағлұм емес, сөйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі моңғолдың өз заңы бойынша «хан» деген үлкен биіктің басында ақ киізге Шыңғысты отырғызып, хан көтерген дейді. Тауының Шыңғыс аталып, биігі Хан аталмақ себебі де сол болса керек.

Сол он екі кісінің бірі қазақтың Майқы би деген кісісі екен. «Түтел сөздің түбі бір — түп атасы Майқы би» деген мақал болған. Майқы би сол кісі екен. Шыңғыс аламандыққа аттанып, әскер тартып шыққанда әскерінің көбі татар екен дейді. Оның себебі, моңғол өздері татардай ассыздық, сусыздыққа, ыстық-суыққа шыдамды болмаса керек. Қазақтың соғысқа жарарлық адамы сол Шыңғыстың әскеріне қосылып, бұларды Шыңғыс хан өзінің Жошы деген үлкен баласына билетіпті».

Майқы би кезінде қазақ халқының бірлігін сақтап, біртұтас ел болу жолында алғашқы ұлыс бірлігін құруда көп еңбек сіңірген қайраткер. Оның бұл қызметі жөнінде аңыз, әңгімелер аз емес. Тарихи еңбектерде, энциклопедияларда Майқы бидің сол азаматтық еңбектері то-

лығырақ жазылмағанмен аздап аталып келеді. Мәселен, Қазақ энциклопедиясында былай жазыпты:

«Халық аңызында — Майқы би (екінші Майқы) Орманбет би өліп, он сан ноғайлы елі бүлінгенде қазақ ұлысын құрған тарихи қайраткер бейнесінде сипатталады. Майқы би қазақ руларын үш жүзге («жүз — арабша «бөлік», «бөлім») топтап, Үйсін бастаған бөлікті Ұлы жүз, Қабан ұлы Болатқожа бастаған бөлікті Орта жүз, Қоғам ұлы Алшын бастаған бөлікті Кіші жүз деп атады. Ноғайлы хандарының бірі Қызыл Арыстанның баласы Ахметті (Алаша хан) Ұлытауда Үш жүздің ханы ғып көтерді. Ол ұлысқа кірген 40 руға таңба таратып, таңбаны әр рудың негізгі ерекшелігіне қарай белгіледі. Ұлыста бірінші туды ұстаған, Үйсінге «Жалау», ортада жүретін Арғынға «Көз», жауға алдымен шабатын Алшынға «Найза» таңбасын берген. 40 рудың таңбасын жартасқа қашатқан. «Таңбалы тас» — «Майқы таңбасы», кейін жер атымен «Нұра таңбасы» атанған». (7-т, 384-бет).

Энциклопедияда жазылған осы мәліметті тағы бір аңыз былайша толықтыра түседі: Қырық сан Қырым, отыз сан Рум, он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыт, он сан Ноғайлы бөлініп, Орманбет би өлгенде Ноғайлы Қоғам, Қобан және Майқы есімді белгілі аталар болыпты. Майқы тоғыз ханды қолынан таққа отырғызған бас би екен.

Қырымнан келіп Бұхарада хандық құрып тұрған Қызыл Арыстан деген ханнан бір тұтқын күң әйел ұл табады. Оның тұла денесі алапаш болады. Соны перзентсіз бәйбішесі ханға «Бұл баланың көзін құрт, құртпасаң өскенде еліңді ала тайдай бүлдіреді» дейді. Хан бәйбішесінің күндестікпен айтқан сөзіне иланып, әскермен қырық жігіт бөледі де: «Мына баланы тапқан шешесімен Сырдариядан өткізіп тастаңдар. Өлсе өлер, өлмесе өзіңше күн көрер. Шешесі де, бала да мұнда қайтып келмейтін болсын, өздеріңде де бостандық», — дейді.

Қырық жігіт Сырдариядан өтіп, Қаратау өңірінде аң аулап жүреді де, есейген соң баланы бір жерге әкеліп тастайды. Балаға аң аулап жүріп Майқы бидің баласы Үйсін кез болады. Бірақ, бала оған ермейді. «Кімсің» деген сұрауына бала жауап та бермейді. Үйсін далада көргенін әжесіне айтып келеді: «Бір ағаштың түбінде отырған баланы көрдім, ай десе аузы, күн десе көзі бар. Көрген кісі қызығардай. Жалғыз айыбы тілі жоқ», — дейді.

Майқы:

— Оған мені апарыңдар, мен сөйлесіп көрсейін,— дейді. Майқы барса, бала оны көргеншегі-ақ орнынан атып тұрып:

— Ассалаумағалейкум, хан біткеннің қазығы, бұқара жұрттың азығы!— деп сәлем береді.

— Уағалейкумәссәлем, балам, әмсеңде аман бол! Болайын деп тұрған үл екісің, жүр маған ер?— деп, оны аулына ертіп әкелсді. Өкіл бала етіп: төбел бис сойып, төменгі елді, жорға бие сойып, жоғарғы елді шақыртып, той қылады. Той тарқасымен «ердің ері, егеудің сыңығы» деп қасына бел баласы Үйсін бастаған жүз жігіт қосып беріп, жолға аттандырады.

— Қаратаудан асып әрі қарай жүре беріңдер, алдарыңнан Ұлытау, Кішітау дейтін таулар, Қаракесіргір, Жездікесіргір деген өзен-сулар кездеседі. Сол жерлерге барып, ірге теуіп орнаңдар. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ел-жұрт болуды ойлаңдар. Күндердің күнінде осы бала хан болады, сендер қарашасы болысыңдар,— деп Майқы батасын береді.

Жүз жігіт Қаратаудан асып, Ақтау, Ортауды басып, Шу, Сарысу өзендерін кесіп өтіп, Майқы бидің айтқан жерлеріне жетеді. Орныға бастайды. Бұлардың дабысы Қызыл Арыстанға жетеді. Хан:

— Менен қалағанын алып, баламды өзіме қайтарсын,— деп Майқы биге кісі салады.

Хан баламды қайырсын деп қоймаған соң, Майқы би Қоғам ұлы Алшынды басшы етіп, Ұлытауға жүз жігіт жібереді. Жігіттерге басшы, ақылшы болсын деп оларға он қария қосып береді. Бұлар қайтпай қалады. Екінші рет тағы жүз жігітті жұмсайды. Олар да қайтып оралмайды. Үшінші рет тағы екі жүз жігіт жібереді. Олар да сөйтеді. Бәрі де Майқы би өкіл бала етіп өсірген Ахметтің ықпалынан шыға алмай, соның қарауында қала береді. Адамға адам, елге ел қосылып, аумағы кеңейе береді. Енді сол елдің халқы Ахметті Ұлытауда хан көтерсді. Кейін ол жауынгерлігімен Алаша хан атағады. Хандық жауынгерлік уақытта айнала қоршаған жаудың ортасында құрылған ел болғандықтан әр жүздің жорықта атқаратын міндетін, жауынгерлік ұранын белгілеп береді. Осының бәрі Майқы бидің ақылшымен іске асып отырған.

Майқы би 120 жасқа жетіп дүние салған дейді. Елге еткен қызметімен қатар қазақтың шешендік сөз өнерін бастаған айтулы шешен, бас би болған.

* * *

Шыңғыс жас кезінен-ақ дала кезіп орман аралап кете береді екен. Ол бір жолы садақ тартып, аң аулап жүріп, таудан құлап аяғы мертігеді. Жігіттер іздеп жүріп оны орман ішінен тауып алады да, қол арбаға мінгізіп, үйіне апармақ болады. Сол жігіттердің ішінде Майқы да болса керек. «Екі ақсақ бірге отырайық» деп ол да арбаға мінеді. Өзгелері екеуін сүйретіп, Шыңғыстың үлкен шешесінің үйіне жақындайды. Есік алдына келгенде әлгі билер: «Шыңғыстан соң үйге кім кіреді?»— деген сөз шығарады. «Менің жасым үлкен» десе, енді бірі «Мен бимін, жол менікі» деп таласады. Бәрі Шыңғыстың аузына қарайды. Шыңғыс Майқыға қарайды. Сонда Майқы: «Әдетте, арбаға жегілген өгіз есік алдында қалып, оны айдаған адам үйге кірмеуші ме еді?»— депті. Майқы осылай сөз табады, әлгі билер есік алдында қалады. Майқы Шыңғысты қолтықтап үйге енеді. Ормандағы болған жағдайды баян қылады. Содан былай қарай Майқы жас болса да, бас би болып, Шыңғыстың оң жағында отырып, ел басқарады.

Бұл ел аузында айтылып жүрген сөз. Осыған ұқсас аңызды Г.Н. Потанин де өзінің «Қазақ-қырғыз және алтай ертегілері мен аңыз, әңгімелері» деген еңбегінде (57-59 б.б.) келтіреді.

* * *

Майқы би жүзден асқан шағында дүние салады. Бүкіл Дешті Қыпшақ жұрты оны ақ жуып, арулап қояды. Жылын атап, еске түсірген соң, сол өңірдің өзге билері төбе билікке таласып, бірінен-бірі сөз асырмақ болады. Бұрын Майқы би айтып кеткен билік, шешім жарғыларды олар өз аттарынан айтып тарата бастайды. Бір жолы Бәйдібек бағыр аулында бір топ би бас қосып, екі ел арасындағы дауды қарамақ болады. Олар бірнеше күндер айтысып тартысады. Киіз үй сыртында билер тартысып тыңдап отырған әр тараптан келгендер «біздің елдің биі былай деді», «сіздің елдің биі солай деді» деп, әркім өз биін көтермелеп, дәріптеп жатады. Сонда Майқы бидің алдын көріп, сөзің тыңдаған бір көне көз қария:

— Сендер ісінше таласасыңдар? Бұл кешегі Майқы би жарықтық айтып кеткен жарғы сөз ғой. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би»,— деп орнынан тұрып жүре беріпті.

Мұндай кесімді ақыл, нақыл, қанатты сөзді одап кейін де талай дуалы ауыз айтуы мүмкін. Майқы би айтыпты дейтін мақал, нақылға айналып кеткен сондай аталы сөздің кейбіреулері мыналар:

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.

Ханшың биі ақылды болса,
Қара жерден кеме жүргізеді.

Ақ білектің күшімен,
Ақ найзаның ұшымен,
Ел болуды ойлаңдар.

Би екеу болса, дау төртеу болады.

Құлаққа жағымсыз жаман сөз айтқанша,
Жүрекке жылуы бар отты сөз айт.

Дауыл болмай жауып болмас,
Даулы болған қауым болмас.
Егіз ешкі сауып болмас,
Екі жалқау ауыл болмас.

Естіге айтқан тура сөз,
Шыңға тіккен түмен тең.
Есерге айтқан тура сөз,
Құмға сіңген сунел тең.

Жаман еркек жар қадірін білмес,
Жайсыз әйел ер қадірін білмес.
Жалқау адам тер қадірін білмес,
Жетесіз жігіт ел қадірін білмес.

Аспан ашық болса,
Күн шуақты болады.
Хан әділ болса,
Халық ыңтымақты болады.

Уәзіріне сырын алдырған хан,
Қақпанға түскен аң.

Хан қарашасыз болмас,
Ұрыс арашасыз болмас.

Хан борышы жорыққа ту көтеру,
Сарбаз борышы туға еріп жан беру.

Таста тамыр жоқ, ханда бауыр жоқ.

Ақиық қыран қартайса,
Жас жағалтайдай тепкі жейді.

Халқыңды билеместен бұрын, өз ордаңды биле. Ор-
даңды жұмған жұдырықтай берік ұстасаң, халық
ешіқайда қашпайды.

Хан өздігінен өлім жазасын қолданбасын,
Өлім жазасын халық өзі шешетін болсын.

Хан — халықтың қазығы,
Қараша ханның азығы.

Парақор биге ісің түспесін,
Сараң үйге кісің түспесін.

Момынның ақысы зәлімге кетпес,
Кетсе де ұжмаққа қолы жетпес.

* * *

«Кімнен кім туады» деген сұраққа Майқы би былай
деп жауап беріпті:

Тұлпардан тұлпар туады,
Сұңқардан сұңқар туады,
Асылдан асыл туады,
Жалқаудан масыл туады,
Масыдан мал бақпас туады,
Тілазардан қылжақбас туады,
Таздан жарғақбас туады,
Сараңнан бермес туады,
Соқырдан көрмес туады,
Мылжықнан сзбе туады,
Қыдырмадан кезбе туады...

Осы бір Майқы бабамыз айтып кеткен түбі бір түбірлі
сөз сол заманнан бері атадан балаға мирас боп айтылып
келеді. Бұл нақылды содан бері талай ақын, жырау толғау,
термесіне өзек етті. Талай шшең, билер тіліне тиек етті.
О баста ұзақ толғаған ата сөзі талай өзгерді, талай
жөнделді, талай қысқарды, талай ұзарды. Әркім өзінше
айтып жүрді. Сондықтан да бұл нақылдарда нұсқа көп.
Беріде бәрі халық нақылы боп кеткен. Десек те, «Түтсә
сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп халық шығарған
нәтел сөзді қайталап айта береміз.

БӘЙДІБЕК БИ

Бәйдібектің туған жылы туралы дерек әртүрлі.
Қазыбек бек Тауасарұлы «Түп-түқияннан өзіме шейін»
(1993 ж) атты кітабында 609 ж. туып, 86 жасында
қайтыс болған десе, жазушы Еркінбек Тұрысов

«Бәйдібек» (1992) деген кітапшасында Шыңғыс ханның (1224 жылы) Алатаудың Құлаңбасы деген баурайында құрылтай өткізгені, сол құрылтайға бара жатқан ханның ұлы Жошы ханның үйсіні, сіргелінің бір топ билерімен кездескені, осы кездесуде Бәйдібектің інісі Байұлының баласы Айшыкел бимен Бәйдібектің Жалмамбет деген баласының бірге болғаны жазылған. Автор осылай дейді де, Бәйдібекті X — XI ғ.ғ өмір сүрген деп шамалайды. Ал, атақты Төле бидің көзі тірісінде 1713 жылы Ташкентте шыққан «Диннат ананың ғұмыры», Аққұс Сатыбалдыұлының «Диннат маманың тарихы» (1841 ж), Марайым Сырлыбайұлының «Бәйдібек батыр тарихы» (1924 ж), шежіре-кітаптарында, одаи берегіректе Даниярбек Дүйсенбаевтың «Домалақ ана» (1991 ж) т.б. зерттеуші дамола, ғалымдардың шежіре, еңбектерінде Бәйдібек бабаны 1356 жылы туып, 1419 жылы қайтыс болған деп көрсетіген. Біз осы соңғы деректерге сүйендік. Сонымен, Бәйдібек Қарашаұлы 1356-1419 жылдары шамасында ғұмыр кешкен қазақтың атақты биі әрі батыры. Әкесі Қараша да, бабалары Бабыралы, Майқы, Төбей, Кейкі, Бақтияр бәрі өз заманында би, әулие абыз, батыр болып өткен. Бәйдібек атышулы Ақсақ Темірмен (1336-1405) замандас, тұстас, қызметтес-гі. Өзінің жақын туысы қазақтың дала философы Асапқайғы ата-лып кеткен дана жырау Асап Сәбитұлымен (1361-1370) сырлас-мұңдас-тын.

Ол 1356 жылы Ташкент шаһарында туған. Жаугершілік кезінде үш жасынан әке-шешеден жетім қалады. Ағайындардың қолында жүріп, есейе келе үйсін Шыңтас деген байдың жылқысын бағады. Тәжірибелі жылқышы, ат бапкері, мерген, сайыскер, көкпаршы доданаздардан әбжілдік, батырлық дәстүрді үйренеді.

Бір күні өзі бағып жүрген үйір-үйір жылқыдан қырықшақты қысырақ ауа жайшылып жоғалып кетеді. Шыңтас бай қәһарланып:

— Сол жоғалған жылқыны таппай қайтпа!— дейді.

Жылқышы бала сонымен қырық қысырақтың үйірін іздеп кетеді. Қаратау шатқалдарын шолады. Кездескен адамдардан, ауылдардан сұрайды. Ешкім «көрдім, білдім» демейді. Мойынқұм жағына өтіп шөл даланы кезеді. Күндер өте береді. Бала шөліркейді, аты болдырады. Бір сексеуілдің төбесіне түсіп, атын шалдырады. Өзі жаңқалтасында қалған бес малға құртты қаужайды. Кеш батып қараңғылық түсседі. Балада ұйқы жоқ. Елегізиді.

Әр тараптан пыр-п етіп ұшқан жапалақтың, үлдеген үкінің үлі естіледі. Алыстан дала бөрісінің ұлығаны, оған берігеректе қарсақ, қорқау қасқырдың шақылдап талсақаны құлағына келеді. Бала қорқа бастайды. Амап қанша, ол сексеуілден таяқ сындырып алады. Төңіректеп тас жинайды. Егер қасқыр, қарсақ жақындаса, от жақсам ба екен деп құраған сексеуіл жинайды. Аты болса төңіректеп жайылып жүреді. Сөйтіп отырып бала сексеуілдің түбінде қалғып кетеді. Түс көреді. Түсінде ақ киімді, ақ сақалды қария оған келіп, «балам, тарықпа, қамықпа, Алатауға бет алып жүре берсең, Шу өзенінің бойынан жылқыңды табасың. Ал, жолың болсын, Ғайып Ерсіп, Қырық Шілтеп шылауыңнан демесің! Тілеген мұратыңа жет! Аумиің!» Балада «Аумиің» деп, қолын жоғары көтере бергенде, оянып кетеді. Қараса, түсі екен. Қарияларына «Я, аруақ, қолдай гөр» деп ұшып түрегеледі. Жайылып жүрген атына барып, ауыздығын салып мініседі де, күлі шырысқа қарай жүре береді.

Ат үстінде ойлап келеді. Көрген түсін өзіңше жориды. Кешіе Қаратаудың теріскей жотасындағы Жылыбұлақ басына жетіп, қарт қойшының үйіне барғанда, әлгі қойшы:

— Анау тұрған Жылыбұлақ басындағы сағанада Баба Түкті Шашты Әзіз әулие жатыр. Өзің жетім бала екенсің. Басына барып дұта оқып садақанды беріп қайт. Жүр, мен ертіп барайын,— деген. Екеуі Сағанаға барып тізе бүккен. Қарт қойшы «Құлқуалланы» үш қайырып бата қылған. Бәйдібек бала орамалының шетіне түйіп, бой тұмардай сақтап жүрген жеті теңгесін құдайы садақа етіп, Сағананың есігінен тастаған. Сөйтіп екеуі «Баба Түкті Шашты Әзіз әулие, қолдай гөр» деп қайтқан.

Мидай далада құмды кешіп келе жатқан Бәйдібектің ойына осы жайлар оралады. «Түсімде мені жібеп жүрген ақ киімді, ақ сақалды кісі — сол Баба Түкті Шашты Әзіз әулие екен ғой. Я, бабам, жарылқай гөр» деді де, ол атың қамшылай түсті.

Күн жүрді, түп жүрді, ертеңіне ол Шу бойына жетті. Қалың қамыс арасынан жылқысын тауып, айдап шықты. Еліне жетті. Жылқысын көргенде Шынтас бай әйелі ұл тапқандай қуанды. Бәйдібек баланың арқасынан қағып:

— Жарайсың, балам, жоғалған табылды. Етсек жабылды. Біз сенен қорқып отыр едік, қолды болды ма деп. Әйтеуір жылқы да, өзің де аман келдің,— деп оған риза бопты.

Қоян жылы қыс қатты болып, мал жұтай бастайды. Шынтас бай не істерін білмей сасады. Бұл кезде Бәйдібек он бес жасқа толған еді. Ол күн-түні жылқы ішінде жүреді. Шынтас жылқышыларына барады. Жылқысын аралап көреді. Үйір-үйір жылқылары Қаратаудың бөктерінде қалың қарды тебіңдеп, қара жусанға жайылып жатады. Қартаңдары арықтап, жылқысының мазасы кетіп қалғанын көреді. Әлі алда үш ай қыс бар. Қалай болар екен? Мыңғырған жылқыдан жүрдай болып, құрық ұстап қаламыз ба? Кәне, не ақылдарың бар?— деп жылқышыларына сөз салады. Жылқышы шал айтады:

— Жылқыңызды Ташкент, Түркістан базарына айда-тып сатыңыз. Ақшасын жамбасқа басыңыз. Келесі жаймы қайтадан жылқы сатып алып, орнын толтыра саласыз.

Әлсейіт деген ортаңшы жылқышы айтады: — Жылқыңызды әр үйге бестен, оннан бөліп беріңіз. Олар өз малындай қарап, аман алып шығар,— дейді.

— Байеке, егер маған тапсырсаңыз,— дейді бала жылқышы Бәйдібек,— жылқыңызды түгелдей Мойынқұмға қыстатып шығар едім... Ана жолы жоғалған қырық қысырақты іздеп Мойынқұм жайлауын түгелдей аралап шықтым. Сонда малын қыстатып жүрген жылқышы, түйеші, қойшылар: «өзге жерде мал жұтаса да, бұл Мойынқұмда мал жұтамайды. Жел деген болмайды. Қар жұқа түседі. Мойынқұмның жусаны, ізені, шеттігі, жыңғылы, сексеуілі, шеңгелі қанша жайылса да жетеді»,— деп отырған.

Шынтас бай Бәйдібек сөзін құптап, былай деді:

— Бәйдібек балам, мен саған сенемін, сенің тегін емес екеніңді білемін, жылқымды талай рет барымташыдан, бораннан аман сақтап жүргеніңді қалай ұмытатын. Ал, ықтияр өзіңде, саған ерік бердім,— дейді. Сонымен Шынтас байдың бір мың бес жүз жылқысын үшке бөліп, оншақты жігіт Мойынқұм жайлауына қарай айдайды. Сөйтіп құмның ең ұйықты, шұрайлы жерін жайлайды. Бірер күнінен кейін сол өңірді билеп отырған Арыстан би оларға бір жігітін жұмсапты.

— Барып біліп келші, қара құрымдай қаптап жатқан кімнің жылқысы екен?— Жігіт барып Шынтастың жылқышыларына жолықса, Бәйдібек:

— Ол биге мен барып сәлем берейін. Ауа келген жағдайымызды түсіндірейін,— дейді. Арыстан бидің

қыстауы Қаратаудың күңгей бетіндегі Қызыл Арық бойында екен. Бәйдібек кештетіп Арыстан бидің үйіне барады. Төреде отырған жасы сексендерге жетіп қалған ақсақалды биге барып сәлем береді.

— Қай ауылдың баласысың?

— Үйсін Қараша бидің баласымын.

— Е, е, жарықтық Қараша бидің де, онда бізге туысқан болдың ғой. Әкеңді білемің. Жас кезімізде алдына барып, қолынан талай дәм татқанмын, талай ақыл, кеңесің тыңдағанмын... Ал, бұл жылқы кіндікі, балам?

— Шынтас байдікі. Мен сол байдың жылқышысымын. Биыл елімізде қыс қатты, жұт болатын түрі бар. Содан ығып Мойшықұмды паналап, қыстап шығуға келіп едік.

— Е, е, шырағым, бір атаның баласы екенбіз. Жер нәсібі — ел нәсібі, ел нәсібі — ер нәсібі. Жер мен малдың кіндігі бір деген. Ары түр демей-ақ қояйын. Жер менікі емес, құдайдікі. Құдайдың жері бәрімізге жетеді. Еркін жайлап, қыстап шығыңдар. Ауыл мынау — келіп кетіп тұрарсыңдар.

Арыстан атаның бұл сөзі Бәйдібек баланың көңілін жадыратты. Бағана жолда келе жатқанда «би қабыл көрсе дұрыс, қабыл көрмей қайтыңдар десе, қайтеміз» деген ой-күдігінің бәрін жуып-шайып жіберді. Дастарқан жайылды. Буы бүрқыраған дәу табақ ет келді. Бәрі дәмге қол соқты. Ас үстінде де, одан соңғы келген шәй үстінде де би атаның әңгімесі таусылар емес. Бірінен бірі өтеді. Тек тыңдай бер. Кішкентайынан әңгіме, жырға, шешен тапқыр сөзге құмар Бәйдібек баланың құлағы Арыстан атасында. Тілтені слігіп, бар ынтасымен ұйып қапты. Ел әбден жатар уақытта басында ақ кимешегі бар, бес биенің сабасындай бидің бәйбішесі қасында шәй құйып отырған қызына:

— Қонақ балаға төргі үйге төсек салып қой-дағы, өзің менің қасымда жат. Мына белі құрғырды уқалап бер,— деді. Бәйдібек әңгімеге есі шығып, келгелі бері бәйбіше қызын жөңді байқамапты. Енді назарын салып еді: екі көзі танадай жалт-жұлт еткені, сұлуша бүйрек мұрын сары қыз келбетті-ақ екен. Тесіле қарап қалған жігітке тана көзін бір жарқ еткізді де, күлімсіреген күйі орыптан тұрып, шешесінің айтқанын орындауға кетті. Бәйдібек ішінен «келгелі бері бұл қызға неге көңіл аудармадың екен»,— деді.

Сонымен қыс күні біртіндеп өтіп жатады. Бәйдібек өзінің жылқышы ағдарымен бай жылқысын бағып, Мой-

ыпқұмды жайлап жүре берсіді. Көңілінде тапа көз сары қызға деген махаббат құштарлығы тұтанады. Енді ауа жайылған жылқыны іздеген болып, кейде қашқан қасқыр, тұякілі іңдеткен болып Арыстан би ауылына барғыштай береді. Түстеніп, қона жатып, би айтқан қызықты аңыз, шежіре әңгімелерді тыңдайды, оңашасын тауып сары қызбен сырласады. Қыздың аты Гүлжамал еді. Оны әке, шешесі, аға, жеңгелері еркелетіп «Сары қыз» дейді екен. Бәйдібектің сары қызбен көңілде, бір-бірін ұнатып, сырласып жүргенін шешесі де, әкесі де сезеді, бірақ шеккі көрмейді. Қайта жиірек кездесіп, бір-біріне үйір бола бергенін қалайды. Әсіресе жеңгелері көп дәнекерші болады.

Бір күні Арыстан би:

— Балам, саған ықыласым түсті. Еліңде құда түсіп, сөз сөйлерің бар ма?

— Оңдай жапашыр әке, шеше менде жоқ, өзіммен-ақ сөйлесс беріңіз.

— Еңдеше Сары қыз екеуіңе отау тігіп берейін, осында қалсаң қайтеді?

— Ақсақал, отау дегеніңіз жөн, бірақ мұнда қала алмаймын ғой. Жетім болғаныммен, менде де ел бар, жұрт бар. Ауылға барайын, ағайын-туыспен ақылдасайын. Көп кешікпей қайтып айналып соғайын.

— Жарайды, мұның да жөн екен.— Арыстан би мен Бәйдібек баланың алғашқы келісімі осы болды.

Наурыз айы жақындап, қыстың ызғары қайта бастайды. Жылқышылар жылқысын еліне беттетіп айдай жаяды. Бірнеше күн дегенде олар еліне жетеді. Шынтас бай жылқышының мұрты бұзылмай аман-есен оралғанына қатты қуанады. Жылқышылар Мойынқұм жайлауын қыстап шыққанын, ол елдің Арыстан деген биінің көрсеткен аталық қамқорлығын, тіптен Бәйдібекке жалғыз қызын бермек болғанын жырдай қылып баян етеді. Сонда Шынтас байдың Бәйдібекке шын мейірі түсіпті:

— Бәйдібек балам, түсіндім, бәрі сенің арқаң. Жайлы өріс тауып жылқының тай-тулағына дейін сондай қаһарлы қыстап аман қалғаны тек сенің ақылың. Сен есік алдында жүрген құлым едің, енді ақылды ұлым болдың. Қасыңа бір қария, ол жігіт қосып, алдыңа жүз жылқы салып берейін, Арыстан биге бардағы қалыңдығыңды алып қайт!

Осылайша Бәйдібек Арыстан бидің еліне барады. Би елінің тайлы-таяғы жиылып, Сары қызды ұзату тойын

жасайды. Ақындар айтысы, бәйге, қыз қуу, күрес, жамбы ату дейсің бе, барлық салт, дәстүр өтеді. Сөйтіп, Сары қыз жасау-жабдығы, бәсіре төлімен келіп болып түседі. Шынтас бай да Арыстан биден қалмаймын деп барын салып той өткізеді. Беташар, жар-жар жырланады. Бәйге, көкпар беріледі. Елі-жұрты Бәйдібек пен Гүлжамалға ақ отау тігіп, енші береді. Бәйдібек өзінің ақылды, тапқырлығы арқасында жалшылықтан, жоқшылықтан құтылып, ел қатарына қосылады. Көп кешікпей елі оны би етіп сайлап алады.

Гүлжамалдан Байтоқты деген ұл, Алтын деген қыз туады. Байтоқты он сегіз жасында керей жұртының Үшан деген қызына үйленеді. Келесі жылдың көктемінде таудың қуысында отырған бес-алты үйді мал-жаныммен бір түінде таудың тасқын суы алып кетеді. Солармен бірге Байтоқты да үй-мүлкімен опат болады. Соның алдында ғана төркініне кеткен Үшан аман қалады. Төркінінде жүріп Үшан ұл табады. Оның атын Мырзақазы қояды. Еліне келген соң, Үшан да қайтыс болып, бір жасқа толмаған баласы жетім қалады. Жас нәрестені Байтоқтының қарындасы Алтын ақ ешкінің сүтің беріп асырап алады. «Құдайдың берген сыйлығы» деп оны «сыйлық сары» қояды. Келесі келе ел оны «Сары үйсін» атап кетеді. Сары Үйсіннен — Қалша, Жақып туады. Бір шежіреде Қалша, Жақыпты Сары бәйбішесінің қызы Алтыннан туған деп көрсетілген. Ол дұрыс емес. Қазақ қыздан туған жиенді шежіреге қоспайды.

Гүлжамал (Сары бәйбіше) Байтоқты мен Алтыннан кейін тоғыз ұл туыпты. Олардың барлығы әкесі Бәйдібекке ұқсап шетінен батыр, палуан болып өседі.

Қалша, Жақыптан Танай, Жанай, Жаулан (Тоқаш Бокиннің арғы аталары), Есім, Малай, Баба, Сүргішкел, Көпсерке, Қайқы, Соғы, Сұлтанқұл ұрпақтары тарайды. Қазіргі Бәйдібек бидің Сары бәйбішесінен өрбіген Сары үйсін әулетінің депі Алматы облысының Балқаш, Күрті, Жамбыл аудандарында тұрады.

* * *

Бәйдібек бидің екінші әйелі Зеріптен Жалмамбет туады. Ол да әкесі сияқты насат батыр боп өседі. Жалмамбеттің бірінші әйелі қоңырат Қызыл бидің (шын аты Мелде би) қызы Жұпар еді. Ол да жасында еркекшора боп өскен ер мінезді ана екен. Тұңғышы Шапыраштыға

жүкті боларыңда жолбарыстың жүрегіне жерік бопты. Бұл туралы өзі былай депті:

— Жолбарыстың жүрегіне жерік болдым. Отағасы үйде жоқ еді. Биілік жұмысымен ел аралап кеткен болатын. Жерігі басылмай жүргенде, ауыл сыртынан бес-алты аңшы өтіп бара жатты. Біреуі жолбарысты артына бөктеріп алыпты. Көзім қызып кетті. Мыналарды құдай айдап кездестірген шығар деп дереу артынан жүгірдім. Олар тоқтады. Мен жолбарыстың жүрегі керек екенін айттым. Бәйдібек батыр мені айтпай түсіпді. Жігітіне айтып, жолбарыстың жүрегін алып бергізді. Үйге келіп, жүректі жарып жіберіп шоққа аунатып жедім, қара суға түсіп терледім. Жерігім басылды. Содан Жұпаржанды тудым. Мен ол кісіге қарыздармын.— Сөйтіп бұл істің түйіні осылай шешіліп, Жұпар қыз Бәйдібектің үйіне келін боп түседі. Жұпар жолбарыс мінезді, өзі белді, мықты келін боп өседі. Ел оны алапаш, жолбарысқа ұқсаған келін деп, кейін Мапрашты атап кетеді. Мапрашты Бәйдібек батыр үйіне келе сала еңсеріп игеріп кетеді, қысы-жазы малға да қарайды. Боранды күндері кәдімгі қарулы палуан жігіттермен бірдей қимылдап, атасының ойынан шығып жүреді. Кешікпей Мапрашты Досымбет деген ұл туады. Оның көзі бір-біріне атысып, шапыраштанып тұған соң ел Шапрашты атап кетеді. Шапрашты да өсе келе әкесі Жалмамбет, атасы Бәйдібек, анасы Шапраштыға ұқсап насат батыр боп ер жетеді.

Қазақ шежіресінде Шапраштыдан Есқожа, Асыл, Айқым, Екей, Еміл, Шыбыл ұрпақтарын таратады. Жазушы Балғабек Қыдырбекұлы «Алатау» (1989) романында Шапраштыдан Ыстық, Асыл; Ыстықтан Малды, Желді, Қалды; Малдыдан: Екей, Еміл; Екейдің бәйбішесінен Жәрімбет, Бейімбет, Тоқалынан Әнет, Жиет, Емідден Жайық, Алсай, Қойшыман; Жайықтан: Құл, Тайторы; Алсайдан: Көшек батыр. Қойшыманнан Есқожа, одан Қарасай батыр. Желдіден Шыбыл, Асылдан Әжіке, Орымбет, Төке, Төлеміс, Құттымбет, одан Наурызбай батыр боп келеді.

Жалмамбет батырдың екінші әйелі Қарашаш сұлу Мапрашты ананың сіндісі екен. Мапраш қайтыс боларының алдында күйеуі Жалмамбетті шақырып алып айтыпты:

— Мен өлген соң басқа бір елден келіншек аларсың. Ол менің артта қалған балаларымды тұрткілеп өгейсітер. Сөйтіп, отбасының берекесін кетіреді. Мені сыйлап тілімді алсаң, былай етерсің. Менің сіндім Қарашаш та бой жетіп

қалды. Сен соны ал. Ол біздің балаларымызды өгейсітпейді. Бауырына тартып, менен бетер бағып-қағады. Келінің бұл өсиетін атасы Бәйдібек те, оның әйелдері де құптайды.

Жалмамбет өзінің сүйікті жары Мапраштының өсиетін бұлжытпай орындайды. 14 жасар Қарашашты айттырып алады.

Қарашаш сұлу, әрі салдарлы, сабырлы, ақылды болыпты. Оның өзгелердегі бір ерекшелігі үлемі өп бойын таза ұстап, иіс сабынмен жуынып-шайынып, қолы-бетіне иісті әтір жағып, сыланып-сыйпанып, үстіне қолымды таза асыл киімдер киіп, сәп-салтанатпен кербез жүреді екен. Оның бұл әдет-дәстүрі келе-келе ауылдың қыз-келіншектеріне үлгі-өнеге болып таралыпты. Қариялар, абысын-ажындар Қарашашты «Сыланды келін», «Иісті келін» деп атайды екен.

Одан өсіп-өнген ұрпақтарды «Сыланды балалары», «Иісті балалары», кейін «Иісті», «Ысты» деп қысқаша атап кетеді. Бір шежіреде Ысты руының аталуын Сыланды ананың мектегі ұстап, баптап қымыз ашытуынан солай аталып кетіпті деп көрсетілген.

Сол Қарашаш (Сыланды) анадан Ысты (шын аты Нұртай), Ошақты (шын аты Қырбай) балалары тарайды. Нұртай 16 жасында жауға қарсы ат қойып «Жауатарлап» шауып, желіп шыққан. Содан Жауатар батыр аталып кеткен. Жауатардан (Ыстыдан) Қосмағамбет, Досмағамбет, Сыдық тарайды. Бәйдібек атасы ол немерелеріне елші үлестіргенде Қосмағамбетке — ойық, Досмағамбетке — тілік, Сыдыққа — сызық ел салып береді. Содан олар Ойық, Тілік, Сызық аталып кетеді. Ойықтан (Қосмағамбет), Зорбай (Ауызүсіген), Қызылқұрт, Көкшөкөз, Сәтск, Тіліктен (Досмағамбет) Мырза, Ал, Ошақтыдан Байды (Байпазар), Аталық, Қоңыр, Тасжүрек ұрпақтары шығады.

* * *

Әйгілі Ақсақ Темір ханның әмірі бойынша 1396-98 жылдары Түркістан шаһарын хан ордасы етіп, Қожахмет Иассауи бейітінің басына зәулім сағана — мешіт салдырғаны тарихтан белгілі. Бұл жылдары Бәйдібек батыр Боралдай елінің жылқылы байы әрі биі боп тұрады. Әділ билігі, кесімді, шешімді шешен сөзімен, адамгершілік, ақыл-парасатымен атырабына танылады ол. Оның Ақсақ

Темірмен замандас, достық қарым-қатынасы Ташкент шаһарынан басталғаны жоғарыда айтылды. Екі дос елді Түркістанда, Сайрамда, Боралдайда, Шаян, Бөген өзендерінің бойында жиі кездесіп тұрады. Бір жолы Ақсақ Темірдің Түркістандағы зайыбының үйінде билер, бектер, батырлар, ақын-жыраулар бас қосып әңгіме-дүкен құрып отырады. Олардың ішінде Асанқайғы жырау, Бәйдібек би болады. Ақсақ Темір күйкентайды баптап аққуды алғашың әңгімелейді. Соңда Бәйдібектің жатында манадан бері жыр-толғауын толғап отырған Асанқайғы:

— Әттеген-ай, сұланым, бекер іс жасапсыз!— деп бармағын тістепті.

— Неге?— депті Ақсақ Темір.

Соңда Асан Абыз:

— Аққу,— дейтін — қанатты құстың төресі, бейбіт өмірдің бейнесі. Ал, күйкентай болса, тышқан аулайтын ұсақ құс қой! Оған аққуды ілдіргенің биік парасатқа, әділ төрелікке, кербез сұлуға қиянат жасағанмен бірдей емес пе?..

Ақсақ Темір Түркістан атырабындағы жұмысқа жарамды адамдарды мешіт құрылысына жектіреді. Шебер ұсталарға, сарбаз жұмысшыларға жатып үй беріп, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуді сол өңірдегі байларға, саудагерлерге жүктейді. Осы кезде Бәйдібек мешіт тұрғызушыларға көп көмек көрсетеді. Әр жерден үй тіктіріп үйір-үйір бис, келе-келе түйе саудырып, құрылысшыларды қымыз, қымыраппен қамтамасыз етеді. Қора-қора қой айдатып сойыс, астық беріп тұрады. Сауран, Сығанақ, Атабайдағы саз балшық илеуші, қыш құюшыларға сүт, қылшық жүзі жеткізіп береді. Олар кіргіш сапалы шеген болу үшін сүт пен қылшық жүзді сазбалшыққа қосып илейді. Осы жұмыстың барлығына Бәйдібек өзі тікелей ат салысады. Жұма намаз сайын мешітке келіп, дұға оқып, пиет қылады, көріп-кәсірлерге, жетім-жесірлерге құдайы садақа, мал-мүлік киім-кешек үлестіреді.

Сөйтіп жүріп ол мешіттің бас шырақшы софысы Мақтым Ағзаммен танысып, дос боп алады. Бәйдібек Түркістанға мал айдатып барғанда сол Мақтымның үйіне түседі. Малың соның әуліжай, қорасына жайғастырады. Мақтым Ағзам софы Қожахмет Иассауидің Гауһар деген қызынан тараған ұрпақ еді. Сондықтан да ол өзінің бар өмірін сол бабасына қызмет етуге бағыштаған нағыз иманды софы болты. Мақтым Ағзамның ұлы Әли Сыман батыр

Ақсақ Темірдің әскер басы боп қызмет етеді. Ол Ақсақ Темірмен бірге талай жорық, шайқастарға қатысады. Алтын Орданы, Сарай шаһарын, Сарай-беркені аларда ерекше ерлік жасайды. Сондықтан да оны Ақсақ Темір өзінің айбынды батыры есебінде қасынан тастамаған. Әли Сымаи Уәйс ханның апасы Нұрбикеге үйленеді. Нұрбикеден Нұрила (болашақ Домалақ апа) туады. Әли Сымаи батыр өзінің қолбасшысы Ақсақ Темірмен бірге Алтын Ордаға аттанарда әйелі мен жас қызын әкесі Мақтымның қолына табыс етіп кетеді. Содан ол соғыста мерт болып оралмайды. Әйелі Нұрбике Түркістан шаһарының түбінен ағып өтетін Қарашық өзеніне шомылып жүргенде жылан шағып өлтіреді. Нұрила әке-шешеден жастай жетім қалады. Оны атасы Мақтым Ағзам және оның бәйбішесі Зұхра қанаттыға қақтырмай, түмсіқтыға шоқтырмай мәпелеп өсіреді.

Бәйдібек би шариғат, дін, софылық жағынан өзіне ұстаз — пір тұтқан Мақтым Ағзамды әйелі Зұхра, немересі Нұриламен қоса оқытып-оқытып аулына қонаққа шақыра жүріп, оларды Боралдайға дағдыландырады. Бірер жылдан кейін оны көшіріп алдырады. Бала Бөген басына үй-жай, қора-қопсы салдырып, мешіт тұрғызып береді. Ташкент, Бұхара, Самарқандан молда, ишан, софы, қағыздар алдырып, жағдай жасайды. Оларға бас имам, балаларды оқытатын молда етін Мақтым Ағзамды белгілейді. Ауыл-аймақ балаларын жинап, оқыттырады. Нұрила да, Бәйдібектің бала-шағасы да сол мешіттен оқып, сауатын ашады. Ескі шежіре, хисса, шариғат кітаптарын оқып үйренеді. Сөйтіп, Бәйдібек би сол атыраптағы көптеген адамдарға мұсылманша жақсылық жасайды.

Бір күні Мақтым Ағзам софы түс көріпті. Түсінде Қожахмет Иассауи бабасы аяп беріпті. «Жалғыз немере қызыңа әулиелік дарын, бақ қонады. Оның білегінен кім ұстаса, сол адамға некесін қиып қос, үбірлі-шүбірлі бақытты болады» депті. Ояна кетсе түсі скен. «Ия, құдай, осы түсімді Пайғамбар жорып, Нұрила қызымды бақытты қыла бер, әумин!» деп, бата қылыпты.

Бұл кезде Нұрила сегіз жаста, мешітте дәріс оқып жүреді. Жылдар өтеді. Нұриланың жасы он төртке толғанда міншадай оқиға болады: бір күні Нұрила құдықтан су алуға барады. Ол кезде суды түйе мойнақ қауғамен тарғатын. Нұрила шығырды ағытып, қауғаны құдыққа

түсірседі. Шығырдың тұтқасын шиқылдатып айналдырып су тола түйе мойнақты өзіне қарай тарта бергенде, шығыр ауытылып кетіп, қауа-маутасымен қыз терсең құдықты түбіне күмп етеді. Оны жолда ойлап жүрген балалар сыртынан көріп, ауылға хабарлайды. Елден бұрын Бәйдібек жүгіріп жетіп құдық түбіне еңкейіп қараса, қыз қауадап ұстаған күйі су бетінде қалқып тұр дейді: «Нұрила, қауадап мықтап ұста, мен тартып шығарайын» деп айқайлайды да, шығырды бұрайды. Қыз құдық аузына жеткенде, Бәйдібек оның білегімен ұстап, шығарып алады. Құдықтың мұздай суына тоңып, дірдектеп тұрған қызды шапанына орап, балаша көтеріп, атасының үйіне апарады. Зухра әжесі жігіттер болып, оған ыстық сүт беріп, жылытып алады. Ертеңіне Түркістаннан Мақтым атасы келеді.

— Шырағым, құдықтан сені Бәйдібек батыр қайтіп алып шықты? — деп сұрайды.

— Қауадап мықтап ұста, — деді. Мен ұстадым. Құдықтың аузына жақындай бергенімде білегімнен ұстап шығарып алды, шапанына орап, үйге алып келді.

— Ендеше сені сол батырға ұзатамыз. Өзіңе айтып ем ғой, мен түс көргемін. Түсімде Қожахмет бабам: «Немереңнің білегінен кім ұстаса, соған бер, балалы-шағалы бақытты болады» дегені.

Сол әулие-баба аян бергендей, келесі жылы Нұрила Бәйдібек биге тұрмысқа шығады. Той бірнеше күнге созылады.

Нұрила әуелі Сары бәйбішенің қолына түседі. Өзі адуын тік мінезді Сары бәйбіше алғашқы кезде жас келінді оған-бұған жұмсап, ыңтымақ сақтап жүреді де, кейін түрткілеп күңдей бастайды. Бәйдібек Ташкентке кеткен күннің ертеңіне жас келіншекті отынға жұмсайды. Қарулы Нұрила бір арқа жусанды көрші отыратын мүсәпір кемпірдің үйіне апарып тастайды да, қайта барып екінші арқа жусанды бәйбішенің үйіне әкеле жатса, Сары бәйбіше оны барыпты да, қамшымен сабай беріпті. Солдағысы: «Бір арқа отынды неге ана үйге апарасың?» деп кінәлапты. Жас келіннің көйлегі жырттылып, басы жарылып қалады. Көрсенің көзінен қарап, Зеріп ана дереу жүгіріп барып екеуін ажыратады. Нұриланы үйіне әкеліп, өз көйлегін кигізеді. Қанын жерге тамызбай сүртіп алады. Ташкенттен оралған Бәйдібек бұл жағжалды естіді де ертеңіне Нұрилага отау тігіп, бөлек ауыл етіп отырғызды.

Айлар өтеді. Бұлақ басында айы-күніне жетіп толғатып ұл табады. Ұлының атын Тілеуберді қояды. Ағайын-туыс, абысын-ажындар құтты болсынға жиналып, шілдехана өткізеді. Ел тарайды. Бәйдібек би Ақсақ Темірдің шақыруымен Ташкентке кетеді. Осындай оңаша кезді пайдаланып, Сары бәйбіше қасына ешкімді ертпей жалғыз өзі Нұриланың үйіне барады. Оның күтестік қастандығы әлі қалмаған екен.

— Бар, сен малыңды жайғап кел, балаға мен қарай тұрайын,— дейді. Нұрила бәйбіше сөзін екі етпей сыртқа шығып кетеді. Қойшы, жылқышылармен бірге малды қора-қопсыға жайғастырып үйіне келсе, бесіктегі бала шырқырап жылап жатады. Сары бәйбіше Нұрилага:

— Балаң жылауық екен. Осындай шалажансар бала туасың ба, найсап! Бұл біздің отағасыдан емес, қойшы-қолаңнан ғой шамасы!— дейді де, долдағып үйіне қайтып кетеді. Нұрила нәрестені бесіктен шешіп, емізгелі алдына ала бергенде, еңбегінің ойылып қалғанын көреді. Ол дереу Жантас деген аға жылқышыны шақырады. Жантастың тәуіпшілігі бар екен. Ол нәрестені ары-бері қарап:

— Баланың бас сүйегі жарақаттанған, жерге құлатып алдың ба, әлде үйді бөтен біреу болып па еді?— деп сұрайды. Нұрила:

— Үйде үлкен енем қалып еді,— дейді.

— Ә, қақпас, зәлім!— дейді Жантас,— мынау соның бармағының ізі ғой. Жас нәрестенің басын қолымен мыжып жіберіпті. Мен дереу оташы алып келейін. Жантас Шаян мешітінде тұратын оташыны алып жетеді. Оташы:

— Нәрестенің бас сүйегі оңырылып кетіпті. Әйтеуір миы аман екен. Дерек жас тасбақаның сүйегін тауып әкеліңдер,— дейді. Жылқышылар 3-4 тасбақаның сүйегін жаңқаларын ептеп алып тастап үстіңгі қабығын жапсырып, оны жаңа сойған тайдың ішпегімен орап, таңып тастайды. Бірер айда жас сүйектер бірімен-бірі қабысып, жазылып кетеді. Содан Тілеуберді баланың аты Жантасқа аталып кете барады.

Бұл күтестік, қастандықтың арты біраз сөз болып, Бәйдібек би Сары бәйбішесін тәркішіне апарып тастамақ болады. Бәйбіше Нұрила күтестіне барып, «Кешір мені» деп жалынады. Ақылды, сабырлы, қайырымды Нұрила: «Бір жолға келітім» депті. Сөйтіп, ел алғы тиымталыпты.

Соңымен Нүрилла келіншек бұлақ басында жалтық үй отыра береді. Бәйдібектің екінші зайыбы Зерік болса, соның алдында Шаян өзені бойына жайлауға қонған-ды. Бәйдібектің билік жұмысымен Түркістан, Саурап жаққа кеткенін естіп, Сайрамда жатқан Қара Қайдар деген қарақшы Боралдайдағы Бәйдібек байдың жылқысына аттанады. Сабаудай-сабаудай ошақты жігіт бұлақ басында отырған жалғыз үйге бұрылады. Бөтен адамдардың үйіне бұрылғанын көре салып Нүрилла әжесінің кимешегін киіп, кемпірге ұқсап отыра қояды. Мұртты қара шойыртпақ:

— Бұл кімнің үйі?

— Біздің отағасының үйі.

— Отағасың кім?

— Бәйдібек би.

— Өзі қайда?

— Түркістан жаққа жолаушылап кеткен.

— Шөлдеп келеміз, сусын бар ма?

Нүрилла оларға ешкінің айранын ұсынады... Мұртты жігіт айранды менсінбей, қасындағы серіктеріне береді. Олар айранды сіміріп салып тағы сұрайды. Нүрилла екі зерен айран берген соң:

— Мырзалар, айран таусылды, — дейді.

Мұртты жігіт:

— Оқасы жоқ, жігіттер сусындаса болғаны, мен нан ауыз тиейін.

Нүрилла оған бір күлше нан береді. Қара мұртты күлшені шетінен опырып жейді де:

— Күлшені тәтті екен, не қосып едің?

— Өз емшегімнің сүтіне илеп пісіріп едім.

— Пәле. Аланың рақымына қараңыз. Сіз бізге ана, біз сізге перзент боп қалдық қой! Сізді ұмытпаймыз... Қайтарда соға кетерміз.

Екінші шегір көз жігіт:

— Бәйдібек байдың жылқысы қайда?

Нүрилла сезіктеп қолды:

— Оны қайтесіздер? Жылқыға да, жылқышыларға да тимеңіздер. Жолдарыңыз бола қоймас. Әуре боласыздар. Менің тілімді алсаңыздар, кейін қайтыңыздар!

Алаңғасарлау бір жігіті:

— «Қатынның тілін алған қараң қалады» демекші, алған бағытымыздан қайта қоймасңыз, — деп бәрі жүріп кетеді.

Соның алдында үш күні, үш түні пәсер жаңбыр жауып, Боралдай өзені тасып жатқан кез екен. Қарақшылар өзенге барса, Боралдай суы кесіресінен асып, бүрқырап жатады. Олар өзен жағалап өткел іздеп біраз зуре-сарсаң болады. Саяздау шығар деп бір жерінен өте берем дегенде, алдымен әлгі алаңғасар жігіттің аты тасқа сүрініп кетіп, ат-патымен суға ағып бара жатады. Тағы бір-ексүй шүңетке түсіп кетіп аттарынан айырылып, өздері өлдім-талдым дегенде, малтып жағаға әрең шығады.

Қара мұртты:

— Жігіттер, болмас, кейін қайтайық. Әлгі кемпір тегін адам емес екен. Қайта барып кешірім сұрап, ауылды табайық,— дейді. Атынан айрылған үшеуі өзгелеріне мінгесіп, бәрі Нұрилага қайтып барады. Алғашқы келгендегідей емес, бұл жолы бәрі аттарынан түсіп:

— О, қасиетті Ана, кешіріңіз! Айтқан тіліңізді алмаймыз деп, осынша пәлеге ұшырадық! Оң батаңызды беріңіз, елімізге қайтайық!— дейді. Кішкентай Жарықшағын емізін отырған Нұрила:

— Ейлене қолдарыңды жайыңдар!
Құдай оңдасын, зұрақ қолдасын,
Адал жүріп, адал тұрыңдар.
Алдарыңнан жарықтасын!—

деп, оң батасын береді. Осы кезде әлгі қарақшылардың бастығы:

— Диншат мама!— деп оған тағзым етіпті.— Сіз маған шын ана болдыңыз? Құдай-ақыл, пағыз әулие, киелі ана екенсіз, біз енді түсіндік!

Бұл Қара Қайдар аталып кеткен қарақшылардың бастығы түркмен жігіті екен. Оның шын аты Айдар Нүркелеқұлы еді. Кезінде Қызыл Қожаханшын әскер басы болыпты. Ол өле-өлгенше Нұриланы «Диншат мама» деп, Боралдайда болса Боралдайға, Ташкентке барса Ташкентке, Түркістанда жүрсе Түркістанға әдейі барып, сәлем беріп, Нұриланың батасын алып жүретін бопты. Жұмысы оңғарылып, ақ жолға түсіпті. Міне, содан былай қарай Бәйдібек бидің кіші әйелі Нұрила «Домалақ ана» аталып кетіпті.

Аққұс Сатыбалдыұлы (1806-1897) жазған шежіреде бұл оқиға осылай хикая етілген. Бұл шежіре кітап 1841 жылы Ташкент баспасынан жарық көрген. Бәйдібек баба, оның үш әйелі, олардан өсіп таралған ұрпақтар, әсіресе Домалақ ананың әулиелік керемет қасиеттері жөнінде жазылған бұл шежіре Аққұс ақсақалдан бұрын Әбілғазы

Баһадүрдің «Иисанияти Диннат нама» аталған кітабында жазылған. Бұл кітапты кезінде атақты Төле би оқып баласы Қожабекке көшіртікен. Ол қолжазба 1713 жылы Ташкентте Төле бидің жарлығымен басылып шыққан. Оны Төле бидің жиені Шинат Қарабатырұлы көшіріп алып, Бабасейіт әулетіне таратқан. Оған бүткіл Дула ұрпағына жайылып кеткен.

Бәйдібек және оның ұрпақтары жөнінде мүндай дерек мол басылымдар көп емес. Оны зерттеп толықтыруды сәті енді түсіп отыр. Соңғы кезде Бәйдібек би жөнінде осы жолдардың иесі ел аузындағы әңгіме аңыз, пақыл, мақал-мәтелдерді жинастырып жүрген-ді. Біздің осы жиналған-тергенімізді тарихшы Даһиярбек Дүйсенбаев, жазушы Еркінбек Тұрысов, зерттеуші Сәрсенбі Дәуітов, Мамытбек Қалдыбаев толықтыруда. Алдағы уақытта осылайша бірлесе іздестіре беру ата-баба әруағы үшін кімге де болса пәрыз деп ойлаймыз.

Бәйдібек би баласы Жарықшаққа (1398-1475) ерекше мейірім, қамқорлық көрсетеді. Оның болашағын ойлап, Нұрилань баласымен Ташкентке көшіріп апарды. Әкесі Қараша биден қалған әулі-жайға иелік еткізеді. Нұрила жалғыз баласын қала дәстүрімен тәрбиелейді. Медресеге оқуға береді. Жарықшақ оқуға аса ықыласты, зерек болады. 7-8 жасында арабша кітаптарды, аңыз, хиссаларды мүдірмей оқитын болады.

Нұрила Жарықшақтан кейін 1402 жылы Қызайым деген қыз, оған соң Тәңірберді, Ақберді деген екі ұл, Күләйым және бір қыз туады. (Бір деректе Күлібнбі (Қызай), Ақбиби (Мұрын) және Сыбан деген үш қыз туыпты, деп көрсетілген. Бұл перзенттерінің Қызайымнан басқасы жастай өліп кетеді. Ал Қызайым Нұриланьң өзіне айшымай тартқан ақылды, шымыр боп ер жетеді. Қызайым бойжеткен соң Найман Аталық дегеннің үлкен баласы Шағыр батырға ұзатылады. Қызайымнан Дербіс, Бегімбет, Ителмен, Меңіс туады. Олар кейін 19 болыс ел боп кетеді, бәрін «Қызай пайман» деп атайды.

Қызай, Меңіс, Тәңірберді, Құдайназар бәрі де шегінен бабасы Бәйдібекке ұқсап еліп, жеріп қорғап өткен батырлар екен. Солардың ішінде әсіресе, Қызай қыз боп Құдайназардың асқан батырлығы ел аузында аңызға айналып, осы кезге дейін айтылып келеді. Қызай аспанға алақтырған тақияны, көз ұшында ұшып бара жатқан торғайды атын түсіре беретін мерген боқты. Бір соғыста Қызай шаңқышылардың күз басына бекінген ошақты

мергенін атып түсіріп, өздеріне жол ашады. Аякөз, Матай аралыгындағы тауларды жайлаған ауылдарды мал-жөнымен жаудан құтқарып алады. Сол таулардағы қырғын шайқаста өзі де ерлікпен мерт болған. Кейін елі-жұрты сол тауды «Қызай тауы» деп атап кетеді.

Жарықшақ кейін Бұхардағы жоғары медресені тамамдап, Ташкент мешітінде имам-софы болады. Нұрила баласын Уәйіс нағашысына ертіп барып, тапыстырады. Ол кезде Уәйіс Моғолстанның ханы боп тұрады. Нағашысы Жарықшақты Жетісу атырабына бек етіп белгілейді. Сонымен Жарықшақ Жетісу өлкесін ұзақ жылдар билейді. Ол парсы, иран елдерімен сауда қарым-қатынасын жасайды.

Уәйіс 1429 жылы қайтыс болады. Оның артында Жүніс, Есенбұға деген ержеткен екі баласы қалады. Ел-жұрты Есенбұғаны әкесінің орнына хан көтереді. Жарықшақ Есенбұға ханға бас уәзір кеңесші болады.

Жарықшақтың бірінші әйелі Тәукел бибіден: Албан, Суан, екінші әйелі Бибіфатимадан Дулат (1426-1506) туады. Албан мен Суан батыр шалыс, ал Дулат ақылды, сабырлы боп ер жетеді. Нұрила кіші келіні Бибіфатиманы еркелетіп «Бипаш» дейді екен.

1452 жылдары Жарықшақ анасы Нұриламен ақылдаса отырып, үш баласына Жетісуды өрлей мекендеп, ел жайлауға қоныс тебуді тапсырады. Содан Албан одап тараған Сары, Шыбыл ұрпақтары, Суаннан өрбіген Байтегей балалары Қытаймен шектес Нарынқол, Кеген жерін мекендеп кетеді. Ал Дулаттан өсіп-өнген Ботбай, Шымыр, Сыйқым, Жаныс рулары қазіргі Талдықорған, Алматы, Шымкент облыстарын мекен етіп, тіршілік етеді. Дулаттың сол төрт баласының өскелеңдігі жөнінде халық арасында:

Жаныс көп пе, қамыс көп пе,
Сыйқым көп пе, қыйқым көп пе,
Шымыр көп пе, шыбыл көп пе,
Ботбай көп пе, бота көп пе?

деген мақал-мәтел таралып кеткен.

* * *

Жамбыл жырау Сарыбаспен айтысқанда Домалақ апасының бір қасиетін былай жырлаған:

Бәйдібек жылқылы бай еді. Байдың малына кім көз тікпейді. Қоңсы жатқан қырғыз елінің Аққошқар деген батыры бір топ жігітпен Бәйдібектің мыңғырған

жылқысын бөле-жарып айдай жөнеледі. Жолшыбай бұлақ басында отырған жалғыз үйге кез болады. Аққошқар батыр алдынан шыққан ақ жаулықты, мығым денелі, домалақша қызыл шырайлы келіншектен сусын сұрайды. Ол бір зерен қымызды сіміріп алады да:

— Ал, рахмет, мына жылқыдан қалаған біреуін ұстап қал, — дейді. Домалақ ана жылқыны аралап жүген, құрық тимеген шу асау Сары бауыр айғырды қалайды. Аққошқар:

— Ол асау айғыр ғой, қайтіп ұстайсың? — дейді. Ана құраулап, «сары құлыным, келе ғой» десе, әлгі тәкәппар нәп айғыр бас білген тайдай ананы барып иіскелеп тұра қалады. Домалақ ана басындағы ақ жаулығын шешіп алып, айғырдың мойнына бір орайды да, жетелеп үйіне қарай жүре береді. Аққошқар жылқышыларымен оған аң-таң болып қарап тұрады. Сары айғырды үйдің белдеуіне байлайды. Аққошқарға қарап:

— Өзге жылқы сенде болсын,

Түп қазығы менде болсын, енді жүре беріңдер! — деп қала береді. Олар жылқыны ерсілі-қарсылы сойылдап, даланың шаңын бүрқыратып, қуа жөнеледі. Әні-міне дегенше белдерден, таулардан асып, қарасын үзіп кетеді. Ертеңіне түс мезгілі болғанда Бәйдібектің сегіз ұлы шауып келеді.

— Айғырды неге ұстап қалдың? Өзге жылқылар қайда? Қалай қарай айдап кетті?

— Балалар, артынан қумаңдар. Сендер аз, олар көп. Жазым боласыңдар. — Ержүрек сегіз ананың жалынғанына көнбейді. Артынан қуып бел асып кетеді. Қуып жетіп барымташылармен айқасады. Көптің аты көп, сегізін ортаға алып, шетінен сойылға жығып тастайды.

Жылқысын оның артынан қуып кеткен балаларын іздеп бір топ жігітпен Бәйдібек өзі аттанады. Жолшыбай Нұрила зайыбына соғады, жөн сұрайды.

— Жылқыңызды Аққошқар деген айдап кетті. Мен сары айғырды ғана ұстап қалдым. Айғырың апау тұр. Сегіз балаңыз «Артынан қумаңдар» десем, тілімді алмады. Барымташылардың соңынан қуып кетті.

Бәйдібек те жігіттерімен барымташылардың ізіне түсіп, қыр асып кетеді. Бір терең сайдың сағасынан өте бергенде, сегіз баласының сегіз жерде қан болып жатқан үстінен шығады. Бәрі баурымдап жылап, сүйектерің жинап, бір-бір атқа артып, Домалақ ананың ауылына алып

барады. Төңіректен жиналғандар жылап-сықтап сегіз ерді ақ жуып арулап жота басына жерлейді, бастарына оба тас үйіп белгі қолды. Бүгінде сол Бәйдібектің сегіз ұлы жерленген шоқы басындағы обаны «Сегіз сарының белгісі» деп атайды.

Жамбыл ақын бұл оқиғаның соңын былай жырлаған:

Домалақтай егемнің,
Қасиеті көп еді.
Таңға жуық болғанда,
Жылқы келер деп еді.
Түй ортасы болғанда,
Құрайт салып Домалақ,
Сары айғырдың даусына,
Тас жаңғырды домалап,
Таң сарғайып келгенде,
Қалың жылқы шұрқырап,
Келеді шаңы бүркырап...

Міне, осыдан-ақ Домалақтай қасиетті, әулие анамыздың «Қобыланды батыр» эпосындағы Тайбурылды баптап, тұлпар еткен Құртқа ару сияқты жылқы тілін білетін бапкер, шаруа екенін білеміз.

«Құла айғыр, Құлап және Құлапбике» деген сонау атам заманнан бері айтылып келе жатқан ауыз екі аңызды жазушы Еркінбек Тұрысов көркем әңгімеге айналдырыпты... Кәдімгі «Қыз Жібек» лиро-эпосында жырланатын Алты Әлім атасынан тарайтын шекті, Өріс дейтін байлар дүниесен өтерде бар байлық, қазынасын, екі ұлы Палуан мен Кішкенеге мұра етіп қалдырады. Өркөкірек, өктем Палуан, інісі Кішкенені мал соңына салып қояды. Бұл қорлыққа шыдамай еті тірі Кішкене жалшылықтап қашып, елден кетеді. Ол шығысты бетке алып келе жатса, алдынан ақсақалды қария шығады. Жөн сұрасады. Қария Қаратау мен Алатау атырабын жайлап жатқан Бәйдібек деген өзі батыр алпауыт бай бар. Соған барсаң бағың ашылады дейді. Кішкене іздеп жүріп Бәйдібекке жолығады. Кішкене бар жағдай, мұңып баян етеді. Бәйдібек оны Сарысу өңіріндегі мыңғырған үйір-үйір жылқысына жылқышы етіп алады.

Күндер өте береді. Бір күні ол қараса, ұры-қарыға жылқы алдырмайтын, ит-құсты жолатпайтын кәдімгі қасиетті Құла айғырдың үйірінде бір құлап бие жүргенін көреді.

«Ең даладағы жыртылып айрылатын үйір-үйір жабайы құлап үйірінен бөлініп жылқыға қосылған бір жануар шығар, жүре берсін» дейді ол. Кішкене баққан жылқы

қыстап, жұттап аман шығып өсіп-өне берсін. Жылқышылар арасында Кішкененің жылқы жайын жетік білетін, бапкер, талкер, шаруақой қасиеті аңызға айпанып, абыройы артады.

Күндердің бірінде Бәйдібек байдың інісі Байтұлы ағасына барып сырласады:

— Мынау шекті бала ер жетті, жасы 25-ке келді. Қоңырбике болса бой жетті. Екеуінің некесін қиып, отау тігіп берейік, батаңды бер?— дейді. Бәйдібек те, оның үшінші зайыбы Қоңырбикенің анасы Нұрила да мұны мақұл көреді. Бәйдібек батыр Кішкенені шақырып алып:

— Ал, балам, сен енді ер жеттің, маған адал қызмет еттің, сеніңде елің, жұртың бар ғой. Қалам десеңде, еліңді табамын десеңде өзің біл. Қоңырбике екеуіңе отау тігіп, еншілеріңді бөліп берейін,— дейді. Бұған қуанған екі жас, атасына рахметін жаудырады. Артынша жылқы бөліс басталады. Бәйдібек баба мыңғырған жылқысын қақ бөліп шауып өтеді. Құла айғыр бастаған топ жылқы Күншығысқа, Құлан бие жағында қалғаны күнбатысқа қарай бөлініп шығады. Құла айғыр жағын өзіне, құлан бие жағын Кішкенеге енші етіп беріпті. Онда жылқышы санау деген болмаса керек. Қаратаудың Күнгеі, Теріскей бетін қалтап жатқан бір шеті сонау Сарысу, Шуга дейін жалпақ даланы жайлап жатқан Бәйдібек жылқылы байдың жылқысының санына ешкім жетіп болмаған.

Осылайша еншісін бөліп алған Кішкене мен Қоңырбикенің үй-мүлік, сән-салтанат, көші батысқа — Ақжайыққа бет алады. Арал теңізіне жақындағанда олар түйенің белін шешіп бірер күн тыныс алады. Ертегінің жүк артамыз деп отырған күлі Қоңырбике түс көріп оянады. Ол Кішкенеге:

— Ертең кетпей тұра тұрайық,— дейді ол. Алыстан ат сабылтып бір кісі келе жатыр. Соның тілегін орындап болған соң қозғалайық. Ол адам біздің қасиетті Құлан биені сұрайды. Сен оған таршылық жасама. Қалағанын бер. Жолымызға кесір болмасын. Бізді Алла жарылқасын.

Домалақ атадай көріпкел әулиеден туған Қоңырбике де тегін емес-ті. Ол да алды-артын болжап айта беретін болған. Айтқанындай бір жолаушы келеді, өтінішін айтады.

— Ханымыздың жалғыз баласы ауырып әл үстіңде жатыр. Соған Сіз айдап келе жатқан көп жылқышының ішінде Құлан бие бар екен. Соның қаны балаға ем болады

дейді көріпкел тәуіп. Кішкене мен Қоңырбике ол жолаушының өтінішін орындайды. Құлан биені ұстап, оған жетектetedі. Сөйтіп, Құлан биенің қолқа қапы шипа болып, баланың беті бері қарайды. Бұған шексіз риза болған хан Кішкенеге барып:

— Мың да бір рахмет, жігітім. Балам тәуір болды. Мынау бойжетіп отырған Құралай деген қызымды өзіңе қостым,— дейді. Мұны Қоңырбике де, бәрі де қоштайды. Сөйтіп, Құралай қыз Құланбике аталып, келін боп ұзатылады. Осылайша Кішкене батыр Ақжайыққа жетіп, өзінің шекті елімен табысыпты дейді.

* * *

Бір шежіреде Бәйдібектің батырлығы былай хикая етілген. Алатаудың арғы жағынан жау қолы қаптап келе жатады. Жалайыр қариялары жан-жақтағы елге ат шаптырады. Бұл хабарды есітіп Қаратаудан Бәйдібек батыр қол жинап аттанады. Екі жақ Алтын Емел жотасында тоқайласады. Әуелі жекпе-жекке шығады. Түйедей қара атқа мінген бір шойын қара ортаға шығады. Бұл қалмақтың Дөде батыры екен. Оған жалайырдың Алшынбай батыры қарсы жүреді. Екеуі найзаласады. Алшынбайдың қылышы қақ бөлініп, Дөдемен арпалысып жүріп мерт боп кетеді. Бәйдібек батыр:

— Енді кім шығады?— деп айқай салады. Найманның Шектібай батыры көк атын ойқастатып Дөдеге жетіп барады. Тағы айқас, тағы найзалас. Шектібай да дүлей Дөдеге төтеп бере алмай ауыр жараланып қалады.

— Тағы кім бар?— дегенде, жауға қарама-қарсы қаптап тұрған сарбаздар арасынан ешкім «мен шығамын» дей қоймайды. Әлден уақта намысқа тырысып, тай мінген талдырмаш сары жігіт:

— Мен шығар едім, бірақ мінетін жарамды атым жоқ,— дейді.

Бәйдібек батыр:

— Мін менің атыма,— деп астындағы ақбоз айғырын түсіп береді де, ол Дөдеге:

— Ал, батыр, біздің баламен шайқасуға қалайсың?— деп кекетеді. Дөде:

— Мен баламен күреске шығатын бала емеспін! Өзің кел,— деп гүр ете қалады. Бәйдібек:

— Келсең кел, өзім де сол сөзіңді күтіп тұр едім,— деп өзінің Ақбоз айғырына мініп, оған қарсы шығады.

Сарбаздары: «Иә, құдай қолдай гөр!» деп тілеп, шуласады. Екеуі әуелі қылыштасады. Дөденің қара күші басым болғанымен, айла-тәсілі шамалы екен. Ол Бәйдібектің шаққан әбжі қимылына төтеп бере алмай әбден қап сорпаға түседі. Дөде бар күшін жинап алып, енді найзасын кезеледі. Бәйдібек те найзасын ыңғайлайды. Оның жастайынан жылқы бағып жүргенде, қарт жылқышылардан үйренген дағдылы бір әдісі — құрыққа ұқсатып найзасының ұшына шылбырдан қыл тұзақ байлап алатынды. Ол енді Дөдеге сол тәсілін қолданбақ. Мұны Дөде де, жау жағы да елеі қоймайды, онша мән бермейді. Екеуі ары-бері атойлап шауып, найзаласып жүреді. Бір уақта Дөде оған оқтала бергенде, Бәйдібек оның бұғыдай мойнына қыл тұзақты шалып алып, ат-матымен сүйрей жөнеледі. Дөде қолындағы найзасын тастай салып, екі қолымен буынып бара жатқан мойнын босатып алмақ боп жанталасады. Бәйдібек батырдың темірдей тегеурінді қолы қоя ма, әне-міне дегенше Дөденің аттан аударылып түскен аюдай денесін жерге сүйретіп екі айналдырып тастайды да, жайына жүре береді. Сөйтіп Дөде азаппен қылқышып жан тәсілім қылады. Бәйдібек қолы жауды түре қуып, тас-талқан етіп жеңіп шығады. Бір бұл емес, Бәйдібектің елі-жұртын шапқыншы жаудан қорғап қалудағы ерліктері жөнінде ел аузында, шежіре-дерек, аңыз-әңгімелер аз емес. Кезінде солардың көбісі жиналып хатқа түсе қоймаған. Бәйдібек би 1419 жылдың күзінде алпыс үш жасында Бала бөген басындағы өзінің қыстауында қайтыс болыпты.

• • •

...Ташкент шаһары. Қараша бидің қызыл қыштан соққан кең әулісіндегі үйіне Боралдайдан келген Домалақ ана балаларымен қауышып, немерелерінің бетілен сүйіп, арқа-жарқа боп қалады. Қасиетті ананың шаһардағы үйіне келгенін естіген қазақ, өзбек көршілері бірінен соң бірі келіп сәлемдесіп жатады. Айлар, жылдар өтеді.

Бір күні Домалақ ана түс көріп ерте оянады. Жарықшақ баласына түсін баян етеді.

— Түсімде отағасы қасыма кел деп шақырады... Мені елге көшіріндер.

Жарықшақ Дулатты шақырады. Бәрі ақылдасып, анасын Боралдайға көшірмек болады. Дулат екі күймесін әзірлейді. Біріне анасы мен өзінің әйелі Күлзәйнепті

отырғызады. Екінші күймеге жолазық, сусын артып, өзі 20 жігітпен қасына ереді. Үш күн дегенде олар Бала бөгенге жетеді. Аттарын отқа қойып, өздері өзен жағасында сусындап отырады. Домалақ ана балаларына:

— Мен елге жеткен соң олай-пұлай боп кетсем, аталарың Бәйдекеңнің қасына қойыңдар. Егер жолда өлсем, ары-бері сүйремеңдер, сол жерге қойып, басыма белгі қоярсыңдар,— дейді.

Балалары:

— Ойбай, апа, ондай сөз айтпаңыз, сіз әлі шөбере-леріңізді көресіз,— деп, көңілін жұбатқан болады.

Домалақ ана өзеннен беті-қолын жуып, дәрет алады. Жан-жағына қарайды. Түркістан жаққа, құбылаға қарап күбірлейді. Сөйтіп көкмайса балауса шөпті кешіп, ары-бері жүреді. Тыныс алып, кең аспанға тамсана қарайды. Күлзейнеп келіні жайнамазын жаяды. Ана кіші бесін намазын оқып, дұға қылады. Бетін сыйпап енді ұмтыла бергенде, орнынан тұра алмай қалады. Келіні тамырын ұстайды да, анадай жерде жігіттермен бірге отырған Қожа Әзіз Хүсейін имамды шақырады. Ол ананың иманын үйіреді. Қасына ерген бала-шағасы, жігіттері үрпиісіп, шоғырлана қалады. Сөйтіп, 1456 жылдың 28 мамыр айында 78-ге қараған жасында қасиетті әулие ана Нұрилла (Домалақ ана) дүниеден өтеді. Дулат бастаған үрім-бұтағы басына сағана тұрғызады.

Кезінде Бәйдібек би кесімді, бітімді тапқыр шешен сөздерді, ақыл-пақыл, мақал-мәтелдерді көп айтқан. Олардың кейбірі айтыла-айтыла авторы ұмытылып, халықтық мұраға айналып кеткен. Дер кезінде хатқа түспеген соң көпшілігі ел есінен шығып та қалған. Өйткені Бәйдібек заманынан бері бірнеше ғасыр өтті емес пе. Десек те, Бәйдібек бабамыздың бірлі-жарым пақыл-мақалдары атадан балаға ауысып, айтыла келе бүгінге жетті. Оның сол Бәйдібек баба ұрпақтарына жазып алынған нұсқалары мыналар:

* * *

Боралдайдың бір байы мен жалшысы дауласып, Бәйдібек биге барыпты. Бұл кезде Бәйдібек бидің жігіт шағы екен. Бай айтыпты:

— Өзім асырап, есігіме салған құлым еді. Ауқат беріп әлдендірдім, ескімді беріп киіндірдім. Соған місе қылмай, енді менен ат дәметеді.

Би жалшыға сөз беріп:

— Кәсі, сен сөйлеші,— десе, әлгі жалшы өте момын, жалтақ болса керек, байға жалтақ-жалтақ қарай беріпті. Ал бай болса, оған көзін алартып қолды. Жалшының бұл халін сезе қойған Бәйдібек би:

Аяққа кісен салуға болар,
Қолға кісен салуға болар,
Ал, тілге кісен салуға болмас.—

деп жалшыға араша түсіп, ақысын алып беріпті.

* * *

Бай үйінің төрінде отырған бір молда «шаригат жолы олай, шаригат жолы былай» деп шаригат, мұсылмангершіліктен сөз қозғап, өзге жұртқа кезек бермей отырады. Есік жақта отырған байдың жалшысына молданың кедей-кембағалдарды кемсіте сөйлегені жақпай қалады. Жалшы:

— Молдеке, сөзіңіз аузыңызда, жаңа «сіз» кедей, жоқ-жұқаналар өз пейілінен табады деп қалдыңыз. Сонда қасиетті «Құранда» солай жазылған ба екен? Менің естуімше, «Құранда» жоқ-жұқана қаріп-қасірсерге садақа беріп, қарасқан сауап деп жазылған сияқты еді. Сіз төрде отырып, жалған сөйлеп отырсыз,— дейді. Жалшының бұл сөзі шымбайына батқан молда:

— Жап аузыңды, зәнталақ, сен маған қарсы сөйлеуге қандай қақың бар?— деп ашу шақырады. Отырған көпшіліктің бір жағы молданы, қалған жағы жалшыны қоштап абыр-дабыр боп жатқанда олардың үстіне қасында 3-4 кісісі бар Бәйдібек би кіріп барады.

— Бұл не жанжал дегенде, үй иесі «молдексің былай деп еді, менің жалшым оған қарсы шықты» деп болған! әңгіменің жайын түсіндіреді. Сонда Бәйдібек би табан астында әуелі молдаға қарап:

— Төрде отырып теріс сөйлегенің жөн емес, көпшілік ішінде төрде отырғанда абайлап сөйлеу керек. Төрді сыйлау кімге де болса пәрыз.

— Ал, жігітім,— деп босағада отырған жалшыға қарап:— Есікте отырып кейіс шығарғаның жөн емес. Сенің сөзің уәжді болса да, мына табалдырықты сыйламайсың ба? Біреудің табалдырытын аттап келіп, у-шу шығару жігітке жараспайды. Ол үйдің лаңғырағын сыйлау саған қарыз. Бұл сөздің түйіні енді былай болсын:

— «Тәрде отырып теріс сөйлегеннен без,
Есікте отырып керіс сөйлегеннен без».—

деп кесім айтып, көпшілікті риза етіпті.

• • •

Ақсақ Темір заманында Түркістан шаһарында тұратын бір ноғай мен сарт мата сататын базарда кездемеге таласып, аяғы төбелеске айналыпты. Сарт ноғайдың тұмсығын бұзыпты. Екеуі Әзіретті сұлтан мешітінің софисы Мақтым Ағзам қожаға жүгіруге барыпты. Сөйтсе, ол үйде Боралдай жағынан Бәйдібек би келіп түстеніп отырады. Бұлар Түркістан базарына мал айдап келген екен. Мақтым Ағзам Бәйдібекке өтініш жасайды:

— Биеке, көршім еді. Екеуін де респітпей жанжалын шешіп беріңізші? Лажы болса, татуластырып жіберсеңіз, тіптен жақсы болар еді.

Бәйдібек би:

— Екі жағын бірдей риза ету оңай шаруа емес. Мейлі, келсін, сөйлесіп көрсін.— дейді.

Мақтым Ағзам есік алдында бастырмада тұрған ноғай мен сартты үйге шақырады. Екеуі келіп төрде отырған биге шағына бастайды. Шағынудың жайы белгілі, әрқайсысы өзінікіп жөн деп санайды ғой баяғы. Ноғай айтыпты: «20 метр кездемені мен сатып ала бергенімде, мынау сарт келді де, 40 сөлкебай артық төлеп тартып алды. Мен мұның қалай дей беріп ем, басымен сүзіп, бетімді даладай қылды. Осынікі жөн бе?» дейді. Сарт айтыпты: Алғашқы сауда менікі еді. Мынау ноғай келді де бүлдірді. Онысымен тұрмай мені «сарт, сарт екі еніңді мойныңа арт» деп кекетті. Менің намысыма тиіп жатса, мен қарап тұрамын ба, ұрғаным рас.»—депті. Екеуін тыңдап болған соң Бәйдібек би былай депті:

— Екеуің де ересек адамсыңдар, осындай ұсақ-түйекке бола асыққа таласқан балаларға ұқсап төбелескендерің жараспай-ақ тұр. Бұл бір, оған соң сендер бір-бірінмен бұрыннан өштескен емессіңдер ғой. Екеуің де Әзіретті Сұлтан бабамызға сыйынған мұсылмансыңдар. Бәріміздің түбіміз бір емес пе? Бір-бірімізді «сарт-март», «ноғай-ноғай», «қазақ-мазақ» дей берсек, сырт дұшпанға күлкі болмаймыз ба? Одандағы ынтымақ, достық, бірлік, сыйластық сақтайық та!

Тірлік басқа болса да,
Тілек бір,
Бармақ басқа болса да,
Білек бір. —

емес пе! — дегенде, әлгі екеуі:

— Дұрыс айтасыз, биеке, жөн сөз, бір түсінібестіі болпты. Кешіріңіз,— депті де, екеуі қол алысып та рапты.

* * *

Бір жолы үш жасар Жалмамбет әкесіне еріп Ташкент базарына барыпты. Саудагер, делдал дегендерді алғаш рет көрсе керек. Үлкендердің «Саудагер қулар алдағ жеп кетіп жүрмесін» деген сөздерді естіп жүреді. Жолда бара жатып:

— Көке, осы саудагерлер не жейді?— деп сұрапты Сонда Бәйдібек жас баласына:

— Саудагер, делдалдар түске дейін өзгелерді алдап жейді, түстен кейін өзді-өзін алдап түсіреді.— депті.

* * *

Бір жолы баласы Жалмамбет «менікі жөн, олардікі теріс» деп бір жайлау дауын әкесіне айтып отырады. Сонда Бәйдібек би баласына:

— Өткелді саяз деме,
Таяғыңды салып бойлат,
Ісімді мақұл деме,
Ағайыңға салып ойлат.—

деп ақыл айтыпты деседі қариялар.

* * *

Бәйдібек би өз тұсындағы жылқылы байлардың ішіндегі ең жылқысы көп байы болған деседі ел. Баба-мыздың мыңдаған үйір-үйір жылқысы өзінің түс-түсі, тұқым-нәсілімен өріп, Қаратаудың Боралдай, Қостұра, Ақтасты, Керегетасты, Жетімтау шатқалдарының теріскей, күңгей жағын түгелдей қара құрымдай қаптап жатады екен. Жылқысы Боралдай өзеніне құлағанда, Боралдай, Бөген, Шаян өзенін кешкенде, ол өзендер де ақпай қалар еді, деседі жұрт. Ал, Бәйдібектің өзі жылқы танығыш бапкер, сыншы болыпты. Ол кісінің

жылқышыларына айтқан аталы сөз, шаруа нақылдары аз болмаған. Соның бірлі-жарымы мыналар:

Малды жақсы баққаның —
Өзіңе абырой тапқаның.
Малды жаман баққаның —
Келген бақты қаққаның.

Кендірмен байлама!
Жыңғылмен айдама!
Кендірмен байласаң,
Жыңғылмен айдасаң,
Мал өсер деп ойлама!

* * *

Сыырда аунамақ жоқ,
Жылқыда күйсемек жоқ,
Таста тамыр жоқ,
Суда қаймақ жоқ.

* * *

Жылқышы жылқыны баққанын айтар,
Қойшы қойына өріс тапқанын айтар,
Түйеші түйесінің шаңдаққа жатқанын айтар,
Аңшы қақпанының шапқанын айтар,
Мерген аңшы атқанын айтар,
Саудагер матасын сатқанын айтар.

* * *

Қасқыр мен ұры мінездес —
Екеуі де түнді аңиды.
Бұлбұл мен гүл мінездес —
Екеуі де күнді аңиды.

* * *

Бәйдібек бидің ел қорғауда халық қамын ойлап айтқан аталы сөздері:

Алыс жолға шығар болсаң,
Алдымен жолдасыңды сайла.
Жауыңды жығар болсаң,
Алдымен қолбасыңды сайла.
Керуен басы білікті болса,
Түйе азбайды.
Қолбасы білікті болса,
Сарбазы тозбайды.

Бәйдібек баба үрім-бұтағынан Кебекбай, Бөлтірік, Досай, Ноғайбай, Байжігіт, Сары би, Есенкелді, Сапақ

сияқты би-шешендер. Қабан, Сүйінбай, Майкет, Құлмамбет, Жамбыл тәрізді ақын-жыраулар шыққан. Бұған халық қамып ойлаған ел басшысы болған атақты мемлекет қайраткерлерін қоссақ, Бәйдібек бабамыздың қандай адам болғанын, оның артындағы өсіп-өнген ұрпақтарының жарқын болашағын танимыз.

ДОС БИ

Досмұхамбет би (кейін ел Дос би атап кеткен) 1570 жылы Ташкент шаһарында туған. Жастайынан билер, бектер, санатында оның кейбіріне көмекші болып жүріп, ел билігіне араласқан. Бұхарадағы Мир-Араб медресесін бітіріп, иман-хафиз атанған. Тапқыр, шешендігі, әділ көрегендігімен, елге деген қамқорлық, қайырымдылығымен халықтың құрметіне ие болған. Оның осы қабілетін байқаған Тәуекел хан Досмұхамедті 1594 жылы дербес би етіп белгілейді. Оған Ташкенттің үш қақпасы қарайтын болған. Әсіресе, қаланың шығыс, терістік, оңтүстік жағында тұратын Қаңлы, Сіргелі, Қоңырат тайпалары арасында беделі зор болған. Оның адамгершілігі мен қамқорлығын көп көрген ел оны өзіне жақын тұтып әділ де, ақылгөй басшы санап «Дос би» деп атаған.

Осылайша Дос бидің елден-елге атағы жайылып, беделі асып дәуірлеп тұрған кезде Ташкентке ұлық би болып Тұрсын Мұқамед келеді. Өзінен билігі, беделі асып тұрғанды кім жақсы көрсін. Тұрсын хан алғашқыда Дос бимен келісіп істеп жүріп, кейін оның ақыл кеңесін салғырт тыңдайтынды шығарады. Екінші жағынан Дос биді Есім хан да ерекше ұнатып, оның ел билеудегі билік-шешімдерін үнемі мақұлдап, жақтайтын-ды. Осыны сезе бастаған Тұрсын хан сіңді Дос биге қастандық ойлайды.

Біржолы Тұрсын хан Ташкент шаһарындағы ғимарат, мешіт, медреселерді, Керуен сарайларын, базарларды, көпір, жол тағы сондай орындардан алынатын салық мөлшерін өсіруге жарлық шығарады. Бұған халық бұхарасы паразы болып Дос биге жүгінеді. Дос би қала тұрғындарының осы тілегін орындау мақсатымен қала ұлығы Тұрсын ханға барады.

— Тақсыр, салық мөлшері бұрынғы күйінше қалсын, өсірмеңіз?— дейді. Бұған Тұрсын хан:

— Менің билігіме қарсы келетін сен кім едің? Айттым ба, орындайсың!— деп ақырады. Дос би мен Тұрсын хан арасындағы бас араздық, дау-жанжал осыдан басталады.

Тағы бірде түтін салығы, егістік жерден бау-бақшадан түсетін өнімнен жиналатын салықтың шектен тыс өсірілгеніне Дос би қарсылық білдіріп, оның жарлығын орындамай қолды. Міне, осыдан барып Тұрсын ханның өшпенділігі өрши түседі. Тұрсын қазақ ханы Есімге барып шағынады. Есім хан да халықтың жол-жосығын зерек білетін, ел қамын ойлайтын, барынша әділ сөйлейтін беделі зор хан болатын. Тұрсын мен Дос би арасындағы бұл араздықты өзінің өзге би-шешендерімен ақыддаса келіп, көпшілік талқысына салуды ұйғарған. Халық шешімі Дос биді жақтап шыққан. Осыған байланысты енді Есім, хан Дос пен Тұрсынды өзара келісімге келтіріп татуластырады. Көпшілік алдында Тұрсын кешірім сұраған болып, Достың қолын алып достық ниетін білдіреді. Бұрыннан іш пыстаны ішінде жүрген, әбден өшіккен, күшіл Тұрсынның бұл достық ниеті ұзаққа бармайды. Ол енді Досқа қастандық, зұлымдық әрекетін бұрыныдан да өршіте түседі.

Есім хан бірде шығыс Түркістан жаққа жорыққа аттанып, ел билігін уақытша Тұрсынга тапсырып кетеді. Осы сәтті пайдаланып Тұрсын ерекше жасақты Шымған тауы қойнауындағы Дос би ауылын шабуға аттандырады.

Тұрсынның ерекше жасағы барып тұрған баскесерлер болатын. Бәрі бірдей қара ат мініп, қара киім киіп, бет-аузын шарынып алып, түн жамылып келген қырық қарақшыны ешкім көрмейді. Күнілгері барлау жасап, ауылға апарар құпия жолды белгілеп алып олар ұрлана басып, тысырын білдірмей аңғал жатқан ауылға лап қояды. Үйқыда жатқан Дос биді, он тоғыз баласын, майда бала-шағаларын, екі әйелін, көрші-қоландарын өлтіреді. Қосақ арасында сол күні келген меймаңдар да қаза табады. Шаруа баққан малшы жігіттер жетіп үлгергенше күңгеі тұстағы Күрке белінен асып, мүлде алыстап кетеді. Айсыз түлгі қараңғылықта олардың кім екенін ешкім ажырата алмайды. Аңыраған аналардың, сыңсып өксіп жылаған қыз-келіншектердің, шырылдаған сәбилердің зарлы үндері тауды күңгірентіп әкетеді. Сөйтіп, Дос би 1627 жылы, елу жеті жасында жау қолынан қаза табады. Дос бидің денесі Ташкенттегі Жүніс хан күмбезінің қасына қойылады.

...«Таудағы қырғында қаза тапқан Дос биден ұрпақ қалды ма? Бұған да молла Аққұс Сатыбалдығұлыны: шежіресінен нақты жауап табамыз: Дос би алты әйел алған адам. Оның жиырма бес баласы болады. Екі әйел — Қадиша, Қаншайым, он тоғыз ұлы — Құланшы, Бұқар Жұман, Жұбақ, Бесбай, Азбан, Барақ, Салық, Омарқай Ораз, Ақшелек, Андас, Қарабата, Салғара, Тәжі, Жыл келді, Алаша, Құдайберді, Әжіке бәрі қанды шеңгел қарақшылардың қолынан қаза болады. Үлкен бәйбішес Бибісарадан — Сары, Шарғы, Қара бәйбіше Тоқбикедеі — Ақбура, Алғара, ортаншы әйелі Қаршығадап — Қаршы, Шәмші тірі қалып, ұрпақ шашты. Шәмші бұрынғы Әулиеата уезіндегі Мерке өңіріне орнықты. Кейін оның ұрпақтары Шу, Аса, Талас өзендері аңғарларынан қоныс алды.

Алғара ұрпағы Алматы облысындағы Қараой өңірін мекендеді. Жердің Қараой аталуының өзі Алғара есіміне байланысты қойылды.

Қаршы ұрпағы Бұхара облысында Сары, Шарғы, Ақбура ұрпақтары Ташкент қаласын және оның маңындағы Шыршық, Бозсу, Шорабазар, Тойтөбе, Қойлық, Зеңгіата өңірлерін жайлап, сонда қоныс тепті. Бұлардың — Райымбек, Жолымбек, Айт, Жолымбет, Қарқара әулеттері 1743 жылы Шымкент облысы жерінде Ақсу, Арыс, Көмеш, Машат, өзендері аңғарына көшіп келіп орнықты.

Дос бидің кіші әйелі Айша қырғыз биі Бейсенәлінің қызы еді. Ертеде ағасы Әлікұл батыр Ташкентке келген сапарында екі елдің арасындағы мал дауына байланысты айтыс-тартысқа араласады. Дау қатты шиеленісіп кетеді де, кінәгерлердің дем берушісі Тұрсын екендігі анықталады. Оған Тұрсын хан ашу көтеріп, қырғыз батырын зынданға тастайды. Араға Дос би кірісіп, Есім ханның ықпалымен Әлікұл батырды зынданнан алып шыққан екен. Қиын кездегі Дос бидің бұл көмегіне ерекше риза болып, Әлікұл қарындасы Айшаны оған қосады. «Сүйелтіп күн көретін сүйек жекжат» болады. Айшаға үйленуге үміткердің біреуі осы Тұрсынның өзі болатын. Сондықтан, оның жүрегің қызғаныш оты шарпиды. Өш алудың амалын ойлап, тағы да бір арам пиғылды кеудесінің қуысына жасырады.

Таудағы жұмбақ қырғын оқиғасын бастап кешкен адамның бірі — осы Айша ханым. Түңгі аласапыран ша-

буылда бұл жас отау да тауда болатын. Айша екіқабат еді. Тым болмаса іштегі күнәден пәк нәрестені аман сақтау үшін жандалбасамен жүтіріп барып, төңкерілген тай қазанның астына кіріп жасырынады. Әлден уақытта айналаны барлап, қазан астынан шығып, өзінің отау үйіне кіргенде, ауыр ыңыранып, хал үстінде көзі жұмулы, қиналып шалқалап жатқан Дос биді көреді. Желкеден тиген ауыр соққы Дос биді қапылыста талдырып құлатқан еді. Қарақұстан қатты тиген соққыдан адам бірден тіл тартпай өліп те кетеді. Бірақ Дос би тірі жатқанымен жағдайы ауыр еді. Қатты соққыдан омыртқа жұлынына зақым жеткенін мына жарық дүниеге деген үміт отының сөле бастағанын Дос би сезгендей болады. Еңіреп отырған Айшаны қасына шақырып алып: «Менің халім ауыр, енді дәрмен дос, пәрмен де болмайды. Сен төркінің тарт. Сонда босанғаның жөн. Іштегі бейкүнә нәресте жарық дүниеге тірі келсін» деп біраз демігіп, әлсіреп қалады. Аздап тыныс алып, күш жинап, ол мына сөздерді қосты. «Көп кідірме, мұнда саған қауіпті. Бұл Тұрсын ханның ісі. Сенен тілегім сол, ұл тапсаң, есімін Әліқұл қоюды ұмытпа. Қырғыздың жас батыры Әліқұл менің досым. Бейсенәлі бидің үлкен ұлы, сенің өз ағаң. Осыны есте сақта» Бұл аманатты Дос би қиналып жатып әрең айтты. Таң атып, күн шығар алдында ол мәңгілікке көз жұмды». (Даниярбек Дүйсенбаев «Домалақ ана», А — 1991 ж. 48-49 б.б).

Дос бидің бұл аманатын Айша орындайды. Ол Шымыр еліне жетіп, аман-есен босанады. Туған ұлының атын Әліқұл қояды. Сол Әліқұл өсе келе саяткер, ер жігіт болып ер жетеді. Үйленіп, жайлапын өз алдына бір ауыл болып кетеді. Әліқұлдан тарайтын Бараншы, Данияр, Ақсақал, Алыбай, Толыбай ұрпақтары кейін үйлі-баранды үбірлі-шүбірлі бірқауым ел болып кетеді. Дос биден тарайтын бұл үрім-бұтақтар Шымыр руының бір тармағы Шілмембет болып аталады.

Дос бидің гұмырнамасы, халыққа тигізген қайырымдылық шапағаты, кезінде айтқан билік, алғырлық, шешендік ақыл кеңестері, және үрім-бұтақтары жөніндегі өлең-жыр, аңыз-естелік хикаялар ел арасына көп таралған. Оның бір қатары кітап-шежіре болып та жазылған. Бір ғана дамолла Аққұс Сатыбалдыұлының (1806 — 1897) Дос би туралы жазып қалдырған шежіре кітабынан талай мәліметтер алуға болады.

АЛДАР БИ

Алдар би Ерназарұлы шамамен 1705 — 10 жылдары туып, 1785 — 90 жылдары қайтыс болған. Кіші жүздің он екі ата Байұлынан шыққан атақты би. Қазақ шежіресінде Байұлының бірі Беріштің Байсейітінен Қитас пен Тілес аталары тарайды. Қитастан Жайық пен Есенгүл, Жайықтан Дәулет, Балақай, Наурыз, Тыныс туған. Дәулеттен Тұмаш, Дүйсе, Қара ұрпақтары шығады. Тұмаштан Ерназар, Жаубасар, Сейіт, ал Ерназардан Алдар, Абдан, Көшім, Мантай туған.

Солардың ішінде Алдар аса ақылды, сөзге ділмәр болады. Оның алдынан ешбір дау мен ел мәселесі шешімін таппай өтпеген. Ол төңіректің бәрі ақыл, жөн-жосық сұрап, соның алдынан тарайды екен. Кіші жүз елінде ол кезде Бекет, Сырым тәрізді асқан дарынды шешен, батырлар болғаны белгілі ғой. Тіптен сол Сырым шешеннің өзі Алдар бидің алғырлық, ақылдылығы мен шешендігін құрметтеп, оның алдын кесіп өтпеген. Ер арасында мынадай сөздер бар:

Ханлардың ең ақыры Нұралы еді.
Төренің Алдар деген ұраны еді.
Хан ұлын Сырым батыр шабарында,
Ақыдаы Алдар бидені сұрар еді.

Міне, осыдан-ақ Алдар бидің дәрежесінің қандай болғанын аңғаруға болады.

Алдар бидені Тілеке, Мендеке, Таймас, Есенбай, Тайтоқа ұрпақтары өрбіген.

Тілекеден Байнақ, Көккөз, Байнақтан: Машақ, Сыйқыт туған. Машақтан туған Дәулетімбет пен Досмұханбет те кезінде халық үшін қызмет еткен азаматтар болыпты. Дәулетімбет Орынбор семинариясын бітіріп, бұрынғы Гурьевтегі орыс-қазақ училищесінде меңгеруші ұстаздық қызмет атқарған. Сол өңірдің балаларын тегін оқытып, қамқорлық көрсеткен. Талай игі жақсылардың ел үшін қызмет етуіне жетекшілік еткен.

Дәулетімбеттің мұндай адамгершілік жақсылығын атақты Мұрат ақын бір өлеңінде:

Ерназар Беріш құтпаны, атаң Алдар,
Белгісі жас жақсының халқын қамдәр.
Дос болған Атаүменен Әбілқайыр,
Әуелде Беріштен озған бір белгің бар.
Асылдың азбай жүрген тұқымы едің.

Шырағым адаспас деп үмітім бар.
Тілекке қыдыр қонған, атаң Байпақ,
Жаманға жараспайды қылған айбат.
Бір таңға үш шошыған ата-бабаң,
Ата-ана, қарындастың жеген қамын
Құдайым қайырлы еткей берген тағын...

деп жырлаған. Бұл сәлем хат өлең Атырау елінің жергілікті жазушысы, журналист Берік Қорқытовтың «Атырау билері мен батырлары» (1992) деген кітапшасында толық келтірілгені.

Ал Досмұғамбеттен туған Халел болса, Қазақ халқының тарихы, әдеби мұраларын мол жинап, зерттеген ғалым, профессор еді. Сол Халел Ақдараға шөбереден туған Шөбелтай болып шығады.

АҚТАЙЛАҚ БИ

Ақтайлақ Байғараұлы 1720—1816 жылдары аралығында ғұмыр сүрген, қазақ халқының атақты шешен биі, әрі тәкше ақын. Ақтайлақ бидің туған ауылы, шыққан ата-тегі жөнінде оның бүтінгі ұрпақтарының бірі әдебиет зерттеушісі Серікқазы Қорабаев өзінің Ақтайлақ биге арнаған кітабында былай жазады:

...«Семей облысының Жарма, Аякөз, Таскескен аудандарын мекендеп отырған найман ішіндегі Сыбан руының Жангөбек тармағынан шыққан Нарынбай сөзге шешен, әділ би болған екен. Оның жалғыз баласы Құттыбай қазақ шежіресінде асқан шешендігіне орай «Қу дауысты Құттыбай» деген атпен белгілі болған. Құттыбайдан Байқара, Боран, Ботақара, Сейтен тарайды. Шетінен сөзге жүйрік, шешен болғандықтан бұл төртеуін ел арасында «бас ауыл» деп атаған. Сол төрт Құттыбайдың Байғарасынан туған Ақтайлақ би заманында алдына жан салмайтын, үлкен рулардың шешендігімен бас қосқан алқалы жиындарда сөйлесіп қағысқанда бір ауыз мақалмен немесе толғау-жырымен ел тоқтататындықтан қазақтың қара тілі атаныпты. Ақтайлақ би шамамен 1720 жылы қазіргі Семей облысының Абай, Жарма аудандары ортасындағы Құндызды өңірінде туып, жүзге қараған шағында дүниеден өткен екен. Зираты Аякөз ауданының «Ақши» совхозының жерінде. Ақиық ақынның ғасыр жасағанына оның:

Екі қырық бір он бестен асып тұрмын,
Аяқты апыл-тапыл басып тұрмын.—

дейтін өлең жолдары куә болады» (Ақтайлақ би, А; 199 ж. 4-бет).

Ақтайлақ биден тарайтын Әкімбай, Кеңсебай, Же расбай, Сабырбай, ұрпақтары бүгінде өсіп өнген. Семей Талдықорған, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстарында еңбек етеді.

* * *

Ақтайлақ жас кезінде батасын алайын деп Ұлы жүз Шымыр биге барыпты. Үйге сәлем беріп кірген сол Шымыр би:

— Шырағым, қай баласың?— деп жөн сұрапты.

Сонда Ақтайлақ:

— Жангөбек қу дауысты Құттыбайдың немересі Байғара бидің баласымын. Сізге сәлем беріп, батаңызды алайын деп келдім,— депті... Шымыр би:

— Е, е қу дауысты Құттыбайдың болайын деп тұрған немересі бар деуші еді, сол сен боларсың. Көш бастап көсем, сөз бастап шешен болайын деген екенсің. Онда балам, жолдастың жүзің алма, бірін ал. Бір кісі жүз кісіге олжа салады. Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа. Өгізді өрге салма, қанатыңды талдырады. Жаманға ісің түссе, сағыңды сындырады. Ақымаққа сырыңды айтпа, пәлеге қалдырады.— деп өсиет айтыпты да, сөзің әрмен жалғай беріпті.— Балам бір-екі ауыз сөз сұрайың, білсең айта қойшы?

— Арзан не, қымбат не? Алыс не, жақын не? Жаман не, жақсы не? Қатты не, тәтті не?— депті. Сонда Ақтайлақ бала:

— Арзаныңыз — өтірік, қымбатыңыз — шыңдық. Алысыңыз — ұрмақ... жақыныңыз — өлім. Жаманыңыз — қиянат, жақсыңыз — адалдық... Қаттыңыз — жоқшылық, тәттіңіз — бала. Бала үшін отқа да, суға да түсесің,— деп жауап беріпті. Ақтайлақ баланың бұл жауабына риза болған Шымыр би:

— Балам қолыңды жай, бата берейін,— депті. Ақтайлақ орнынан ұшып тұрып:

— Иә, Нарынбай, Құттыбай, Байғара бабаларымының аруағы қолдай гөр?— деп қолын жайыпты.

Шымыр баба:

— Балам, сол айтқан ата-бабаларыңның аруағы қолдасын. Ақ сөйле, әрбір іске әділ бол. Бір сөзді бол. Ер жігітке екі сөйлегені — өлгені. Алған бетіңнен қайтпа! Аумин!— деп-ақ батасын беріпті.

Байғара би дүниесі салып жылы берілген соң, елі-жұрты бас қосып, ақыдаса отырып Ақтайлақты әкесінің орнына би сайламақ болады. Сонда Едіге деген ауыл ақсақалы жас Ақтайлақты сыппамақ болып мынандай бір жұмбақ бастайды:

— Айдаһар ауызды, құс қапаты, бота тірсекті, жылап құйрықты бір пәле қара бұлттай қаптап, өсімдік, көкті, егісті жайлап, жалмап, жердің шаңын шығарады екен бұл не?— дейді. Сонда Ақтайлақ бала көп кідірместен:

— Мұныңыз көк қасқа шегіртке ғой,— дейді отырған көпшілік баланың тапқыр, зеректігіне тәнті болып, бәрі бір ауыздан би сайлапты.

* * *

«Ақыңды ақын көрсе арқасы қозып, тілі қышыр» дегендей, Ақтайлақ пен Дулат бір-бірімен кездесе қалса-ақ сөз қағыстыра береді екен. Сондай бір сәтте Ақтайлақ Дулатты былай деп қағытыпты.

Мүз байлаған тоқтыдай,
Саудырлаған Жарасқұл.
Жалырақ жеген ешкідей,
Жаудырлаған Жарасқұл.

Бұл сөзге Дулат:

Аяқ илеген терідей,
Жалбыраңқы Жәңгөбек.
Мосыға артқан бақырдай,
Төңкерілме Жәңгөбек,
Үстараның жүзіңдей,
Аударылмалы Жәңгөбек,—

деп қарымта сөзді артылта қайтарыпты.

Ақтайлақ би Дулаттың әкесі Бабатайға: Солтабайдың Барағы әкесінен өте туып, ел билеп, аға сұлтан атанды. Айбарынан ешкім аса алмады, алыптығына да жап тең келтірмеді. Батыр атанып қол бастады. Ал, сенің ұлың Дулат қолдағы бар дәулетіне не болмай, ел кезіп, сөз қутаннан аса алмады. Әкеден кете, туды.— деген де Бабатай:

Жақсы да болса қарағым.
Жаман да болса қарағым.
Солтабай төре бере ме,
Жақсы тұған Барағын?—

деп Ақтайлақты сөзден тосылдырса керек. Бабатайдың бұл сөзі халық арасына кеңінен тарап, қанатты сөзге айналған.

Ақтайлақ бидің жасы алпыстан асқан кезі екен. Өзбектер қазақ арасына келіп, тоғанақ пен қос тігіп жатып сауда жасауды кәсіпке айналдырыпты. Саудагерлердің пұлына бағаны «қойға пәлен кез, ешкіге түтсең кез» деп малға шағып жергілікті қазақтарға өздері баға қояды екен. Сауданың пұлын елу үй, старшын бөлісіп көтеріп алып, несиеге қарататын ауылдар көп болған. Келген саудагерлер Тобықты ішіндегі бір руга кедейсің, деп несиеге пұл бермепті. Өшіккен рудың адамдары саудагерлердің пұлын бір түнде тонап кетіпті. Бұл төңіректегі елге атақ-даңқы тарап, абыройы жүріп тұрған Ақтайлақ биге келген саудагерлер, одан дауды шешіп беруді, билік айтып, пұлдарын өндіріп берулерін өтінеді.

Би:

— Жарайды, Семейдегі ұлықтарға айтпасаңдар, істі өзім бітіріп берейін,— деп келіскен екен. Шыдамсыздық жасаған саудагерлер Семейге барып хабарлап, қаладан бір екі стражник шығып, Ақтайлақтың ауылына келеді. Мұны естіген кінәлі ауыл үркіп, бәрі бір жерге жиналып, дегбірсізденеді. Ақтайлақ ұлық адамдарын.

— Ендігі істі өзім бітіремін,— деп, қайтарып жіберген екен. Мұны да Тобықты елі мен үріккен ауыл естіп, біліп отырады. Шыңғыстағы Байыстың сары шоқысындағы өз ауылынан шыққан Ақтайлақ би Тобықты еліне, Ералы жазығына дейін жаңадан қонған бұл ауылға таяпғанда алдарынан гүл теріп жүрген екі қыз көрінеді. Ақтайлақ бидің келе жатқанын естіген Тобықты елінің бетті-беделділері «өз руынан шығып, өзбекке болысты» дегендей ғып, «ламысына тиетіндей өлең шығарыңдар деп екі қызды Ақтайлақтың бетін қайтарып, сағын сындыру үшін оның жолына әдейі шығарған екен... Ақтайлық бастаған топ екі қызды көріп, аттарының басын тежеп тұра қалысады.

— Ералының ауылы қайсы?— деп жөн сұрайды. Ақтайлақ екі қыздан.

— Ералыны сұрап тұрған сіз кім едіңіз?

— Мен Ақтайлақ би едім...

Сонда қыздың бірі:

Ақтайлақ би сен бе едің ақ пайзасы,
Ақылыңнан көрмедің еш пайданы...
Алпыс пенен жетпістің арасында,
Есек мінген талқы аяқ сарт айлағы,—

деп, Ақтайлаққа жасқанбай қарап өлеңдетеді. Ақтайлақ екі қызға былай депті:

Сарт айдаса обалым Тобықтыға,
Қой дегенге ұрлығын болып тұр ма?
Ауыл жөнін сұрауға бұрылып ем,
Қатынсылған бір қарғаға жолықтым ба?
Ел ағадан азады, топ жағадан,
Аңғал бөрі жортады тау сағадан.
Ақтайлақ би бастаған он жеті ақын,
Не деп үміт қыласың, мұңдар-ау Байғарадан.

Ақтайлақтың пайзадай ұзын сақалынан, терең мағыналы, өтімді сөзінен беттері қайтып, ұялған екі қыз беттерін басып сырт айналған дейді. Сол барған бетінде Ақтайлақ би дауды шешіп, екі жақты келістіріп қайтқан екен.

• • •

Ақтайлақ пен Солтабай сайысқа түсіпті. Ел көп жиналыпты. Сонда Ақтайлақ би Солтабай биге былай депті:

Бай қонысын сұрасаң,
Батбақ сұлы даласы.
Қой қонысын сұрасаң,
Кекірелі жантақ саласы.
Күйсадағы таусылмас,
Қыдырлы байдың сабасы.
Сірәде ұшпақ көрер-ау,
Осылы тапқан анасы,—

деп, өзінің кеудесін түртіп:

Сен төрт кісі күмән ұстасаң,
Мен тоқсан түйе күл кестім.
Сезімнің болса расы,
Бүгін керей өлгенде
Ертең пайман өлмей ме?
Өлімді жаппың мұрасы.—

деп тоқталады. Бұл сөзді Солтабай ұнатпағанда, тағы да Ақтайлақ:

Әуелі бағыра ашылса,
Аққу қонар көлдерге.
Туысқан кімнің көп болса,
Үлкен медеу белдерге.

Қырық кез торғын жатыр ғой.
Ақ сападықтың түбінде.
Бәрін айтта, бірін айт
Солтанжап-ау, қарашы,
Сары қасқа ат түр ғой белдеуде.—

дейді. Солтанбай тосыла беріпті.

* * *

Ақтайлақ би Қанай шешенді сынамақ болып:

— Ер басында бақыт нешеу?

— Кемдік нешеу?

— Құлазу нешеу?— деп сұрайды.

Сонда қарауыл Қанай шешен былай деп жауап береді:

— Ер басында бақыт бесеу, кемдік үшеу, құлазу төртеу. Енді атап-атап айтайын:

— Астындағы атың жүрдек болса.

Жалғанның пырағы

Алғаның жақсы болса,

Үй мен қонақтың тұрағы.

Әкең — асқар тау,

Шешең — қайнар бұлақ.

Балаң жақсы болса,

Екі көздің шам-шырағы.

Міне — бес бақыт осы.

— Атың шабаң болса,

Жалғанның азабы.

Алғаның жаман болса,

Дүниенің тозағы.

Балаң жаман болса,

Көрінгеннің мазары.

Міне — үш кемдік осы.

— Қалың ел көшсе,

Көл құлазиды.

Қаптаған мал кетсе

Бел құлазиды.

Нарқып тапшымаған,

Сөз құлазиды.

Қатарынан айрылған.

Шөл құлазиды.

Міне — төрт құлазу осы.

— Бәрекелді таптың балам, — депті Ақтайлақ — Енді маған жұмбағылды айт?

Сонда Қанай:

— Ажадды қарға бүркітпен ойнайды деген, мен сіздей білгір дүлдүлге жұмбақ қоя алмаймын, — депті.

Бір күндерде Ақтайлақ би ауыл сыртында төбенің басында отырса, көз ұшы жерде келе жатқан Жанақ ақын екенін таып, ауылда, үй сыртында тай үйретіп жүрген балалардың ішінде өзінің кенже баласы — Сабырбайды шақырып алып:

— «Балам, анау келе жатқан атақты Жанақ ақынға ұқсайды. Сен құрметтеп қарсы алда, бір ауыз өлең айт, Жанақ бір әбігерге түссін, — депті. Жанақ ақынның мінгені дәу шұбар ат және бір атқа қобызын жеке артып алыпты. Бимен сәлемдесіп бола бергенде Сабырбай:

Бақсы екен деп ойлап ек, басын тартқан.
Ақын Жәкем екен ғой өлең айтқан.
Бәрекелді көшпелің сәндісіне,
Қараша ілген секілді байталға артқан. —

дегенде Жанақ ақын сасқалақтап қалып, қобызды шешіп алайын деп тұра бергенде, Ақтайлық би:

— Жәке, үйге барғанда балалар қобызды шешіп әкеледі, әзірше мына таяқты пайдалан, — деп таяғын ұстатыпты. Таяқты ала сала Жанақ:

Төментіннен келемін жоғары өрлеп.
Үш жүздің баласында ақын мен деп...
Атаң да алдым біреуден, жамбы да алдым,
Мына неме кездесті-ау көлденеңдеп.

— дегенде Ақтайлақ:

— Бұл біздің жаңа талап Сабырбай деген баламыз, — депті. Сабырбай Жанақтың атын кермеге байлап, қобызын шешіп әкеп қолына ұстатыпты.

Жанақ:

Айғалайын балапан жас талабым,
Айтысуға мен сенен жасқапамыл.
«Сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендейсің,
Өрге өрлеп, ілгері бас, қарағым. — дегенде,

Ақтайлақ:

— Балам, Жәкеңмен айтысу саған оңайға түспейді. Тез үйге бар да, мал сойғыз және оңаша үй тіккіз. Жанақты шақырып келтіре алмаушы едім, бүгін дәм айдап өзі келді және саған шыл ықыласымен тілек білдірді емес пе, — депті.

Ертеде Үйсінде атағына дәулеті сай, сөзге де жүйрік азулы Нұрбек деген би өмір сүріпті. Нұрбек Ақтайлақпе замандас екен. Оның өмірі мен сөзі ел үстінде қызы суша жүрген дейді. Күндерде бір күні Нұрбек би жасі ұлғайсадағы өмірді қызықтау, төсек жаңғырт мақсатында қыз іздеп Үйсінмен шектес шеткеріе отырған найман елінің бір ауылына келіпті. Ауыл адамдар жол аушыларды құрметтеп аттан түсіріп, үйге кіргізіп төрге отырғызып, меймандостық білдіреді.

Қонақтар жайланып, іргесін түріп тастаған қазақ үйді демалып жатқанда Нұрбек іргеден шолпысы сыбды қаққан бірнеше қыздарды көреді. Нұрбектің тілегені алдан шыққандай болып, әлгі қыздардың арасына сұңғақ бойлы, талдырмаштау келген аққұбаша қызға көз түсіп «шіркін белгі таққан жері болмаса, барымды берсем де осыны алсам-ау» деген ойға келеді. Ертеңінде ауыл ақсақалдары дәстүр бойынша меймандардап не бұйым-таймен келгендерін сұрапты. Сонда Нұрбек би отырғандарға бір көз тастап, өзінің жасынан атқа мініп ел басқарғандығын, әзіргі күнде ұлы ұяға, қызы — қияға қонған әлді бай, атақты би, өз елінің айтулы адамдарының бірі екенін айта келіп: «Жасым үлкен болса да бала болайын деп келдім, інілеріме аға болайын деп келдім. Несін жасырамын, өзіме кішілікке балаңды сұрай келдім. Тілегім орындалса аярым жоқ. Барымды берейін деп келдім»— депті. Қыз әкесі Дәулетке сынай қарап:

Ескі ауылдың әдетіше «Қыз туса, қырық жеті қақпаны бұзып кірді» дейді екен. Ауыл ақсақалдары қыз әкесімен келісіп, Нұрбекке қалаған қызын беретін болып, келген адамдар қыздың қырық жетісіне келісіп, құда түсіп қайтады.

Екі жақ алыс-берісті аяқтағаннан кейін тоғыз күні тойын, он күні ойын жасатып, қыз ұзатылады. Көп уақыт өтпей-ақ жаңа түскен жас тоқалға азулы бәйбіше астамшылық көрсетіп, теңсіздікте ұстап, отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, шектен тыс зәбір көрсетеді. Осы қорлыққа шыдай алмаған келішпек жайлау үстінде, қараңғы түні жамылып, Нұрбектің белдеуде тұрған жүйрігіне мініп, ауылым қайдасың деп тартып береді.

Жас келішпегінің аман-есен төркініне барғанын естіген Нұрбек екі ұлын қосып, бірқанша адамдармен Сауға шешенді аттандырады. Жол ортасына жеткенде ауа райы

өзгеріп, аспанды қара бұлт торлап, жаңбыр жауып, күн күркіреп, найзағай шатырлап, бір биік тар кезеңінен асып келе жатқанда кенеттен жай түсіп, Сауға шешен жан тапсырады. Бара жатқан жолы қайғылы сапарға айналған соң бұлар Сауғаның сүйегін алып кері қайтыпты.

Келер жылы жазда Нұрбек би бастап жолаушылап, он бес адам жолдасы бар, найман еліндегі қыз әкесі Дәулен ауылын шабады.

Нұрбектің де тайынап атқа қосылған шешен екендігін білетін ауыл адамдары мұнымен сөйлесуге кім лайықты болар екен деп ақылдасқан екен. Сонда жасы тоқсанға келген, төсегінен әрең тұрғызып көтерген, ұзақ жасай, көпті көрген қария отырып «Балалар сендер Ақтайлақ биден ақыл сұраңдар. Соның алдында өткен істің арманы болмас»— депті. Қарияның ақылын алған Дәуленнің үлкен баласы қасына жолдас ертіп, Балтақара мен Қайрақты өзендерінің түйілісінде Сарыарқаның көк қайнаулы жасыл шалғынды самал-салқып жайлауында отырып, әкесі Байғараға зират соқтырып жатқан Ақтайлақ ауылына ат басып тіреген екен.

Келген адамдар істің мән-жайын түсіндіріп, Ақтайлақтың дауға бітім айтып, билік жасауын өтінеді. Ел жұмысы, жұрт тағдыры, басына бостандық аңсаған қыз үміті, бәрі өзіне қарап тұрған соң Ақтайлақ өтінішті қабылдап, зират соғуды басқаларға тапсырып, Дәулен ауылына сапар шегеді. Дәулен ауылы Нұрбек би бастаған қонақтарға арнайы үй тігіп, сойыс сойып, ерекше күтімге алып, құрметтеп отырған кезде Ақтайлақ та келіп жеткен еді. Ертеңінде ауыл сыртындағы кең жазықта отырып сөз басталады. Екі жақ ақыл жарыстырып, сөз сайыстыруға баталастыруға кіріседі. Алғашқы сөз бастаған Нұрбек би:

Кеден-кеден болды,
Кеден неден болды,
Ебелең елден болды,
Зобалаң жолдан болды,
Жерің ала болды,
Бұлт шала болды,
Біздің елде жай түгіл,
Жауын да жоқ,
Бұл өлім сенен болмай,
Неден болды?—

деп, әуелі Сауғаның құлын сұрапты. Сонда ой толғап отырған Ақтайлақ би:

Ебелең елден болса,
Зобалаң жолдан болса,

Айменен амандас
Күнменен құлақтас.
Бұлтпенен бұландас.
Жермен жақындас болдық па?

Шап деп қылыш берсек,
Ат деп мылтық берсек,
Оғын салып берсек,
Шақпағын шағып берсек,
Жасырын сөйлесіп,
Өтір деп тілек білдірсек,
Өзіңнен жақсы қыл да құнын ал.— депті.

Сөз жүйелі шығып, қисынға құлақ түрген жұрт, жаі түсіп өлген адамның құнын сұрау орынсыз екенін ұғып найман жағы Сауғаның құнынан құтылғандай боп, біі серпілісіп қалғанда «Көздегенім әлі бұл емес» дегендеі Нұрбек аз кідіріп, жесір дауын бастап былай депті:

Ақ түйем қалды шандақта,
Төсегім қалды оқ жақта,
Иен қалып ақ отау,
Ойнақ салды құрбақа.
Босағам пете шыады,
Әйел кетсе бетімен,
Ер шабады намысқа.
Сындырмасын сағымды,
Айтарым жақын, алысқа.— депті.

Істің мәні шындығы, жас жүректің қапырық қапаск қайта түспей, еркіндік, бостандық аңсауында екенін, ар қыздың Нұрбекке қайта телінсе өмірден күдер үзуте мүлді бел байлағанын жиылған ел іштей ұғынып, қызға жаны аш тілек білдіріп толқулы отырысқан еді. Жұрт Ақтайлақ биі үміт білдіре, не айтар екен деп қарасып қалған.

Ақтайлақ би:

Жақсы туған қыз бала,
Батыр туған үлкен тең.
Ақилы аз болған соң,
Жамаң адам құлмен тең.
Сатылса малға қарындас
Есікте жүрген күнмен тең.
Еңбегі еш, тұзы сор,
Жалынны өшкен құлмен тең.
Жабырқан көңілі ашылмай,
Қараңғы болған түнмен тең.
Көз жасын көрер пенде жоқ,
Қайғышың дерті умен тең.
Еркі өзіңде бар болса,
Тең құрбыға жар болса,
Мына отырған жас бала,
Болар еді кімнен кем?—

деп тебірене толғап, адамгершілік заңын қолдап, қыз намысын қорғап, әділетті сөзін аяқтаған екен. Сөздері таразыға түскен екі бидің ой-пікірлері көпшілік талқысына салынып, жиналған қауым Ақтайлақ бидің ақылды сөзіне тоқтап, қалың малын қайырып, қыздың бас еркіндігі өзіне тиіпті.

* * *

Тарбағатай тауының теріскейіндегі Маңырақ, Терісайырық, Шіліктілі жайлаған біздің Байжігіт елінің, оның ішінде Тоғас руының жылқысына ойламаған жерден Тобықты жігіттері келіп тиіседі. Еру елдің мал күзеті күшті болса керек. Қақтығыс насырға шабады. Қашша айтқанымен, дайындалып барған жау басымдық көрсетіп, малды айыруға бөгет жасап, жекелеп жеткен қуғыншыны ортаға алып, қамалап ұрып, алдын бөгеу үшін аспандатып мылтық атып жүргенде қуғыншыдан екі кісі қаза табады. Бейбіт жатқан момын ел күйзеліске ұшырайды. Екі адам, жүздеген жылқысынан айрылған Тоғас елі аза тартып, еліне хабар салып ақылдасып, жаудың өкше ізіне түсіп, сабаздың қанын, елдің малын қайтарып алуға Тоғастың атақты шешені Сасан би жолға шығады.

Ел құлағы елу, көргеннің көзі куә, естігеннің сөзі куә болып жау Шыңғыстаудағы Тобықты елі болып шығады. Қуғыншылар ел ортасындағы Ералы ауылына келеді. Меймандарға арнайы үй тігіліп, күтім көрсетіледі. Дем алып тынығады. Ертеңінде сөз басталып «кедег-кеден болып, кеден неден болды» деген сұрақтарды қойып отырып, Сасан би сөз бастайды.

Тобықты жағы таласпайды. Өзінің намақұл екендігін мойындамайды. Бірақ мал туралы тоқтамға келседағы күп туралы келісімге келе алмайды «Біз тентектігімізді мойындап отырмыз. Жекпе-жекте бір кісіге сойылымыздың қате тигені рас, ал екінші адам жығылып, өз ажалынан қаза тапқан шығар. Біз оны білмейміз»— дегенді айтады. Екі жағы да өз сөзін дұрыстап тоқтамға келе алмай қызып, жүгініске Ақтайлақ бидің алдына баруға ризашылық білдіреді. Талапкер мен даутерлердің сөзін тыңдап отырған Ақтайлақ бидің алдында Сасан өз сөзін қайталап айта берсе керек.

— Ей шырағым, Сасан-ай, бір уақыт тасырқасаңшы,— депті Ақтайлақ.

— Мен тасырқайын, ауыртпай тағаласа.

— Айтушы біреу, тұрманы түтел болсын.— депті Ақтайлақ...

— Құп болады,— деп Сасан түрегеліпті.

Ақтайлақ би «билік бітті» деп жариялаған екен. «Айтушы біреу, тұрманы түтел» деген сөздің мағынасы: «Бір кісіге билік айтамын, екі адамның құнындай болады» деген екен. Әрине басқа отырғандар биліктің қалай айтылғанын түсіне қоймаған сияқты.

* * *

Ақтайлақ Арғын — Найман екі арасындағы дау-шар жайында Қарқаралыдағы Алшынбай биді іздеп барып, оның үйіне қонады. Әңгіме үстінде бір сөз кезегі келіп Алшынбай Ақтайлаққа былай деген екен:

— Осы сіздің ел қымызға тар дейді ғой. Шөлдеп барған жолаушыға тостағанмен ғана қымыз ауыз тигізіп шөлін қандырмайды дейді. Осы рас па?— депті.

Сонда Ақтайлақ:

— Рас болса рас шығар. «Жылқы жаным, қымыз қаным» деген емес пе? Біздің ел жылқыны жанындай қымызды қанындай көретін ел. Қаның есепсіз біреуге бере береді дейсіз бе?— дегенді айтқанда Алшынбай:

— Бәсе, солай болса керек,— дейді.

Ақтайлақ:

— Көз — шынның расы, құлақ — өтіріктің ұясы деуші еді, өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі,— деп төрт саусағын көз бен құлақтың арасына қойып тұрып:

— Сіз осы сөзді шынның расы көзбен көріп айтып отыр екен десем, өтіріктің ұясы — естіген құлаққа сеніп айтып отырсаңыз, мен сізді Алшекең деп іздеп келіп едім, әлі бала екенсіз ғой,— депті.

Сонымен әңгіме басқаға ауысып, енді жатар уақыт болады. Ақтайлақ сыртқа шығып кеткенде Алшынбай бәйбішесіне айтады:

—«Ақтайлаққа төсекті төрдің алдына салма, өз төсегіңді салып дайындап қой. Кіріп келгенде төрдің алдында салынған төсек болмаған соң қайда жатарың білмей тұрып қалады. Сонда сен былай дейсің» деп бәйбішесіне сөз үйретіп қояды.

Ақтайлақ кіріп келгенде, төрдің алдында салынған төсек жоқ. Тұрып қалса керек. Сонда бәйбіше:

— Қонағым, неге тұрсыз? «Ердің семізі — есек, әйелдің семізі — төсек» дейді. Сіз семіріп кеткен кісі

көрінесіз, сізге мына төсегімді дайындап қойдым. Соған жатыңыз,— депті.

Ақтайлақ:

— Ой, құдағи, сіз дұрыс айтпадыңыз. «Ердің семізі — елдің құты, әйелдің семізі — үйдің жұты» демеуші ме еді. Жұтаған елдің жұртына жатқызайын дегеніңіз бе?— деп ұялатып тастапты.

Асқар-асқар асқар тау,
Асқардан биік тау болмас.
Балапан торғай басыпа,
Шырқап ұшып қона алмас.
Күзен қазып, тырбаңып,
Бауырын тесіп өте алмас.
Шыңның басы жылтыр мұз,
Оған ешкім жете алмас.
Құздан күлай су ақса,
Өтіп одап кете алмас.
Табалдырық таба алмас,
Арқан байлап тас басып,
Құзжартасты қиялап,
Аяқты басып шыға алмас.
Әлелай болмай ел болмас,
Қараша торғай қаз болмас.
Әз келмей мәз болмас,
Наурыз болмай жаз болмас,
Шаңқан болмай боз болмас,
Тас тентекте ми болмас,
Хас жүйрікте құн болмас,
Хас жақсыда кек болмас,
Хас жаманда шек болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас,
Жалғыз жігіт би болмас,
Сараң байдан сұрасаң,
Бәрің жоқ дер ұялмас,
Кеселді туғап кер кеткеп,
Ел-жұртына сия алмас.
Кепжеге жүйрік, кер жалқау.
Лағытсіз тіл алмас,
Жақсы менен жаманның,
Айырып мәліп біле алмас.
Дүниенің қызығы,
Жармен ойпап күле алмас.
Көзі кетсе көк тұйғып,
Көлден үйрек іле алмас.
Қолында жоқ жарқырап,
Оқалы киім кие алмас.
Соқыр-мылқау болса да,
Іштен шыққан баласын,
Ата-анасы қия алмас!
Жапаншыры жоқ болса,
Жәбірленген жазықсыз,
Көзінің жасып тия алмас...

* * *

Арғымақ байлап не керек,
Артынап жабы жеткен соң,
Сары ала қылыш не керек,
Мұқатып дұшпан кеткен соң,
Ағайын-туған не керек,
Аңдысып күші өткен соң,
Қызыл тілім сөйлеп қал,
Қызығыңды жер көрер,
Сапаулы демің біткен соң,
Айтты дейтін жұрт қайда?
Айтатұғын біз қайда?
Бір төбенің басында,
Көме тастап кеткен соң,
Ат туады биеден,
Алып туар анадан,
Ажал келсе бір күні,
Айырар қатып-баладан,
Сиыр жисаң қарадан,
Қатық кетпес шарадан,
Ақылдыдан би болса,
Адаспайды жобадан,
Ақымақтан би болса,
Екі қолын айырмас,
Өмірінше парадан.

* * *

Ақ сауыт деп айтамыз,
Атылған оқ өтпесе,
Арғымақ деп айтамыз,
Желгенде жылқы жетпесе,
Ақылды деп айтамыз,
Тозған елді септесе,
Ер жігіт деп айтамыз,
Жауға тастап кетпесе,
Жақсы әйел деп айтамыз,
Жамандап ерін сөкпесе,
Жарлы деп неге айтамыз,
Жабылып елі көшпесе,
Шерлі мұңы тарқамас,
Көзінің жасын төкпесе,
Жақсы менен жаманды,
Жаманат пен жағанды,
Қолмен ұстап, көз көрер,
Сапаулы демің бітпесе.

* * *

Жалаңдан жааны жарлыға,
Жарқыраған жаз артық,
Берекесіз тобырдан,

Бірлігі күшті аз артық.
Сырын білмес аққудан,
Сырлас болған қаз артық.
Айғайласқан ашудан,
Сыпайы айтқан сөз артық.
Жетім менен жесірге,
Көмектескен ел артық.
Ел намысын ақтаған,
Еңіреген ер артық.
Еріксіз түскен еңістен
Еңбектеп шыққан өр артық.
Қорлықпен өткен өмірден,
Азабы жоқ көр артық.
Батпағы көп көлдерден,
Бұлағы бар сай артық.
Қамшылатқан шабаһанан,
Өзі жүрген тай артық.
Ас болмайтын жасықтан,
Бір жапырақ нан артық.
Ақ күмбездей үйіңнен,
Бір шыбындай жан артық.
Алтын менен күмістен,
Алдыңдағы мал артық.
Жамаң мен жолдас болғаннан,
Жалғыз жүрген өзі артық.

* * *

Көктегі жүрген көк түйғын,
Қонарын қайда, кім білсін?
Жердегі жортқан көк бөрі,
Түйнерін қайда, кім білсін?
Жабдықсыз күні мейманшың,
Келерін қайда, кім білсін?
Қас қаққанша ажалдың,
Аларын қайдан, кім білсін?
Қалы кілем жапсаңыз,
Қара нарға жарасар.
Қамқа торғын жапсаңыз,
Ақылды жанға жарасар.
Өкпе кімге жарасар,
Қарындасқа жарасар.
Қарындастың ішінде,
Кәдірлеске жарасар.
Қайырымды туыс бар болса,
Бар-жоғыңа қарасар.
Қайырымсыз туыс кез болса,
Жақшыныңмен иттей таласар.
Жақсы көршің бар болса,
Жағдайыңа жанасар.
Жамаң көршің бар болса,
Саусағын бүгін сапасар.
Жақсы балаң бар болса,
Саралап белден сен асар.

Жамап балаң бар болса,
Қара жолдан адасар.
Ас беріп досты алдама,
Ардақты досты қорлама.
Досың үшін еңбек ет,
Сатпа еңбекті жалдама.
Жақсылық жерде қалмасын.
Шаршадым деп зарлама.
Болымсызға болдырып,
Шиырлап елді шарлама,
Еңбегің кетпес заяға,
Ел сертінен тая ма,
Екі тілек бір көңіл,
Дос еңбегін жоя ма?
Неңдей нәрсе сұраса,
Көңілді достан аяма,
Қапша қасірет шексең де,
Досыңды жатқа балама.
Сұм дүние сұмпайы,
Топырақтан басқаға,
Адамның көзі тоя ма?

* * *

Ертеде Өскенбайдың тұсында Тобықты руының бір тармағы — Көкше жігіттері барымтада Керейдің бір кісісін өлтірген екен. Керейден Биболат би дау қуа барса, не күн, не сөз бермей қайтарып жіберіпті.

Биболат Өскенбайға жүгінсе керек. Өскенбай «Мына керейдің құлын неге бермейсіңдер» дегенде, көкшелер жағы «Біз кісі өлтірген жоқпыз» деп дауласыпты. Сонда Өскенбай: «Жазда Аягөзде съезде бас қосамыз, мәселе сонда шешіледі, екі жақ тоқтатар билеріңді айтыңдар, мен хабардар етемін» — дейді. Көкше жағы Бопшы атайды да, Биболат Ақтайлақты ұстайды.

Келесі жазда дүйім жұрт Аягөзде бас қосады. Ақтайлақ Бопшыны пара алғанын естіп жатады екен.

Съезде билікті кім айтады дегенде, Ақтайлақ Бопшыға: «Ақсүйек төресің ғой, бірінші сен айт», — депті.

Сонда Бопы: «Бұл адамның өлігі тамбыс көрінесді. Керей тобықтыдан төрт кісі күмен ұстасын», деп Көкше ыңғайына түседі. Биболат бұған қанағаттанбай, мен Бопыға салған жоқпын Ақтайлақ не бұйырса, соған ризамын. Сонда Ақтайлақ толғай жөңселіпті.

Сауын саусаң бие сау,
Салқын түспей суалмас.

Күшті жисаң, түйе жи,
 Қырқадан қиялай кешсең мұңаймас,
 Қатып алсаң, дегдары ал,
 Артында жесір қалса кім алмас.
 Жез қарғылы құба арлап,
 Жетпей түлкі шала алмас.
 Желбіршектен оқ тисе,
 Балық өрге жүзе алмас.
 Біреудің жеткіншегі жығылса,
 Жер таянбай тұра алмас.
 Жетесізден би қойсаң,
 Парадан ауыз жия алмас.
 Жылқы жайлау сұрасаң
 Бетеге шалғып даладан.
 Қой жайлаушы сұрасаң,
 Кекіреді жантақ, сорадан.
 Малды жисаң қойды жи,
 Қолың кетпес шарадан.
 Итті жисаң, сырттан жи,
 Қой бермейді қорадан.
 Ақсүйек Бопы төре едің,
 Бүйірің шықпас парадан.
 Ағарған сақал қараймас,
 Атап жығар қырдап жел соқса.
 Ойда боран борамас,
 Жақсылар орға жығылса.
 Жаманның еш пәрсесі құрымас,
 Құрымағаны құрысын.
 Сол шіріктер не болғаншы біле алмас,
 Параға сатып ер құнын.
 Бопы, сенің сірә де артың оңалмас,
 Бұлаңдап жүрген жігіттің.
 Бір көкейін жоқ кесер.
 Сабазды құнсыз жіберсең,
 Кісі өлтірген тек кетер.
 Атам қазақ қолысы,
 Бетегелі белдей ме?
 Өлке бойын жайлаған,
 Көшпелі қазақ ел дей ме?
 Керей құнсыз кеткенмен,
 Басқадан кісі өлмей ме?
 Күмән кессең сен, Бопы,
 Мен жүз түйе күн кестім

— Мен жүз түйе күн кестім, ердің құны екі елу. Елу түйесі қазірден бастап Керейдің алдына салынсын. Елу түйесің оның Өскенбайдың, оның Бопының, оның осы отырған билердің, оның Көкшенің, оның Найманның шаңырағына байладым,— деп бітім шартын жасапты. Ақтайлақ бидің осы аталы сөзі кейінгілерге нұсқа боп қалыпты.

• • •

Ақтайлақ би тоқсан беске келгенде таңертең бір ауыз өлең айтса, сол өлеңді жатқанша қайта-қайта айта береді екен. Қарттың бұл қылығына балалары күле беріпті. Сонда Ақтайлақ:

Жалаң аяқ жалаң бас,
Жарға ойғадың сені он бес...
Қызыл шекпен желбегей,
Қыздар сүйген жиырма бес.
Жалаулы пайза секілді,
Жалаңдаған отыз бес.
Қыпсыз пышақ секілді,
Қылшылдаған қырық бес.
Ақыл тоқтап ми толған,
Сені айттым елу бес...
Аш бөрідей арсылдап,
Алдыңды орап алпыс бес.
Өрге шықса тізем деп,
Ыдига түссе белім деп.
Сені қайттым жетпіс бес.
Балаң мазақ қылады,
Қатышты сөзбен ұрады,
Сені қайттым сексен бес.
Кеше тірі Ақтайлақ,
Бүгін өлі бір тайлақ,
Тірі деп ешкім ескермес.
Қараша тауга қар жауар.
Қос бұлақтан су ағар,
Ұрадың мені тоқсан бес.—

деп төсегіне құлай кеткен екен.

ШАБАНБАЙ БИ

Шабанбай Қалқаманұлы 1753—1838 жылдар аралығында ғұмыр кешкен, атақты би-шешен. Ол қазіргі Жезқазған облысының Шет, Ақтоғай, аудандарының атырабында Ақсу, Қаратал, Нұра, Талды, Қаражал, Маулан, Қызылтас, Қызылтау өңірінде билік құрған. Ата-тегі Арғын — Қаракесек, одан беріректе Майқым, оның бір немересі Өтеміс, Өтемістен бірер атадан соң Шабанбайдың әкесі Қалқаман ұрпақтары таралды.

Шабанбай би Сарыарқаның Қараманде (1707—1797), Сеңкібай (1709—1786), Жидебай (1726—1826), Боранбай (1709—1801), Жаншүгіт (1810—1873) сияқты атақты айтулы би-шешендерімен

замандас, қатарлас, пікірлес, қызметтес, ағайып-жегжат боп араласып жүрген.

«Замандастарының бағалауында Шабанбай қазақ халқының аса бай халықтық даналығын бойына жиған зерек, зерделі, адамның ой түбін топшылай білу қабілеті аса күшті, көкірегі қазына, ақылға бай, ойы терең, талғамы кең, топшылауы жүйрік, алғыр да, тапқыр, әділ би болған.

Сонымен қатар Шабанбай би аса қарапайым, мейірімді адам болған деседі».

Ел жадында Шабанбай би айтыпты дейтін жүйелі шешендік билік сөздер көп. Соның бірсыпырасын 1993 жылдың жаз айында Сеңкібай билің Қарқаралы ауданында өткен ұлап-асыр асында кездескен ақсақалдар мен үрім-бұтақтарының айтқанынан жазып алып едік. Енді соның кейбіреуіне келейік:

• • •

Бір жолы Шабанбай би Қарқаралы еліндегі бір жесір ауылы билік айтып, қайтарында Талды өзенінің бойында отырған бір байдың үйіне қоныпты. Түнде байдың қорасына қасқыр түсіп, екі қойын жеп кетеді. Таңертең тұрған бай, Шабанбайға селі би, қасиетті әулие, оның жүрген жеріне ешбір пәле жуымайды деуші еді ел. Құтсыз қонақ болдың. Сен үйіме қонған түні қорамна қасқыр түсіп екі қойымнан айырылдым, — депті. Сонда Шабанбай би:

— Е, с, байеке, қапа болмаңыз, қасқыр да кетпес ұзаққа, ол да түсер тұзаққа, ізіне түсіп біреуің шығындаршы қыр жаққа, — депті де аттанып жүріп кетіпті. Шабанбайды аттандырған соң бай жалшысын ертіп ауылының сыртындағы қырқаға қарай шықса, аядай жерде бір топ қарағашның түбінде әлі қасқыр жатады. Қараса, аңшының қақпапына түсіпті, әбден тойған қасқыр, қақпапмен алыса-алыса қарағанға шыр-малып қыңсылап қалжырап қапты. Екеуі аттан түсіп, қасқырды соғып терісін алып қайтады. Үйіне келген соң әлі бай:

— Япырым-ай, мынау Шабанбай тегін адам емес екен ғой. Нала болмаңыз, қасқыр кетпес ұзаққа, ол да түсер тұзаққа деп еді, айтқаны айнымай келгенін қарашы! — деп жағасын ұстапты.

* * *

Жанқұттының әкесі Ботанбай бай ауылының бір ақсақалына:

— Мына баламды Шабанбай шешенге ертіп барып, батасын алып қайт. Сойысқа деп мына тайды босағасына байла,— деп бір тай жетектетіп жіберіпті. Ол ақсақал Жанқұттыны 2-3 жолдасымен ертіп жолға шығыпты — олар кештетіп, бір ауыл сыртындағы желі басына барыпты. Бие саудырып жүрген сұңғақ бойлы кісіге сәлем беріп, жөн сұрайды:

— Шабанбай бидің ауылы осы ма?

— Иә, осы.

— Ол кісі ауылда ма екен?

— Ауылда.

— Үйі қайсы?

— Анау тұрған боз үй.

Ақсақал жігіттерді ертіп, үй алдындағы кермеге барып аттарын байлайды. Үйге кіріп жайғасады. Дастарқан жайылады, сары қымыз сапырылады. Әне-міне дегенде әлгі желі басында жүрген кісі де келеді. Жігіттер бір-біріне сыбырлап:

— Мына келген желі басында бізге жөн айтқан кісі ғой.— деседі. Оны Шабекең естіп қояды да:

— Иә, іздеп келген Шабанбайың мен боламын, кәне, шаруаларыңды айта отырыңдар...

— Шабекс, кешіріңіз,— дейді, жігіттерді ертіп келген қария — сізді танымай қалдық. Осы ауылдың жылқышысы шығар деп едік. Сонда Шабанбай би:

— Иә, өз үйімде елеусіз жылқышымын. Өзге елде елеулі бір кісімін,— деп бір қояды. Келесі бір сөзінде дәу зерек қымызды дем алмай сіміріп тастапты да:

— Құлша істеп, бише шу керек.— дейді. Мұнысы: қонақтарына сый көрсетіп, қымызды тартыпбай ала отырыңдар деген екен. Сол жолы Шабанбай шешен әңгімесінің дүкенін қыздырып, не бір асыл сөздердің тиігін ағытып, Жанқұтты шәкіртше ықыласымен ақ батасын беріпті дейді.

* * *

Сондағы Шабанбай шешеннің өзінің болашақ ізбасар шәкірті Жанқұттыға берген батасы мынау екен:

— Аллаға жағамын десең, азапды бол,
Халыққа жағам десең, қазапды бол,
Судай таза бол,
Жердей көтерімді бол,—

деп бата берген екен.

Жанқұтты мен оның қасына еріп барған өзі тұстас жастар бұл батаны қомсыпыңқырап қайтыпты. Ауылына келген соң батаны естіген ел жақсысы Ботантай қатты риза болып: «Қабыл болсын, әумип!»— депті.

Ботанбай батаның мәнін өзіңше түспалдап, бағалаған екен.

Біздіңше оның мәні мынандай болса керек:

Аллаға жағу дегені — мұсылмандықты берік ұстау: намаз, ораны қате етпеу, исламның бес парызын қалт жібермей орындап отыру, имапдылық, инабаттылық, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету.

Халыққа жағу үшін қазапды болу дегені — кеңпейілділік, қайырымдылық, байға да кедейге де, ұлыққа да кішікке де, үлкенге де, кішіге де арнаулы қонаққа ғана емес, ауылдасқа да, жолаушыға да ғарыпке де, жетім мен жесірге де есік ашық, төрі жазық, дастарқаны жаюлы, асы әзір болу.

Су тазартпайтын лас жоқ. Судан таза зат жоқ.

Жер көтермейтін ауырлық жоқ. Тауды да, тасты да, өзенді де, көлді де, теңізді де мұхитты да, орманды да көтеріп тұратын — Жер. Адал да арам да, өлі де, тірі де данышпан да, ақымақ та, ақылды да, арамза да, мансапқорлар мен баққұмарлар да, өтірікші — өсекші де, алаяқ саудагер де, маскүнемдер мен нашақорлар да, зинақорлар мен жезөкшелер де ұрылар мен қарақшылар да, арсыздықпен байып жүрген жылпостар да, бәрі-бәрі қысқасы, он сегіз мың ғалам жердің мойнында. Соның бәріне қыңқ етіп жатқан жер жоқ. Жақсының бағасын, арамзаның сазайын, бір Алла өзі береді. Бұл батаның Шабекең меңзеген бағыты да міне, осындай болса керек.

Шабанбай бидің аузының дуалы екендігін Жанқұттыға берген батасының түтелдей қабыл болуынан байқауға болады. Шабанбайдың батасы қабыл болып, Жақсы Жанқұтты атанды. Жақсы атануы халыққа жаққандығы. Аллаға жаққандығы — қажылыққа екінші рет барып, тілегі қабылданып Мекке-Мединеде, пайғамбарымыз Мұхаммедтің жапында жәшіпаты бақида жерленуі.

Шабанбай би аз сөйлеп көп ұғындыратын адам болыпты. Көп билер бас қосып, аса даулы мәселелерді талқылап, шешерде Шабеккең шеткері, төмендеу отырады екен. Билер дауласып, арқайсысы өз үкімін айтып жатады. Біреуі келісіп, біреуі келіспей әркім өз билігін жақтап отырғанда шеткері отырған Шабанбай өз билігін бір-ақ ауыз сөзбен жеткізеді екен. Басқалар осыған келіседі екен.

Шабанбай бидің ұзақ жылдар билік құрған, шешімдер жасаған іс-тәжірибесі осындай болыпты. Жидебай батырдың:

— Шаппай жүйрік болған Шабаным.

Сөйлемей шешен болған Шабаным, — деуі осыдан болса керек.

Шабеккеңді кейінгі ұрпақ әулие тұтып, осы уақытқа дейін басына барып, медет тілеп түнеп жүреді.

Шабанбайдың өзінен туған бес баласы: Байша батыр, Балапан, Тойғұл, Молда, Қожа — бәрі де өз заманында бай болған. Шабанбай балаларына еінші беріп, бөлек шығарғанда Балапан деген баласына берген еінші малын Балапаншың маңайындағы замандастары азсынып: «Шабеке, Балапанға еіншіні неге аздау бердіңіз?» — деп сұрайды. Сонда Шабеккең:

«Ол үйдегі келінім көгені мен желісін өзі бөктерекелген, оның дәулетін әлі-ақ көрерсіңдер», — депті.

Осы келіні Үмсүнгүл кейінде Қарабәйбіше аталған дәулетті, қолы берекелі, қасиетті адам болыпты. Балапан мен Үмсүнгүлдің дәулеті басқа ағайындарынан артық болмаса кем болмаған. Осы Қарабәйбіше халық сапасында әулие адам ретінде сақталған.

Шабеккең ұрпағының көбірек тұрған жері — Ақтоғай ауданының бұрынғы «Қаратал» совхозы. Қазір Ә. Бөкейханов атындағы ұжымдық шаруашылық. Ақтоғай аудандық Кеңесі 1992 жылғы мамыр айында халықтың ұсынысын мақұлдай отырып, осы совхоздың орталығын Шабанбай ауылы деп атау жөнінде шешім қабылдады.

Шабеккеңнің иреті дұрыс адам. Ұрпағы өсіп-өнген. Толық емес мағлұматтар бойынша қазір Шабеккеңнің өз кіндігінен тарап, жеке шаңырақ көтеріп, түгін түгетіп отырған ер балалар отбасы 160-тан асады. Олар, Ақтоғай, Тоқыраулы аудандарында, Қарағанды, Жезқазған, Балқаш қалаларында өмір сүріп, әр салада еңбек етіп жүр. Қарағанды медицина институтының доценті, ғылым канди-

даты Әуезхан Омарханов, Жәйремдегі құрылысшы — илженер Қабдығали Кенежапов, Жезқазған облыстық жастар ісі жөніндегі комитеттің төрағасы жас ақын Қуаныш Мақсұтов. Ақшатау ауруханасының бас дәрігері Сәтжан Байсеркин, Ақтоғай аудандық ауруханасының бас дәрігері Қабдуахит Екебаев, Балқаш қалалық ауруханасының бөлімше бастығы Ғабдылқауаз Қасымов, кезінде халық депутаттары Ақтоғай ауданы мешітінің молласы Кәрімбек Қалиасқаров Шабанбай бидің сегіз — он буын ұрпақтары.

«Жақсы атаның шапағаты баласына» деген Шабекеннің XIX ғасырдың аяқ кезі мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген ұрпақтарының ішінде 27 жыл (9 сайлау) үзбей болып болған Шоңбай осы Шабанбай әулетінен, Шабекен ұрпағынан Бекпенбеттің Ахметжаны 1905 жылы қазаққа сайлау құқығын беруді талап етіп, Ресей патшасына Қарқаралы дауынан жіберілген 42 өкілдің бірі болған. Сол себеп болып қазақ халқы сайлауға дауыс беру құқығы алады. Сөйтіп, бірінші Мемлекеттік думаға Ә. Бөкейханов депутат болып сайланғанда ол үшін Семей губерниясының дауыс берген 274 сайлаушы слубасылардың бірсуі тағы да Шабекеннің бесінші ұрпағы Есембек Байсеркин болған. Шабекен ұрпақтарының бірі Садуақас Әбдідин 20-25 жасында Әлихан Бөкейхановпен Әлімхан Ермековпен сырлас — пікірлес, иштес болған адам. 1922 жылдың қазан айында Тоқырауын бойындағы Желтауда Ә. Бөкейханов тұтқынға алынады. Сонда Әлиханмен соңғы рет қош айтысып қалған азғантай зиялылардың бірі сол кезде 28 жастағы осы Садуақас Әбдідин болған.

Шабанбай би 85 жасында дүниеден қайтқан. Зираты Шет ауданының «Кеңшоқы» совхозының жерінде. Ақтоғай — Қарағанды тас жолының 103-ші шақырымы тұсында, күбібатыста, өзен жағасында тұр. Бұл өзенді Ә. Бөкейханов өзінің 1905 жылы жазған шежіресінде Жарас өзені деп көрсетіпті. Бұл деректерді Шабанбай би аулында туып өскен, сол өңірдің шежіресін жақсы білетін талантты ақын — журналист Жеңіс Қашқыновтың жазбаларына сүйеніп жаздық.

ҚАЗЫ БИ

Қазы Сырымұлы 1770 — 1772 жылдары туылып, 90 жаста асқанда қайтыс болғанға ұқсайды. Ол қазіргі

Батыс Қазақстан облысының Жымпиты ауданына қарасты Сарыой ауылында туған. Тегі — Кіші жүздің Байбақты атасынан, оның ішінде Әйтімбет, одан Шолан. Шоланнан Түркіш, Дат. Даттан Сырым батыр. Сырымнан Қазы, Жүсіп болып таралады.

Қазы Сырым сынды әрі батыр, әрі шешен әке жанында жүріп, тәлім алады. Талай айтыс-тартыстарға қатысады. Сөйтіп әкесіне қолқанат боп өседі. 1802 жылы Сырым Хиуа хандығының қастандығынан қаза болғанда Қазының 32-33 жастардағы жігіт кезі екен. Шекті руының Ұрышта деген ақыны:

«...Кебеже қарыл, кең құрсақ
Әкең сенің Сырым-ды.
Іші толған білімді.
Бір ғана қазақ жұрты емес,
Биледі ой-қырымды.
Сондай батыр Сырымның
Арғымақ аты сүрінді.
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ,
Қанаты бүтін сұңқар жоқ.
Көтер балам басыңды,
Тыңда жоқтау жырымды?...

деп, жұбату айтып, оған демеу болады. Ел-жұрты келесі жылы Сырым батырдың бір жылдығын атап өтеді. Қазыны би сайлап, атқа мінгізеді.

«Сұлтан — правительдің тайдыруды (өлтіруді) сұрауына қарағанда Қазы да хан, сұлтандарға, сатқын болыс, байларға жайлы тимеген, оның күресін өз күшімен тиюға правительдің күші жетпеген болуы керек. Архивтегі тарихи осындай деректерге қарағанда 1838 жылдан 1862 жылға дейін Қазының үстінен арыз бел тексеру үзілмеген». (Б. Адамбаев, «Шешендік өнер» 1969 ж. 101-бет).

Сырым шешен жөнінде тиянақты зерттеу жүргізген Б. Адамбаев бұл сөзді Баймағанбет сұлтанның 1838 жылғы 27 қарашада Орынбор шекара комиссиясына жазған хатына сүйеніп жазып отыр. Онда былай делінген: «Правитель бұл істің насырға шауып кетуінен сақтанып, айыптыларды жазалауды және халыққа қандай болмасын ықпал жасатпау үшін Қазы Сырымов пен оның жолдасы Өтебай Саңқыбаевты тайдыруды сұрайды».

Қазы би жөнінде аңыз, әңгімелер аз емес. Әкесі Сырым шешеннің нақыл, толғауларына ұқсаған сөздері де баршылық:

Қазы би бір күні бір үйде отырған төрелердің үстіне кіріп келеді. Сонда төрде отырған солардың бірі:

— Амапсың ба Қазы би,
Шекесі жалтыр тазы би?—

деп келеке еткісі келеді.

Сонда Қазы мүдірместен:

— Амапшылық, төрелер!
Ат жақсысы боз болар,
Құс жақсысы қаз болар,
Жер жақсысы саз болар,
Ер жақсысы таз болар,
Тазды ұрып алдым деп,
Кейбір сотқар маз болар.
Төрелер таз деп күлгенің,
Аталарың Нұралығы —
Әкем Сырым шапқашпаң,
Жүректе жүргенің сыз болар.—

деп жауап қайырады. Сөзден ұтылған төрелер сонда:

— Төрлет, Қазы, төрлет!— деп ығысып, орталарынан орын берген екен.

* * *

Сырым баласы Қазы би Баймағамбет сұлтанға еріп, Әлім еліне барыпты. Баймағамбет Қазыға:

— Мына жиналған жұртқа үгіт айт, сенің Қазы би деген атың көпке мәлім ғой,— депті.

Қазы көпке біраз үгіт айта келіп, сөзінің аяғында:

— Ау, халайық, ханға қарсы, биге ерсі болмаңдар!— депті. Сонда Шектінің бір шалы:

— Әй, Қазыжан-ай, мынау сөзін атаң Сырым айтар үгіт екен, ол күнде ат жалын тартып міне алмай әкеңнен жас қалып, сол айта алмағаныңды енді бізге айтып тұрсың-ау?— деген екен.

* * *

Жиуа ханы Қазыны тұтқынға алып: «Бес сұрақ беремін, соған жауап берсең босатамын»— депті.

— Қатын деген не?
Бала деген не?
Қыз деген не?
Мал деген не?
Инабат деген не?

дейді.

Сонда Қазы былай деп жауап қайырган екен:

— Қатын — тұрақ емес пе?
Бала — шырақ емес пе?
Қыз — өріс емес пе?
Мал — көріс емес пе?
Ипабат ердің азығы емес пе?
Ипабатты ер — елдің қазығы емес пе? — деп.

Осы сөзінен кейін хан Қазыны тұтқыннан босатыпты.

• • •

Бір жылы шаруасы шайқалып, қоныс аударып, елінен Шоқай би көшіп кетеді. Үш-төрт жылдан кейін ол елін сағынып, салт қыдырып келеді. Қыдырып жүріп бірде Баймағамбет сұлтанның үйіне түседі. Келсе ханның үйінде Қазы би отырады. Аман-саудан кейін Қазы:

— Иә, Шөке, құс Жәнекеге қыстайды, қысы жақсы болса, түлеп ұшады, қыс жаман болса, жүдеп ұшады деуші еді, барған жеріңіздің жақсы, жаманы қалай екен? — дейді.

— Әй, Қазыжан-ай, біреуді ризық айдайды, біреуді ажал айдайды деген. Мен шашылған ризығымды теріп жүрмін, — дейді Шоқай.

— Шөке, ендеше арғы жағын айтпай-ақ қойыңыз, менен бір ат, шапан, сұлтаныңыздан бір ат, шапан алыңыз, — дейді Қазы.

Шоқай жатып, қонақ болып, ертеңіне ексүйпен екі ат, екі шапан алып кетеді.

— Әу, Қазы, әлгі шалға неден айыпты болдық, сен ат, шапан беріп жатқан соң, мен де бере салдым, — дейді Баймағамбет.

— Ой, жапым-ай, сен ешнәрсеге түсінбеген екенсің ғой, енді бірдеме десең арғы жағыңды қоқытайып деп отыр ол. Сен екеуміздің әкелеріміздің екі жақта қаңғып жүріп өлгенін айтайып деп отыр. Мұншама жұрттың алдында оны естігенше, ат-шапан айып беріп, құтылғанымыз хақсы емес пе, — дейді Қазы би.

— Апыр-ай, бізді Құдай сақтаған екен, — депті Баймағамбеттің зәресі ұшып.

• • •

Қазының інісі Мұхтар Орта жүзде ме, әлде Кіші жүздің бір шетінде ме, әкім болып тұрады. Өзі өте

тәкаппар, елге сүйкімсіз дегенді естіп Қайырлы деген би оны іздеп барыпты. Түс мезгілі екен. Үйіне кіріп барса, Мұхтар төрде мамық жастық жастанып, әйеліне аяғын сипатып жатыр екен. Қайырлымен басын көтеріп амандасыпты. Әрі-бері отырған соң әйелі ақ құйып береді. Қайырлы ақтап ауыз тиіп, аяғын жерге қойып, бата беруге қолын жайып:

— Арғы атаң сенің Дат еді,
О да бір қойылған ат еді.
Одан туған Сырым еді.
Жауын қойдай қырып еді.
Одан туған Қазы еді,
Біреуге қыс, біреуге жаз еді.
Одан туған Омар-ды,
Аударшамас томар-ды.
Одан туған сен Мұхтар,
Кісіменен ісің жоқ,
Жатасың да ұйықтарсың.
Сенен ел билейтін әкім шықпас.
Одан да елге қайт!
Лумин, аллаһу әкпар!

деп бетін сипап, тұрып жүре беріпті.

— Апырмай, тұрсайшы сен, мынау тегін адам емес қой!— дейді әйелі. Сонда Мұхтар ұшып тұрып:

— Жіберме, шақыр бері, қонақ болсын!— деген. Әйелі ілесе шығып:

— Аға, сізге Мұхтар «кетпесің, қонақ болсын деп, шақырып жатыр»,— дейді.

Қайырлы тоқтап, бірнеше күн жатып, Мұхтарға ақыл айтыпты. Содан кейін-ақ Қазының інісі Мұхтар түзеліп, дұрыс ел билеген әкім болыпты дейді ел.

БӨЛТІРІК ШЕШЕН

Бөлтірік Әлменұлы 1771 жылы қазіргі Жамбыл облысының Шу ауданындағы Шоқпар темір жол станциясы маңында дүниеге келген. Бала кезінен-ақ ақындық, шешендік сөз өнеріне бейім болған. Ел арасындағы тапқыр, ұтқыр сөздерді, тақпақ, терме, аңыз әңгімелерді жаттап, оны жастар арасында айтып, қызық думан құрған. Бөлтірік сонымен бірге мерген, саяткер, ат үстінен алдырмайтын шабандоз, батыр болған. Есейген шағында ел арасындағы жер, су, жесір дауына, жайлау, қыстау, еңбек жөніндегі талас-тартыстарға араласып, әділ де шешен

төрелік айтқан. Соңдықтан да халқы оны қалап, би сайлап алған. Зорлықшыл, қиянатшыл, барымташы, басбұзар, жалақор, алаяқтар Бөлтірік бидің қара қылды қақ жарған әділ билігінен беті қайтып, әшкереленіп отырған. Ондайлар Бөлтірік отырған жерден сескеніп аулақ жүрген. Бөлтірік шешен тек қана қазақтар арасында ғана емес, қырғыз, өзбектерге де белгілі, беделді шешен болған. Не бір төрелер, бектер, бай, манаптар оның өткір сөзінен, бетің бар, жүзің бар демей тіке айтатын жөп-жосықты билік-шешімінен аяғын тартқан. Бөлтірік шешен 1854 жылы дүниеден қайтқан. Оның үрім-бұтақтары Жамбыл, Шымкент, Алматы облыстарының қалалары мен далаларында еңбек етеді.

Бүтінде ел аузында «Бөлтірік айтыпты» деген шешендік кесімді сөздер көп. Ондай сөздер басқа халықтарға да таралып кеткен. Қырғыз Бәйткі манапты тісе бүктіргені, Тезек төреге, Барақ, Диханбай, Сыпатай батырларға айтқаны, Құнанбай аға сұлтанға сөзден сүріңдіргені, тағы сондай көптеген шешен сөздері бар. Олардың бірқатары баспа бетінде жарияланып та жүр. Халық ақындары Кенен Әзірбаевтың «Аңыздар сыры» (1969), Балтағұл Бигелдиевтың «Балқаш» (1970) жинақтарында, Шопа Смаханұлының «Жалын» журналында (№ 3, 1969) Бөлтіріктің ақындығы, шешендігі, батырлығы туралы әңгіме, аңыз, өлең-жырлар жарияланған. Оның мұралары жиналып «Бөлтірік шешен» (1994) деген атпен жеке кітап болып басылды шықты.

* * *

Әке-шешеден жастай айрылған Бөлтірік бала бұғанасы қатпай байлардың қозысын бағып, отын тасып, күліні шығарып, күнін көріп жүреді. Ішсе тамаққа, кісе киімге жарымайды. Бір күні жанашыр ауылдасы:

— Әй, Бөлтірік, сегізге келдің сергелдеңде жүрсің. Жаным ашып айтамын, сонау Балқаш деген жерде әкеңмен тумалас Қоңырбай атты бай нағашың бар. Соның саясын паналап ер жеткенің дұрыс қой деймін, — дейді.

Бөлтірікке ой түседі. «Бұл жерде жаны ашитын адамым жоқ, маңдайымнан сипайтын қол жоқ. Одан да түбі бір нағашымды паналағаным дұрыс болар. Етіне тояйын, тайына мінейін, киімімді бүтіндейін» деген шешімге келеді. Көп ұзамай сол жаққа баратын керуенге ілесіп,

нағашысының ауылына келіп жетеді. Бөлтірікті көрген нағашысы қуанып:

— Жиенжан, жақсы келдің ғой, не істерімді білмей отыр едім. Қолыңа шыбық ұстап, қозыға шық,— деп мал соңына салып қояды. Мұнда да ішсе тамаққа, кисе киімге жарымайды.

Бір күні Қоңырбай төңірегіндегі өзі теңдес байларды қонаққа шақырады. Бөлтірік бұған қатты қуанады. Іштей «етке» тойтын болдым, етке тоймасам да сүйек, сорпа тиетін шығар деп ойлайды.

Байлар табақтағы сүйекті бір-бірден ұстап мүжи бастайды. Босағада отырған Бөлтірік балаға көз қырын да салмайды. Осы кезде үй сыртына бір топ атты адам келіп тоқтайды, ат дабырын естіген нағашысы Бөлтірікке:

— Әй, сүмелек, мына келген кімдер екен көріп кел— дейді.

Бөлтірік тысқа шықса, бастарына сәлде ораған бес молда екен. Баланы көрген бір ересектеуі:

— Үйде кім бар?— дейді. Сонда Бөлтірік жұлып алғандай:

— Үйде өңшең иттер отыр,— дейді де ішке енеді.

Нағашысы Бөлтірікке қарап:

— Келген кімдер екен?— дейді. Бөлтірік бәріне естірте:

— Бес қатын келіп тұр,— дейді. Отырғандар бір-біріне таңдасып қарасып:

— Еркек үстіне келетін қандай қатындар?

— Біздің тоқалдарымыз болмасын!

— Аттарынан түсіріп, үйге кіргіз?— деп бұйырады нағашысы.

Бұл кезде Бөлтірік бес молданы бастап үйге кіргізгенде, бәрі таңданып балаға қарайды. Бірақ, ештеңе айта алмай, қызарақтап күлгенсіп бір-бірімен сәлемдеседі. Молдаларды отырғызып болған соң, босағадағы отырған Бөлтірікке нағашысы одырая қарап:

— Әй, бала сомадай болып отыра бермей, қонақтарға қой әкеп сой, Молдалардан бата сұрауды ұмытпа!— деп зекиді.

Бөлтірік қойдың ішінен бір қара қошқарды ұстап алып келсе де, есіктің жабығын көтеріп:

— Ал, молдалар, бата қылыңыздар?— дейді. Нағашысы қошқарды көріп:

— Әй, иттің баласы, саған бірдеңе көрінген бе, семіз ісектер тұрғанда, қошқар әкелгенің қалай?— деп

қолындағы қамшысын көтереді. Сонда Бөлтірік нағашысына тіке қарап:

— Ұрсаңыз ұрыңыз, таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді. Иттің баласы болсам сізден аулақ кетпегенім ғой! Бұл — бір. Екіншіден, адам қожасы — қожа, қой қожасы — қошқар. Бұл қожа-молдаларға қошқар сойған лайық. Оның несіне намыстандыңыз нағашы? — дейді.

Отырған жұрт сасып қалады. Сонда әлгінде келгендердің ішінен жасы үлкен біреуі тұрып;

— Баланың сөзі дұрыс, соя берсін, аллаһау-ақбар! — дейді.

Нағашысы Бөлтіріктің соңынан шытынай қарап:

— Кешіріңіздер, молдекелер, мына қу жетімге бір нәрсе көрінген шығар. Сіздерді әлгінде «қатындар» деп айтты бұл жетім, — деп күйінеді. Сонда қожалардың бірі:

— Біз де «үйде кім бар» деп едік, «өңшең иттер отыр», — деп жауап берді. Сонда бұл — балаға сүйек те тимегені ғой. Бізді қатып десе басымыздағы сәлдеміз шығар. Бұл баланың тілегін орындап, ауылына тезірек қайтарған жөн болар түбі деген екен.

• • •

Бірде Бөлтірікке әкесі:

— Балам, өрістегі атты алып келші? — деді. Бөлтірік қолына жүген ұстап, үйден шықты. Өрісті шарлап, атты кешке дейін іздеп таппады. Шөлдеп-шөліркеп, ымырт үйіріле Күзербай деген байдың үйіне жетті.

«Сорпа — су ішеміз бе» деп байдың үйін торуылдай-тындар да аз емес екен. Бөлтірік келгенде жалаңаяқ, жалаң бас еріндері тобарсып жарылған екі кедей отырады. Біреуі түйе қараған, біреуі ат қараған болып екі желеу, бір сылтаумен тамақтарын тойғызбақ қой баяғы.

Келімсектерге көже құйып беретін бай үйінің әдеті екен. Күбінде бидай көже ашып тұр. Байдың тоқалы пісіп-пісіп жібереді де дәу табаққа құйып, үшеуінің ортасына қоя салады. Үш кісіге бір қасық. Үшеуі кезектесіп ішуге кіріседі.

Көженің суы көптеу, қоюы аздау екен. Қарлы ашқан бейшаралар қоюын ішкісі келеді. Бірақ қоюдың қолға түсуі қиын, қасыққа ілінбеді.

Қасындағы екеуінің жасы үлкен әрі әккі қу екен. Көжені қасықпен қозғап жіберіп, қоюы көрініп қалғанда, лып етіп іліп әкетеді.

Кенет Бөлтірік орнынан атып түрегеліп, басындағы тымағын, былай лақтырып тастады. қолындағы жүгенін алып жерге бір-ақ ұрды. Үстіндегі шекпенді, аяғындағы етікті шешті. Енді болмаса одан әрі шешіне бермек түрін көрген бай:

— Әй, балам, мұнша неге мазаң кетті тыпырлап, неге шешіндің?— дейді.

— Ата, мына көжеңнің қоюы маған ұстатпайды. Соны сүңгіп алып шығайын деп едім. Шешінгенім сол...

— Тоқта, балам!— деп Күзербай қарт оң қолын көтерді.

— Балам, кімің баласы едің?

— Әлменнің баласымын.

— Атың кім, балам?

— Атым Бөлтірік

Бай бір жігітіне әмір етті.

— Өрістен тездетіп бір қой әкел.— Бай дереу ауыл ақсақалдарын шақырып алды. Мал да әкелінді.

— Балам, ана қойдың мойнынан ұста, батамды беремін.

— Айтқаның әділ болсын.

Тілегің қабыл болсын.

Жортқанда жолың болсын.

Қызырәлиқалам шылауыңда болсын.

Дүшпаныңда иелі бол.

Халқыңда иелі бол.

Өзіңе өмір берсін.

Айтқан сөзің әрдайым.

Осылай жүйелі болсын, әумин!—

— деп батасын берген екен.

* * *

Бөлтіріктің шешендігімен аты жаңа шыға бастаған кезі болса керек. Бірде Арқаның атақты шешені Бердіқұл бимен сұхбаттасуға ниеті ауады. Бірақ, ауыздыға сөз бермеген Орта жүздің шешенінен жас Бөлтірік сырттай сескене беріпті. Бір күні өзін-өзі қайрап:

— Бердіқұлдан мен неменеге сескенем. Жеңілсем мені бала дейді ғой, жеңсем дана дейді ғой, тәуекел барайын,— деп атақты шешенің алдына барған екен.

— Батаңызды алғалы, ақылыңызды тыңдағалы келдім,— дегенде Бердіқұл Бөлтірікке:

— Шырағым, жасың кіші болғанымен, жолың үлкен ғой. Батаңды сен қайта маған бер. Мен саған бір ғана

сауал қояйын. Сөз мәнісін білмеген қалай болады?— депті. Бөлтірік жұлып алғандай:

Сөз мәнісін білмеген,
Ел мәнісін білмейді.
Ел мәнісін білмеген,
Жер мәнісін білмейді.
Жер мәнісін білмеген,
Ер мәнісін білмейді.
Ер мәнісін білмеген,
Бар мәнісін білмейді.
Бар мәнісін білмеген,
Мал мәнісін білмейді.
Мал мәнісін білмеген,
Ал мәнісін білмейді.
Ал мәнісін білмеген,
Бер мәнісін білмейді.
Бер мәнісін білмеген,
Не мәнісін біледі?—

депті. Сонда Бердікүл:

— Болды, әкем, болды,— деп, ризалығын таптыпты. Сонан соң Бөлтірікті «Төле би атандай үш жүздің шешені болар ма екенсің»,— деп жоғары бағалап, батасын беріпті ол.

* * *

Жер дауы мен жесір дауының қаулап тұрған кезі екен. Ноғайлы мен қазақ бір жерге таласа берген көрінеді. Содан әлгі дауды біржола бітіру үшін Сыпатай батыр қол жиып Ноғайлы еліне аттанбақ болады.

Осыны естіген он үш жасар Бөлтірік сапарға бірге аттанбақ үшін Сыпатай батырға жолықпақшы. Астында көк құнаны бар сәлем беріп алдына келген балаға:

— Балам, қайда бармақсың?— дейді батыр.

— О, қолбасы батыр аға, мен халқым үшін тудым, халқыма төнген жауға белімді бекем будым. Бала боп мылтық ата алмаспын, бірақ жаудан жасқанып үйде жата алмаспын. Бір кәдеңізге жарармын.

Сыпатай қолбасы ат үстінде ойланып тұрып:

— Жарайды, түр-тұлғасы келіскен бала екен. бар-сын!— дейді.

Ертесіне оң мың қол жолға шығады. Жер шалғай. Бірнеше күн сабылып шаршап, Ноғайлы елінің шетіне келгенде, Сыпатай батыр қолын тоқтатып, мыңбасылармен оңаша кеңес құрады.

— Бүгін түсте Ноғайлыға жетеміз. Елдің ежелден келе жатқан салты бойынша, жау алдымыздан кісі шығарады. Ол топтан озған жүйрік, құланнан озған күлік ойға бай, сөзге шешен, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар дегендей бізді қарсы алып, бір ауыз жұмбақ сөз айтар. Оны дауын даулап келе жатқан жақ шешсе, төбе би өздерінен сайланады, шеше алмаса төбе би дау беретін елден сайланады. Бір төбе бидің өзі барлық салмағына тең. Осы сынға дайындағындар. Жауап бере алмай, жеңіліп қалмаңдар. Араларыңда шешен, шеберлерің бар. Дау аламыз деп келе жатырмыз.

Тұрған жұрттың арасынан анау да, мынау да:

— Ой, оған сөз табамыз, жұмбағын шешеміз,— десті.

Тұс уағында ноғайлы елінің қарасы да көрінді. Боз ат мінген, басына ноғай бөрік киген бір шешен ділмар сабылып-шұбырып келе жатқан қолдың алдынан шығып, алыстан айқай салып:

— Ассалаумағалейкум, ақтабаңдар,— деп сәлем берді. Білгіш көсемсіп, жүйрік шешенсіп келе жатқандар әлгінің не дегеніне түсіне алмай тұрып қалады.

«Ақтабаңдар» деп шұбырып келе жатқандарын келеке етіп айтқанын Бөлтірік түсіне қойып, құнанып тебініп алға шығып:

— Уағаликумәссалам, өлігін сүр ғып сақтағаңдар,— деп бала қырандай саңқ ете қалады.

Ноғайлы елінің қысы суық, аязды болады, кісісі өлсе, оны күн жылынғанда, жер жібігенде жерлейміз деп арша ағаштың басына таңып қақтап қояды екен Бөлтірік соны мін етіпті.

Келген кісі үн-түнсіз атының басын бұрып, оң мың қолдың алдына түсіп жүріп отырып, бір ауылға әкеліп түсіреді. Сыпатай қолбасының сарбаздары етін жеп, шайын ішіп жата береді. Әбден тынығып алған соң Сыпатай оңаша кеңес өткізеді.

— Ел иесіз, жер киесіз болмайды деген, қарағым Бөлтірік, халқың үшін туған екенсің. Мына мен болсам қартайдым, еліңе ие бол — деп мыңбасыларға қарайды.— Ал мыңбасылар, құдай тілегімізді берді, жолымыз болады екен, бала Бөлтірігіміз жақсы ырым жасап, ұпай әперді. Жігіттер ертең таң атқаннан кейінгі жерде ұлық бізді шақыртады. Ол: «Қазақ, жеңіс сенікі болды, төбе биіңді сайла, кімді сайлайсың» дейді. Сол уақытыңда біз кімді сайлаймыз, батырлар?

— Отырған мыңбасылар:

— Батыр, сіз өзіңіз боласыз да төбе би. Сізден өзге кім лайық еді?— десті. Сыпатай ойланып отырып:

— Иә, халқым, қазақ елінің абыройын жапқан мына кішкентай бала ғой. Осы балаға бүтіннен бастап халқымыздың аруағы да, бақыты да қонды. Мен болсам қартайдым, — дегенде жұрт шу ете түсті.

— Жарайды, бала төбе би болсын! Сыпатай орнынан көтеріліп:

— Жай қолыңды, балам, — деп жылап тұрып батасын береді. Батаны алып жүре бергенде жұрттың көзіне ол үштегі бала дәл жиырмадағы жігіттей көрінген екен. Жұрт сүйсініп қалады.

Бөлтірік ұлықтың алдына келіп, бас иіп, сәлем береді. Ұлық таңырқай қарап тұрып:

— Қайсың төбе бисің?— деді.

— Тақсыр, төбе би мына мен боламын!— Бала басын төмен иді.

— Балам тым жас екенсің ғой.

— Біздің қазақта «қайрат атта болады, ақыл жаста болады» деген мақал бар. Жас болсам, тақсыр данышпан шығармын, елімді қорғап жаумен алысқан шығармын, — дегенде ұлық риза болып:

— Кел балам, — деп оң жағына отырғызып, — өзімің де балам сендей еді, жарайды, — деп ұлық ерекше ықылас танытқан екен.

Сол жолы Сыпатай батыр тобы Бөлтірік баланың тапқыр шешімінің арқасында жеңіске жетіп, еліне олжалы қайтыпты.

• • •

Бөлтіріктің нағашысы тобықты руынан шыққан атақты Қараменде деген кісі екен. Бөлтірік он сегіз жасында біраз күн аулап-қулап қайтуға нағашысының аулына келеді. Амандасып, жай сұрасып болған соң, Қараменде жисіне:

— Балам, қырық жігітпен келіп, неге қырық ат мініп қайтпадың? Жалғыз келгенің қалай?— деп сұрапты.

— Жалғыз аттың пайдасы көп, жалғыз жігіттің айласы көп, — деген емес пе ілгергілер. Жалғыз келсем, өзіме өзімің сенгенім-дағы, алмасам да осы айтқан сөзің бергенің-дағы, — деп жауап береді Бөлтірік. Нағашысы Бөлтірікті жас демей, үлкен сый-құрмет көрсетіп, қалағанын беріп, көңілін тауып қайтарады. Жисені атқанын

кеткен соң, Қараменде «Жақсы сөйлесе, аузынан гүл төгілер. Бұл бір аузынан гүл төгіліп тұрған, көзінен от төгіліп тұрған өрен екен. Келешекте үш жүзде мұнан озар адам болмас, баланы шығарып салайын» деп ойлап, сәскелік жерден оны қуып жетеді. Жиенін сөйтіп түстік жерге дейін шығарып салған қарт би:

— Қош, жалғызым! Малға кенде болсаң да, басқа кенде болмассың!— деп қош айтысады. Сонда Бөлтірік: — Нағашы неге жалғыз дедіңіз, бірге туғандарым бар ғой,— дегенде, Қараменде:

— Е, қарағым, хан Бөлтірік,
Үш жүзде теңдесі жоқ хан Бөлтірік.
Сондықтан да атадым жалғызым деп,
Сендей боп туа бермес сан Бөлтірік.—

деген екен.

* * *

Бөлтірік кедәйліктен үйлене алмай жүреді. Балқаш жақтағы нағашысына барғанда әуелі қозы, қой, бірер жылдан соң жылқы бағады. Ол ат үстінде ойнайтын әбжіл, мықты жігіт боп ер жетеді. Бұл өңірдегі палуан деген одап жығылады. Додапаз деген оған ілесе алмайды. Ақын біткені онымен айтысып жеңе алмайтын болады. Өзі көрікті, келбетті, насат, үнемі тауып сөйлепті. Бөлтірікке бозбала, әсіресе қыз келіншектер үйірсек болады.

Бірде бие сауын кезінде құлын ағытып, салып тұрған Бөлтірік жеңгесімен сырласады.

— Шырайлым, еліңді сағындың ба?

— Иә, сағындым.

— Неге еліңе қайтпай жүрсің?

— Жалғыз келіп ем, екеу болып қайтсам деймін.

— Е, е бәсе ішім сезеді-ау, біздің еркежанға көңілің ауған екен ғой.

— Иә, жеңеше, өзің ептестірсең деймін.

— Нағашыңнан таяқ жеп жүрмейік.

— Оның есебін өзім табамын.

— Әуелі еркежаңды көңдір, екеуімізді кездестір, уәде байласайын. Біз аттапатын түні нағашым ауылда болмасын. Өзің сылтауратып оны төркініңе ертіп кет. Сонда біздің қашқанымызды сенен көрмейді. Бөлтірік байдың тоқалына осылай ақыл береді. Жеңгесі оның ақылын бұлжытпай орындайды.

Сонымен Бөлтірік өзінің сүйген қызын бір түнде алып қашады. Екеуі екі атпен түнделетіп жүріп отырып. Қосашыдағы ауылдың тұсына жетеді. Бұл Мәнеке байдың ауылы еді. Жылқы қарап жүрген байдың екі жігіті олардың ізін кесіп, соңына түседі. Ауыл сыртындағы өзеннен өте бергенде, әлгі екі жылқышы оларды ұстап алып, Мәнеке байға алып барады:

— Мына бір екі жігітті ұстап алдық. Жылқыны ұрлап жүрген осылар. Бізге жөнін айтпайды. Мына біреуінің қолы темірдей екен, әліміз келмеді. Өзіңіз сөйлесіп көріңізші? Мәнеке бай бұл екеуінің тегін емес екенін сезеді де:

— Аттан түсіп, сусын ішіңдер, — дейді. Екеуі аттарынан түсіп, үйге кіреді. Бөлтірік қасындағы сусар бөрікті, кемер белдікті сұлу «жігітке» қарап:

— Бұл да өз ауылымыз. Енді жігіт боп шіренбей-ақ қой. Шешініп отыр, — дейді. Қыз үстіндегі еркек киімдерін шешіп тастап, сырлы тегендегі сары қымызды өзі сапырып, отырғандарға кесе жағалатады. Сонда барып Бөлтіріктің қалыңдығын еркекшө киіндіріп алып қашқанын біледі олар.

Бөлтірік әңгіме дүкенін қыздырады. Бірде термелеп, бірде пернелеп талай әңгіме басын қайырады. Таныса келе Мәнеке бай:

— Ыстыда Бөлтірік деген шешен бала бар деуші еді. Сен сол екенсің ғой, — деп мал сойып күтіп ертеңіне аттандырыпты. Міне, Бөлтірік осылай үйленген екен дейді ел.

* * *

Он екі атаға тарайтын Жалайыр елінде Балпық би деген кісі өткен. Және сол уақыттың тілімен айтқанда «көреген», қасиетті адам болған деседі. Бір күні осы кісі кешке жақын төбенің басында отырса, қолында жібі, мойнында дорбасы бар бір бала төбенің етегімен әлдеқайда бет алып бара жатады. Баланы көріп Балпық дауыстап қасына шақырып алады. Бала үлкен кісіге әдеппен сәлем береді. Баланың бетіне біраз қарап тұрады да, Балпық өзінің қасында отырған жігіттеріне қарап:

— Мына балаға біздің үйдің жанында тұрған торы төбел құнанды әкеп беріңдер, — дейді. Жігіттер аң-таң. Бірақ қадірлі қарттың сөзі екі болмайды. Құнанды ерттеп

балаға мінгізеді. Содан соң балаға қарап Балпық былай дейді:

— Шырағым, өзің ел кезіп, қаңғып жүрген жетім бала екенсің. Осы құнанға мініп, жақсы жолға түс. Бұрынғы уайымыңды бұдан былай ойыңнан шығар, жөнсіз істен аулақ бол,— деп нақыл айтады.

— Бұл сол кездегі — он екі жастағы Бөлтірік бала еді. Қадірлеп ат мінгізген және ақыл айтып, батасын берген кісінің ауылында жарты жылға жуық жүріп қалады ол.

* * *

Күндердің күнінде елдің шығыс жақ шетіне келіп ту тігіп, бес жүз қолмен найманшың Барақ батыры Жалайыр еліне жаушы жібереді. Айтқаны мынау екен: «Жалайыр елі арманда қалдық демесің. Маған қарсы шыға ма, немесе айтқаныма көніп, айдауыма жүре ме, соның хабарын тез берсің».

Бұл суық хабарға ел сасады. Сол уақытта жас бала Бөлтірік Балпық атасынан: «Мен барайын»,— деп рұқсат алып, торы төбел құлашына мініп, тоқталмай барып Барақ батырға сөлем береді. Мұны көрген Барақ батыр ойға қалады. «Өзі жас бала, біз елге жау болып келіп жатырмыз. Ал бұл бала қорқуды білетін емес, жайраңдап жүрісі мынау»,— деп ойлайды да, сынамақ болып.

— Қарағым, көңілің олу, етің тірі бала екенсің, мына жатқан менің қолыма көзің тоя ма?— дейді демалып жатқан қалың қолын көрсетіп.

Бала Бөлтірік саспай:

— Батыр аға, қолыңызға көзім тойғанмен, көңілім тоймай тұр,— депті.

Сонда батыр балаға қарап:

— Көңілің қалайша тоймай тұр?— дейді қайран қалып.

— Көңілім тоймай тұрған себебі — біріншіден, мына жатқан сіздің қалың қол «Сәмен ұранды»— Сыпатай, Андас, Тойшыбек, Бәйсейіт батырдың, немесе «Қарасай ұранды» Кәшке, Қараш, Сұраншы, Саурық батырлардың аулының сыртында ту тігіп жатуға лайық қол ғой. Ал, ұрғанда қолыңның қышуы қапбайтын, асасаң аузың толмайтын, он екі үй Жалайырдың ауыл сыртына келіп ту тігіп: «Шық бері!» деп қаһар төгуіңізді, үш жүздің баласына атағыңыз белгілі, батыр ата, сізге лайық көрмей тұрмын,— депті Бөлтірік.

Сонда Барақ батыр ойланып тұрып-тұрып:

— Сойымен ұрып жыққаннан, сөзбен ұрып жыққан қатты болады екен. Мына бала бізді сөзбен ұрып жықты ғой. Жығылғанымызды білмесек, бізде адамдық қасиет қала ма? — деп қолын бастап, еліне кері қайтып кеткен екен.

Содан бастап Бөлтіріктің шешендік даңқы үш жүздің баласына жайылған екен дейді.

* * *

Бөлтірік шешен бір жазда Тезек төреге барады. Бөлтіріктің шешен, ділмәр әрі батыр екенін сыртынан есітіп жүрген Тезек оны бар ықыласымен сыйлап, әңгіме жырын тыңдайды. Бір жағынан әр қилы сөзге салып сынайды. Дәм, тағамды тартына алып отырған Бөлтірікке Тезек төре:

— Алып отырыңыз, Бөлтеке, қазы-қартаға мәнісіңіз жоқ қой, — дейді Сонда Бөлтірік;

— Төрем, сіздің үйдің қай дәмін татып қарасам да, бәрінен елдің көз жасының соры шығады. Мұндай ас бізге жақпайды, — депті.

Тезек төре әңгіменің бетін басқа жаққа бұрмақ болып:

— Бөлтеке, Ысты елі қанша түтін болады? — десе, ол кідірместен.

— Алты аталы алты мың ауыл Ысты, ат төбеліндей алтыс үйлі төреден аз емес шығар, — депті. Тезек төре үндемей отырыпты да тағы да бірде:

— Бөлтірігім, анау кермеде тұрған атымды сынап көрші? — дейді. Бөлтірік барып, атты ары-бері қарайды да:

— Бұл ат өз жылқыңыздың тұқымынан емес қой. Қайдан келген жануар өзі? Жаманбай — Таздар ауылының жылқылары ылғи осындай құлап мойын, қара көк болушы еді, — деп қояды. Бөлтіріктің мұнысы ана бір жылы Тезек төренің сол елден бір үйір жылқы айдаатып алғанын еске салу болатын. Шыдамы таусылған төре:

— Оны қозғамалыңыз, ол әлдеқашан бітісіп, сіңісіп кеткен жылқы, — деп сипақтапты.

Тезек төре тағы да:

— Енді анау босағада жатқан тазыма не айтасыз? — дейді. Бөлтірік:

— Тазыңыз құмайы, жүйрік-ақ екен, дегенмен бір жаман әдеті бар екен. Ит иесіне тартады деген емес пе,

эр үйден ет ұрлап жей ме қалай, көз қарасы соны айтып тұр дегенде, уәждеп ұтыла берген Тезек:

— Апыр-ай, басымның ауырып тұрғаны,— деп сылтауратады. Сонда Бөлтірік;

— Алла сақтай гөр, төре баласы мен түйе ботасы басы қисайса мал болмаушы еді,— дегенде, Тезек төре Бөлтіріктің төтеннен сөз тапқырлығына тәпті болып;

— Шіркін-ай, қазақтап да сендей уәж тапқыш шешен туа береді екен-ау!— депті.

* * *

Тезек төре сақалды кісі екен. Ол кейде тіс шұқитын үшкірлігін қалың сақалының арасына қыстырып отырады екен. Осыны отырғандарға жұмбақтап:

— Анау тұрған тау, тау етегі бау, сол бау ішінде бір ұры тығылып жатыр. Оны қанша кісі барса ұстап әкеледі?— дейді.

Игі жақсылар әрі ойлашып, бері ойлашып таба алмай отырғанда, Бөлтірік шешен кіріп келеді де, Тезек төреге;

— Әлгі жұмбағыңызды қайта айтып жіберіңізші?— дейді. Тезек жұмбағын қайта айтады. Сонда Бөлтірік кідірместен;

— Тау дегеніңіз — басыңыз, тау етегіндегі бау — сақалыңыз болады. Ал жасырынып жатқан жалғыз ұры — тіс шұқитышыңыз ғой. Мынау бес кісі барса, оны ұстап әкеледі,— деп бес саусағын көрсетіпті.

* * *

Бөлтірік әрдайым қалай болса солай киініп жүре беретін адам екен. Көздері әбден үйреніп кеткендіктен, ауыл адамдары бұған пәлендей мән бермейді. Тек бірде көрші ауылдан келген көлденең кісі:

— Апырай, ақсақал, жеңіңіз жалбырап тұр екен. Түймелеріңіздің біреуі ғана қалыпты, әйеліңіз жоқ па еді?— дейді.

— Әй, шырақ-ай? Әйелі болғыр менде жоқ, тек балаларымның шешесі ғана бар ғой,— деп жауап беріпті.

* * *

Бөлтірік қырғыздың бір маңабымен әзілдесіп, сөз қақтығыстырады Манап:

— Бөлтірік асығып киінгенсің бе, киімдеріңнің бірі ұзын, бірі қысқа ғой?— дейді. Сонда Бөлтірік:

— Хан-екем, ұл өскен соң ұл киінді, қыз өскен соң қыз киінді. Енді олармен жарысайын ба? Ұзын болса ұлымдікі, қысқа болса қызымдікі. Ұл-қызым жоқ болса, бір басыма киім табылмас па еді?— деп манаптың қу бас екенін аңғартыпты.

* * *

Малы ұрланғандар әуелі Бөлтірікке барады екен. Бөлтірік олардың сөзін, дәлелін тыңдап отырып, «түйенді пәленшенің аулындағы түтенше ұры алыпты», «жылқыңды ана ауылдың жылқышысы қосып айдап кетіпті» деп айтса, олар сол ауылға барып жоғалған малын тауып ала беріпті. Содан Бөлтірік: «Көріпкел әулие», «Тапқыр ата» аталып кетеді, Адамдары оны сол үшін құрметтеп, сыйлап жақсы көрсе, ұрылар «Осы көріпкел бәледен құтылмадық-ау» деп, іштей жек көріп жүреді.

Жаздың бір күнінде Ақши аулындағы Арсалан дейтін ұры оған бар шынын ақтара айтыпты:

— Малды білдірмей ұрлануын ұрлаймын-ау, бірақ сенің сілтеуіңмен иесі келіп іздеп кеп тауып ала береді. «Берінің аузы жесе де қан, жемесе де қан!» мен ұрламасам да, мал жоғалтқандар маған келе берсіді. Менде еш нәрсе қалмады ғой!

— Арсалан, сенде әлі де екі нәрсе қалыпты,— дейді. Арсалан аң-таң болып:

— Ол не нәрсе, менде ешкімнің малы қалған жоқ еді ғой,— дейді.

— Сенде «ұры-қары» деген екі атақ қалыпты. Енді содан құтылсаң — болады. Бұған ашуланған Арсалан:

— Міне серт, міне сөз,— деп оның алдына жүгіне кетіпті. Содан былай Бөлтірік жүрген жерінде «Арсалан ұрлығын қойды, енді оны «ұры» деп айтпаңдар» деп айта жүріпті. Арсалан ұрлығын қойып, ел қатарлы адал еңбек ететін болыпты.

* * *

Бөлтірік жалындап, атағы жап-жаққа тарай бастаған кезде Тобықты еліндегі бір ұлан-асыр жиынға шақырылады. Жарамды аты болмаған жоқ-жұқаналы ше-шен шақырып келген жігітке:

Көпбәй қазыға сәлем айт —
Бір ат берсің.
Бір ат берсе үш жылғы құр ат берсің,
Ақтығы Самархашның бөзіндей болсын,
Жорғасы Жанғұттының сөзіңдей болсын,
Жуандығы Көпбайдың дәл өзіндей болсын!—

деп еліне қайтарыпты.

* * *

Төренің қасында жақсы деген белгілі төрт адамы болыпты. Ел оларды «Төренің төрт жақсысы» деп атап кеткен екен. Ел ішіндегі үлкенді-кішілі мәслихаттан төре осы төрт жақсысын қалдырмайды екен. Бірде Тезек төре Бөлтірікті көпшіліктің алдында сөзден сүріндіруді көздеп, оны өзінің төрт жақсысы түгел қатысқан бір мәслихатқа шақырады.

Едәуір әңгіме-дүкен болып, төрт жақсының да делебелері қозып, иесіне алуан тапқырлық, шешендік танытады. Төре осылай төрт жақсысының жұрттан артық қасиеттерін жиналған көпшіліктің көңіліне түгел жеткізіп, олардан асқан жақсылығы өзінің көрмегенін, олардан асқан жақсы бар дегенді естімегенін айтып мақтанады. Төрт жақсының тұтастай асыл екендігін, олардың бірінің бойында да мысқылдай кемістік жоқтығын айтып тасып отырып, төре Бөлтірікке тиіседі. Бөлтірік үнісіз отыра береді.

Енді Бөлтірікке төренің төрт жақсысы да тиісіп, оны иліп-шала береді. Төре мен оның төрт жақсының астамшылығына ашынған соң, Бөлтірік оларға арнап жиналған көптің ортасында былай деген екен:

Біріншіден не жаман?
Қатынсыз адам бақытсыз,
Бақытсыз болсаң, сол жаман.
Екіншіден не жаман?
Баласыз адам бағасыз,
Бағасыз болсаң, сол жаман.
Үшіншіден не жаман?
Малы жоқтың жайы жоқ,
Жайсыз болсаң сол жаман.
Төртіншіден не жаман?
Жұрты жоқтың құты жоқ,
Құтсыз болсаң, сол жаман.
Бәріні айт та, бірін айт,
Құдайсыз адам имансыз,
Имансыз болсаң сол жаман.

Тыңдаған жұрт сілтідей тынады. Төре де, оның төрт жақсысы да ә дегенде не айтарын білмей, үнісіз қалады.

Көпшіліктің арасынан «Төрт жақсы», «Бес жаман» деген сияқты күбір-сыбыр сөздер естіліп жатады. Бөлтіріктің айтқаны бес жаманы төренің өзі мен оның төрт жақсысының кемшіліктерін көрсеткені екен. Олардың ішінде қатышы өліп, оларға қыз таңдап көп жүріп қалған біреуі болыпты. Екінші біреуінің алғашқы әйелінен бала болмай, тоқал алған екен, бірақ ол да құрсақ көтермей жүргенге ұқсайды. Үшінші біреуінің өзінен сөзі дұрыс болғанымен, алдында малы болмапты. Төртіншісі ел ішінде ағайын-туғаны жоқ, жалғыз үйлі кірме екен. Ал төренің өзі жасырын ұры ұстап, ұрлық қылатын болса керек. Бөлтірік құдайсыз, имансыз деп осыны айтыпты.

Бөлтіріктің төре мен оның төрт жақсысының әрқайсысының бойындағы кемшіліктерін теріп айтқан осы сөзі ел ішінде «Бес жаман» деген атпен таралып кетіпті. «Төренің төрт жақсысы» деген сөз айтылмай, оның орнына ел ішінде «Бес жаман» деген сөз қалыпты.

* * *

Бөлтірік аулының бір тұрғыны қартайғанша ұрлығын қоймапты. Ұрлық болғанда біреудің ұсақ-түйек бұйымын жымқырып кете береді екен. Бір күні түйдесетіп көрші ауылдағы тойдан қайтып келе жатса, әлгі шал ұшырай кетеді. Оны танып қалған Бөлтірік:

— Түйдесетіп неғып жүрсің? — десе, анау:

— Жәй, әшейін Бөтеке, — деп қипақтайды.

— Арқалап алғаның не?

— Қауын, дарбыз еді.

— Оны қайдан алдың?

— Мына ауылдың қауыны пісіп жатыр екен, содан ала салдым.

— Ұрлап алғаныңыз жарамайды ғой, ақсақал.

— Қараңғы түнде кім көреді дейсіз.

— Аппақ сақал қараңғы түнде айдай көрінесі емес пе?

— Қап, мына сөзің өңменімен өтті-ау, сіді қойдым, қойдым! — депті шымбайына батқан шал. Сол-сол екен, әлгі ақсақал ұрлық қылуын пышақ кескендей қойып кетіпті десе ді ел.

* * *

Бөлтіріктің өзімен түстас бір туысы оған кездесіп қалғанда мынадай әңгіме айтады.

— Ел жатып қалған кез еді. Біреу үйімнің тұсына келіп:

— Кім бар-ау, құдайы қонақпыз,— дейді. Мен:

— Нешеусің?— деп сұрадым. Ол:

— Үшеуіміз,— деп жауап береді. Мен:

— Үшеу болсаң басқа үйге барып қой, біздің үй тар,— дедім. Ол жөпіне кете барды. Артынан қарасам, бір-ақ адам скен. Сонда Бөлтеке, оның «үшеуіміз» дегені несі? Бөлтірік ойланбастан:

— Ей, құрдасым-ай,— депті.— Ол адамның үшеуіміз дегені — өзің, атың, тазысың айтқаны ғой, өзіме бір тостақ ас, атыма бір бау шөп, тазыма бір сүйек болса жетеді, дегені еді, бекер қондырмағаның, «қонақ ақысы жолдан» дегенді білмеуші ме ең? Әлгі құрдасы «бұдан былай есте болсын» депті.

* * *

Бес-алты кісі Бөлтірікпен көрші ауылға қыдырып бара жатса, Бөлтіріктің иті соңынан еріпті. Әрі қуады, бері қуады, болмаған соң кесек атады. Иті қаша түсіп, қайтадан ереді.— Не қыласыз, ере берсің,— дейді қасындағылар. Олардың ішінде Бөлтіріктің жақтырмайтын біреуі бар екен. Оның да қосыла ергенін қаламай келеді. Иті тіпті болмаған соң Бөлтірік тұра қалып:

— Ей итім, біз бөтен ауылға бара жатырмыз. Олар скеуімізді де таппайды. Ол ауылда иттер көп. Сені бөтенсіп талайды. Сенің арқа-жүзің бүрқырайды. Сонда қонақ боп отырған менің сай сүйегім сырқырайды, қалсаңшы ауылда,— депті.

Ит сөзге түсіссін бе ере береді. Қасындағылар бұл сөздің жағымсыз жігітке айтылғанын сезеді. Олар ауылға жақындағанда сары ала, қара ала төбеттер арсалақтап, алдарынан шыға келеді. Бөлтіріктің иті құйрығын екі бүтіннің арасына қысып алып, қыңсылап алғиана оралады. Сонда ол:

— Айтпаң па едім, иттіңді істеп, ере бердің, енді өз обалың өзіңде,— деп жүре беріпті. Талауға түскен иті эрең дегенде көп иттерден сытылып, аулына қарай зытыпты.

* * *

Ертеде осы өңірді Әлі деген төре билеп-төстеп тұрыпты. Ол еріккен төре бір жиында отырып, көпшілікке

сауал қойса, оған Бөлтірік шешен былай жауап беріпті. Оны Балтағұл ақынның аузынан жазып алып едік. Ол былайша термелей жөнеледі:

Тараған хан төреміз Абылайдай,
Залалым жоқ тимесе көпке пайдам.
Қазақтар төбелесіп жатасындар,
Шығады сол ұрыстың басы қайдан?
...Іркілді отырғандар жауап таппай,
Төреге бұл кідіріс қалды жақпай,
Ағат кетсем, айыпты болам ба деп,
Кейбіреулер отырды сөзге батпай
....Бөлтірік жалғыз атты кедей екен
Кедейді көрсе аяп жебейді екен.
Өткір сөз айтарына тура келсе,
Мынау бай, мынау төре демейді екен.
...Төреге ажырайып тура қарап,
Түйілді жауар бұлттай қас пен қабақ,
— Еріккен хан да өстіп оттай ма екен.
Мағынасыз сауал сұрап, елді қанап!..
— Не дейсің?!— деді Төре ашулаанып
Қолындағы күмісті ақ таяқпен
Басына Бөлтіріктің қалды салып.
— Тарылды неге, тақсыр тынысыңыз?
Сұраған осы емес пе жұмысыңыз?
Басына ақ таяқпен салып қалдың.
Осы ғой сіз сұраған ұрысыңыз!...

деген. Уәж-сөзден жеңілген Төре:

— Тараңдар, өңкей нәжіс қазақтар!— деп орнынан тұрып жүре береді. Бөлтірік батыр төрелің бұл сөзіне намыстанады да, оның шаужайынан ала түседі:

— Бүкіл халық бұқарасын тезекке теңей берсең, сенің маңынан адам жүрмес. Мына сөзіңді қайтып ал!— дейді.

Бай-манаптар төреге жағымпазданып:

— Төреге тіл тигіздің, айыбын өзің тарт!— деп Бөлтірікті жазғырады. Бөлтірік:

— Мұның билігін маған беріңдер? Төреге өзім жауабын берейін,— депті. Жиналған жұрт бұған мақұл деседі.

— Бөлтіріктің айтуы бойынша,— деді Балтағұл,— ел тайлы-таяғымен ордабасына жиналады. Бөлтірік барып әлгі төреге хабар береді.

— О, Төре, тақсыр, «Хан — қайық, халық — теңіз» деген мынау қарамағиңыздағы халық үдерсе көтеріліп сізге келіп тұр. Халық — көп, сіз — жалғыз, теңіз толықса қайық кетеді, ел толқыса, ханның басы кетеді емес пе! Өткен бір жиында сіз: «Халық қара тобыр мен қалай ысқырсам, солай жапырылады, қазақтар нәжіске

таласқан иттей, бір-бірімен ырылдасып жатады» деп, олардың ар-намысына тиетін сөз айттыңыз. Енді, міне келіп тұрған халықтың сыңайын қараңыз!

«Бізді итке, нәжіске теңеді, бұл төрені құртамыз, басқа төре іздейміз»,— деп келіп тұр.

Сонда Төре сасқанынан Бөлтірікке жата-жабысып жалыныпты.

— Бөлтірігім, халық сені тыңдайды ғой. Бетін қайтарсайшы, мен олардың алдында айыптымын, айтқан сөзімді қайтып алдым,— депті.

Бөлтірік:

— Олай болса Төрем, былай болсын:

Жабыңыз қалы кілем қара парға,
Қасына арғымақты тірке парға.
Жстелеп көп алдына әкеліңіз,
Ысыңа ораңыз да жібек шалма.
Бастаңыз жақсы сөзден тілің жеткен,
Бір ауыз сөзің үшін қате кеткен.
«Айыбым алып келген мінекей» деп,
Кешірім өтінерсіз жаппы көптен,—

дейді Бөлтірік. Төре оның бұл талабын орындап, халық алдына шығады. «Айыбымды кешір» деп көпке басын иіп тұрады. Сөйтін, Бөлтірік даңдайсыған Төрені халық алдында таубасына бір келтіріпті.

* * *

Қаратаудың күңгей бетіндегі Ыстылар ауылында Тәттібай деген беделді кісінің кіші баласы Төребек өзіне ат қойған Бөлтірік шешенге бір кездессем деп жүреді. Бір күзде Бөген өзенінің бойында үлкен той болады. Төребек өзі мерген, өзі аңшы, үнемі соңына құмай тауысын ертіп жүреді. Тау бөктерлей аң қағып жүріп, ол да сол той үстінен шығып қалады. Төребек «анау ақбоз үйде Бөлтірік шешен әңгіме айтып отыр» дегенді естіп, «мен де барып сөзін тыңдайыншы» деп, әлгі үйге барады. Бұл кезде Бөлтіріктің жасы сексенге таяп қалған кезі екен. Төребек алдымен «Ассалаумағалейкум» деп, Бөлтіріктің қолын алады.

— Бөлтірік аға, осы үйде сіз бар деген соң әдейі сәлем берейін деп келдім,— дейді ол. Қарт Бөлтірік:

— Е, е сәлем берсең, қарағым сәлемат бол. Сен әлгі Тәттібайдың келіжесімісің? Сен туғанда сенің атыңды мен қойғанымды білемісің, әкең оны айтты ма?— дейді.

— Иә, айтқан,— дейді Төребек.— бірақ сіз айтқан Төребек батырдай батыр бола алмадым, мылтық асынып, ит ерткен ащы боп кеттім.

— Ол да жаман өнер емес,— дейді Бөлтірік,— итке көлеңке бермейтін, үй күшік жалқау Сағымбай мен Әлтейден, ең далада мергеншілік жасап, аң қағып жүрген артық емес пе? Кел қасыма отыр.

Аңшы жігіт атасының қасына отырып, сол жолы оның көп әңгімесін, ақыл сөзін тыңдайды. Әңгіме соңында Төребек:

— Ардақты ата, мынау сізге байлағаным болсын, аз да болса көптей көріп алыңыз.— деп алтайы түлкіні тартады. Бөлтірік оған риза болып мынаны айтыпты:

— Балам, жаңа бір сөзде байлық деген не, бақыт деген не, бала деген не?— деп қалды. Оның мәнісін айтайын, бұл әрі саған батам болсын:

— Байлық — қолға ұстаған мүз — ериді де кетеді. Бақыт — басқа қонған құс, күте алмасаң — жериді де кетеді. Ал, бала артта қалған із-атыңды өшірмейді, жақсы ісіңді жария етеді. Аумин!— депті.

...Бөлтірік билік айтқан талай дау-шарда сөзден тосылып, жарлы-жақыбайларда есесі кетіп жүрген бір пысық бай оған тосыннан жала жабады:

— Бұл шалақ етек қу кедей жал-құйрығын күзеп жайлауға жіберген бордақымды ұрлап, сойып жеді!— деп қазыға білдіреді.

Қазы өз аузын майлап қойған байдың сөзін сөйлеп, Бөлтірікті байға жығып бермек болады. Бөлтірік жығыла қоймайды. Қазы: Өздерің сөйлесіп көріңдерші!— дейді. Бөлтірік дәукес байды анадай жерге оңаша шығарып:

— Бай-екс, үш сейіттің үстінде тұрмыз. Ал сейіті — ораза, күн сейіті жұма, жер сейіті — құм екен. Осы үш сейіттің үстінде атымды ұрладың деп жалғыз жапыңды бересің бе? Атыңды төлейін, — депті. Жала жауып жүрген бай:

— Жапыма жабыса көрмеші? Тек ана қазыға өзіңіз келістік дей салайық.

— Құн еңдеші!

— Екеуі қол алысып бітіседі.

— Қалай табыстыңдар?— дейді қазы Бөлтірікке. Жақтырмаған Бөлтірік.

— Өтіріксіз — дау болмас, өткелсіз — кешу болмас, басы — өтірік, аяғы — шып, қазы да жоқтан өзгені сұрайды екен?— деп жүріп кетті.

• • •

Бөлтірік қасына ауылдың екі-үш жігітін ертіп Шу бойын өрлеп келе жатады. Кешет алдарынан ыс еткен дыбыс естіледі. Жолбарыс екен. Жолбарыс бар түгін сыртына теуіп, айбат шегеді. Көзі тайса, атылмаққа әзір. Бөксеңнің жанындағы жігіттердің қорыққанынан даусы шықпай қалады. Бір-біріне «Қашайық» деген белгі беріп, ат басын бұра береді.

— Мысықтап қорқып, жер басып жүре алмаспыз!— дейді де Бөлтірік беліндегі кішкене айбалтасын қолына алып, атын тебініп, жолбарысқа қарсы тұра ұмтылады. Жолбарыс «ар-р» етіп ат үстіндегі Бөлтірікке шапшиды. Сөйтіп ұмар-жұмар алыса кетеді. Мұны көрген жігіттер аттарын сабалап, тұра қашады. Қашып бара жатып артына қараса. Бөлтіріктің аты ойшап шыға келгенде, Бөлтірік пен жолбарыс әлі де алысып жатыр екен. Олар сол күймен ауылға келіп жетіп, «Бөлтірікті жолбарыс талап жеп қойды» деп хабарлайды.

— Өлсе — өлігін, шашылса — сүйегін жинап алайық,— деп жиырма шақты адам атқа қонады. Түс ауып бара жатқан шақ болса керек. Көз ұшынан қараңдаған бірсеу көріледі. Адам! Жүрісі Бөлтіріктің жүрісіне ұқсайды. О тоба! Бөксеңнің өзі. Киімінің дода-додасы шыққан. Үсті-басы қап-қап, бет аузы айғыз-айғыз. Иығына сала салған жолбарыс терісінің бір тұспағы жерге сүйретіліп келеді.

— Бөксе-ау, шынымен тірімісің?— дейді аң-таң болған жігіттер.

— Тірісі несі. Тірі адам мендей бола ма екен?

— Апырмай, Бөксе-ау, тірісіз ғой! Қалай аман қалдыңыз, мынадай дүлей пәледең?!

— Мен екі сойылдым, жолбарыс бір сойылды,— дейді Бөксең.

— Қасымда ерген қоян жүректер мені тастап қашып кетіп, бір сойылдым. Олардан соң дала тағысы — жолбарыс тағы сойды. Ақыр соңында жолбарысты мен сойдым!— депті Бөлтірік батыр.

• • •

Елдің ішкер асқа жұтаңдау жылы екен. Бөлтірік бір байдың саяқ жүрген жылқысын ұстап әкеліп, сойып, кедей-кепшіктерге жіліктеп бөліп береді.

— Ойбай-ау, бай бізді құртады ғой!— деп кедейлер қорқақтайды.

— Жауабын өзім беремін. Алыңдар, қара сирақ балаларың бір тойсын, — дейді Бөлтірік.

Бай Бөлтірікті қазыға тартады. Қазы парақор екен. Соны білетін Бөлтірік қошқар шөптігінен тігіп қалтаға өзен шетіндегі жұқа қайрақ тасты толтырып салып алады.

Қазы алдында отырғанда Бөлтірік әлгі шөптекті ебін тауып оның қойнына салып жібереді. Осыдан соң-ақ қазы Бөлтірікті жақтап, байдың шағымын аяқсыз қалдырады. Былай шыға бере қазы Бөлтірікті шақырып алып:

— Ей, ұры! Мына тасың не толтырып қойған?— дейді қызараң қаға.

— Ойбай, Қазыке-ау сізге менің бергенім тас емес, өңкей күміс теңге болатын.

— Күміс теңген онда қалай тас болып кетті?

— Ой, Қазыке-ай, Амалы күшті Алла көзді ашып-жұмғанша-ақ адамды есекке айналдырып жібереді деп өзіңіз талай айтпап па едіңіз? Байдың атын менің сойып жегенім рас, соны біле тұра сіз мені төлсімен құтқарып жібердіңіз. Осыны білген бай: «Алғаның ас болмай, тас болғыр» деп қарғаған шығар.

— Әй, мынаған дауа жоқ екен, — деп шөптікті лақтырып жіберіп, жөніне кете беріпті.

* * *

Диканбай дейтін Дулаттың белді кісісі Бөлтірікке қарап:

— Әй, Бөлтірік, сені осы жұрт «сыпшы, сыпшы» деп мақтайды. Сынағыш болсаң, мына мені сыпашы, қане!— депті дастарқан басында қой басын жәукемдеп отырып.

— Ерікпеші, Бай-еке, сыпаймын деп тағы бір пәлеңе қалар жайым жоқ.

— Ей, өзім айттым ғой қорықта, сыпай бер!
Ендеше.

— Сенің басыңдағы бақытыңа таласым жоқ, байекең,— депті Бөлтірік, саған қояр кінәм да жоқ. Бірақ сол бақыт, байлық біткендей сиқың бар ма? Басың бақырдай, бетің тақырдай, алты күліңе сипаңдай ұртын мынау, олақ кісі шалқан итаяқтай. Ал мұршыңның он жыл киілген кебістен айырмасы бар ма?

— Е, болды-болды, жетер енді! Сына-сына дегенге, сөйте ме екен?— деп Диқанбай өкпелеген күйі, қолын табақтап тартып алыпты да орнынан тұрып кетіпті.

* * *

«Бір бағлан жеп қайтайықшы» деп Бөлтірік жора-жолдастарымен көрші ауылдағы бір орта шаруаның үйіне барып түстенеді. Үй иесі бағланды қимай, балықтай бір семіз лақты есік алдына алып келіп;

— Бөлтеке, аумин деңіз!— деп бата сұрайды. Жолдастарының лаққа көңілі толмай қалғанын байқап Бөлтірік:

Аумин десең лаққа,
Даусы кетер жыраққа.
Тапсаң қозы сой
Таппасаң қоя ғой
Бұл бейшараны жылатпа!—

депті. Үй иесі ұлғанынан кешірім сұрап, қонақтарына қозы сойыпты.

* * *

Матай мен Жалайыр елдері Алтыннемел үшін таласып, ұрыс болған да, екі жақтан жеті адам — төртеуі жалайырдан, үшеуі Матай жағынан өледі. Ол кезде Жалайырды билеген Тезек төре екен. Төре Күреңбелде отырған. Өзі билеген елден бір кісі артық өліп, Матайлардың есесі кетіп бара жатқан соң, аманат қойып миятқа, Шу бойындағы қалың Дулатқа адам шаптырады. Ал, Матайлар арғынға кісі шаптырады. Шу бойындағы қазақтарды билеген Әлі төренің ордасына Жалайыр жіберген шапқыншылар келіп жетеді. Төре жөп сұраған соң, олар мынаны айтады;

— Ағайындар, ер құнды болды, пар пұлды болды. Алтыннемел тауына таласып, Наймандар адамдарымызды қырып барады. Соған миятқа шақыра келдік,— дейді. Әлі төре істің жайына түсінген соң, ақылшы билерін жиып алады. Шапыраштыдан Сұрапшы батырды, Талғардан Туғанбай биді, Ботбайдан Қарабай, Диқанбай билерді, Сәмбеттен Дәуітәлі биді шақырып алып, оларға тай сойып, қонақасы береді. Бұл уақытта Жалайырдың миятқа шақыра келгенін естіген жігіттер де дайындалып, төре аулына жиналып қалады.

Шақырылған адамдар түгел келген соң, төре билерге мән-жайды айтып болып:

— Ағайынның шақыруына бәрің барасың ба, жоқ бірің барасың ба?— дейді. Сонда жастар жағы қызынып:

— Бәріміз барамыз, Матайларды қырамыз да жоямыз,— деп атқа мінбек болады. Осы жерде Бөлтірік сөз алады:

— Ағайын арасы қанша қырқысса да, аяғы бітімге келеді. Сондықтан қырқыспай, жауласпай тұрып, бітису керек,— дейді. Сонда Әлі төрс:

— Олай болса, бітімге кім барады?

Мұны естіген соң әрбір ру өкілдері өздерінің билерін атай бастайды. Сиқымдар: «Шомай би барсын», дейді. Көлшілік оны ұнатпайды. «Бұл дау Шомай баратындай түйенің қом-шомын істеп жатқан жер емес қой»— дейді. Сәмбеттер: «Дәуітәлі би барсын» дейді. Бұл да өте семіз болғандықтан, көпшілік тағы қарсы болып: «Дәуітәлі ыңыранып арбасымен сонау Алтынемелге жеткенше, ел тарап кетеді ғой»,— дейді. Жапыстар: «Қарабай би барсын» дейді. Қарабайдың билігінен батырлығы басым кісі екен, сол жағын еске алып көпшілік: «Қарабай баратын Алтынемелде қаптап жатқан жау жоқ», дейді. Шапыраштылар «Сұраншы батыр барсын» дейді. Жұрт оған да көнбей: «Бұл дау Сұраншы батыр баратын ақ білектің күші, ақ найзаның ұшы керек жер емес»,— дейді. Сары үйсіндер: «Сары би барсын»,— дейді. Халық оған да көнбей: «Бұл дау Сары би баратын Алтынемелде қыз-келіншектер айтысып жатыр дейсің бе?» дейді. Дулаттар: Діқанбай, Тұтанбай, Бәйімбет билер барсын деп, тағы да сөз көтереді. Әлі бұларға да келіспейді. Аталған билердің бірін де жұрт ұнатпаған соң, көпшілік ішінен бір дана қарт шығып былай дейді:

— Мұндай үкелі дауға ауыздыға сөз бермейтін, алқтыға жол бермейтін өте шешен, өте жүйрік адам керек. Әз ата Ысты әруағы деп ауыздарыңа алмайсыңдар. Бұл дауға Ысты Бөлтірік барсын. Оған шешен, оған тапқыр қайсың барсың?— деп біраз тоқтайды да:— Оған серік Кебекбай, оның қасына еріп Байғазы барсын дейді. Дана қарияның бұл ұсынысы қабылданып, Алтынемелге сол үшеуі аттанады.

Арада бес-алты күн өткен соң елшілер өздеріне арналып тігілген үйге келіп ат басын тірейді. Матайлар Қолякөздің аржағына, Жалайырлар бер жағына тоқтайды. Қалың ағайындар үшін біргеше ақ үйлер тігіледі. Матай жағынан Құнанбай, Құсбек төре, Тәніске

би сияқты Орта жүздің адамдары атқа мініп, судан өтіп, Бөлтіріктер түскен үйге келіп «Ұлы жүздің баласы» деп сәлем беріседі.

Бөлтірік олардан жөн сұрайды:

— Арғыннан Құланбайды, Тәнекені естіуіміз бар, ал мынау сыпырма бөрік кигенің кім?— деп Құланбайға еріп келген Құсбек төрені қағытады. Сонда Тәнеке би:

— Әу, Бөлтеке, байқап сөйле! Бұл кісі Құсбек төреміз ғой!— дейді. Бөлтірік мүдірместен;

— Алдияр, бас-аузым тасқа,— деп азырақ кішілік еткен болады да.

Құсбекті тағы қағытады:

— Олай болса төре елшісіз бе, жаушысыз ба? Біздің елдің төресі ағайын арасының, дауын бітіріп кел деп, бізді жіберді, өзі үйде жатыр. Мұндай даулы жерге төреге не бар? Қайдан билейін түріңізге қарап Қызылжардың былғары сататын ноғайы екен, мына өліп жатқан адамдардың терісін сатып алуға келген ғой деп ойлап қалып едім,— дейді.

Құсбек төре қып-қызыл боп ұялып, жақ аша алмай қалады. Құсбектің жеңілгенін аңғарған Құланбай Бөлтірік алдында кішілік жасай бастайды:

— Бөлтеке, сіз аға боласыз ғой, осы даудың билігін өзіңіз айтсаңыз қайтеді?— дейді. Құланбайдың бұл сөзіне риза болған Бөлтірік сыпайы жауап береді.

— Құныекс, «аға — бордаң, іні — зордан» деген атаның салған жолы бар.

Сонда Тәнеке:

— Бөлтеке, «Аға тұрып, іні сөйлегешпен без» деген. Үш жүздің баласына билік айтқан Төле би атаңыз ғой, жол сіздікі дейді. Сонда Бөлтірік жүтіне қалып, қолындағы қаншысын тастай бере былай деген екен:

— Мен айтсам, істің дәлелін, биліктің әділін айтам, бұл Алтынемел, әуелі Құдайдікі. Бұл жер болғалы қаншама ел көшіп өтпеді, кім жайламаған бұл жерді Алтыпың — алтын, ал Емелің — қалмақша емес пе? Қазақ түгіл қалмақ та мекендеген бұл жерді. Хақас, он екі баулы ноғайлы да жерленген жер бұл. Ең ақыры қазақ қоныстанған. Ағайындар соннау тас молаға көз салыңдаршы? Ол, ең әуелі ноғай қонған, ол кеткен соң үйсін Шомай қонған. Үйсін ішінде Жаныс, оның ішінде Қасқарау қонған. Сол тас мола Алақай кемпірдің моласы. Алты найманның мұршына жел түсіп, Алақай тәуіг кезінде солардың алты сиырдың сүтімен емдеп, алтауын да жазған екен. Айыққан соң орта

жүздің теңтек балалары тәуіптің батасын алмай, алты сиырын айдап кетіпті. Найман сол уақытта-ақ зорлық жасаған екен. Тас мола белгісі бар Алтынемел — Жалайырдікі. Жер туралы билігім сол! — дейді Бөлтірік.

Құнанбай Бөлтіріктің билігіне дау айта алмай, «мақұл» дейді де.

— Ал Бөлтекке, өлген жеті адамның құнын айтыңыз? — дейді. Сонда Бөлтірік:

— Өлген жеті адам — Найманнан үшеу, Жалайырдан — төртеу екен.

Сондықтан Найман жағы бір адамға құн төлесін, — дейді де қасында отырған Кебекбайға қарайды. Сонда Кебекбай жүгініп отыра қалыпты:

— Есебін тапқан ерге ердің құны екі-ақ ауыз сөз ғой, қара халықтың бірлігі болса, шешеннің билігі болса, ханның берер аты, қара тоны, кілемі болса, — деп билікке тиісті заттарды ескертіп келеді де, сөзіін жалғастырады:

— Найман жағы бір адамды артық өлтірген екен, бұл үшін Найман бір адамның құнын төлесін! «Су түбін шым бекітеді, құнның түбін қыз бекітеді!» — деп тоқтайды. Құнанбай Кебекбайдың бұл астарлы сөзіін ұтады.

— Анау артық өлген бір адамың құны үшін Найман жағы Жалайырга қалыңсыз қыз беріп, тынсың! — деп отыр. Бұған қалай қарайсыздар? — дейді. Жұрт мақұл десеңді. Содан екі елдің арасы жаулықтан енді құдалыққа айналып, ұрысқа дайындалғандар сойылдарын отқа жағып, күліп-ойнап тарқасыпты дейді.

Дауды бітіріп, елге келген соң, Бөлтірік Әлі төренің алдына келіп дауды қалай шешкендігін баяндайды және дауға бармаған билерге өзінің билігін сынатады. Сөзінен мін таппаған төре рахметін айтады.

Бірақ, Сары би Бөлтіріктің Алақай тәуіп туралы айтқан сөзінен мін таппақ болып:

— Уай, Бөлтірік, сиырың не, Ұлы жүзде жылқы жоқ па еді? — депті. Сонда Бөлтірік Сарыға қарап:

— Сенің білместігің-ай осы. Мұрынға түскен желге сиырдың сүті ғана ем болады, ал жылқының сүті мұрыпды жеп жатқан құртты қоздыра түседі. — деген екен.

Ата-бабаларымызды халықты жөп-жосықсыз төгілген қалпал, қырғыннан сақтау үшін қылыш пен найзаны қару етпей, сөз өнерін, шешендікті қару ете білуі — үлкен адамгершіліктен туған осы сынды аңыз-хикаялардан анық байқаймыз.

Сарыүйсің Алтайдың баласы Сары жасынап шешен, тапқыр, мырза деген атағы бар, сыпайы жігіт екен. Сарының екі әйелі болыпты. Бірақ екеуінде де бала болмапты. Ал жалпақ жұрт ішінде абыройы асқан Бөлтірікті сөз дүлдүлі болғанмен кедей атқа, киімге жарымапты. Бөлтірікте екі ұл, бір қыз бар екен. Бұл кісі қайда барса да, Сары екеуі бірге жүреді, екеуі қатар отырғанда, сөзден бұларды ешкім жеңе алмаса керек.

Күндердің күнінде бір топ кісімен бірге екеуі үкен жиыңға келе жатады. Бөлтіріктің астында көкшолақ аты, үстінде ескі көк шапаны бар екен. Соңысын кемітейін деген оймен Сары Бөлтірікке мынадай әзіл айтады:

— Бөлтірік сенің көкшолақ атың азбайды-ақ екен, көк шекпенің тозбайды-ақ екен, сірә, сен қай уақытта жаңалар екенсің? — дейді.

Сонда Бөлтірік Сарыға қарап:— Жақсы айтасың, Сарым, ұзын кездессе ұлым киіп кетеді, қызыл кездессе қызым киіп кетеді, солардың қалғанын ғана мен киемін. Саудагер жолын түзсейді, бедеу қатын бойын түзейді деген қазақтың мақалы бар,— деп Сарының бала жоқтығын бетіне басады. Осы сөзді естіген Сарының түсі бұзылып, міліп келе жатқан атын қақ басқа бір салып, кейін бұрылып үйіне қайтады. Бөлтірік те қасындағы адамдарынан бөлініп, үйіне қайтып барады. Қапаланып келген Сары төбенің басында отырған әкесі Алтайға бұрылмай, үйіне тіке түсіп, белін шешпестен төсегіне теріс қарап жатып қалады. Ал, қалыптасқан әдеті былай еді: Әке ерте тұрып, шаруасын жайлап болып, кешке дейін төбенің басында отырады екен. Таңертеңгі және түскі асын төбенің басына алдырып ішеді екен. Баласы Сары би бір жаққа барып қайтқанда, әуелі келіп төбенің басында отырған әкесіне сәлем береді, көрген-білгенін, естіген әңгімесін айтады. Содан кейін ғана әкесінің рұқсатымен үйіне барып түседі. Бұл жолы олай болмаған, Сары бірден үйіне барып түсті. Мұны көрген әкесі бәйбішесін шақырып алып:

— Бала шіркін бір пәрсеге ренжіп келген болар, бұрынғы әдетін істемеді ғой. Сен барып айтшы, көк қасқа айғырдың үйіріндегі көк қасқа ту биесі өзі барып ұстап алып келсін, менен бата сұрасын,— дейді.

Бәйбіше теректе жатқан баласына әке сәлемін жеткізеді. Орнынан атып тұрған Сары атына міне салып: жылқыға барып, айтылған көк қасқа биесін алып келіп,

әкесі Алтайдан бата сұрады. Әкесі жылап тұрып батасын береді.

Осы батадан болды ма, болмаса баланың бітер сәті келді ме, ол жағын кім білсін әйтеуір Сарының екі әйелі қатар жүкті болып мезгілі жеткен күні екеуі де ұл табады. Бірінің атын Уәли, екіншісінің атын Халық қояды.

Балалардың туғанын Бөлтірік естиді де, Көкшолақ атына міне салып кідірместен тіке Сарының аулына тартады. Бөлтірік ауылға жақындағанда Сары далада тұр екен. Бөлтірікті көре үйіне кіріп төсегіне теріс қарап жата қалады. Атынан түсіп, үйге кірген Бөлтірік Сарының жақтырмай жатқанын біліп, оған дауысын көтере былай депті:

— Неғып жатырсың, Сары! Көтер басыңды, атаң қазақ айтқан екен: «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады» деп. Мен саған дос едім — жылатып айттым. Алтайдан көк қасқа биеге бата сұрадың, ата батасы қабыл болып, екі әйелің бірдей жүкті болды. Уәли мен Халықты көріп қуанышқа бөлендің. Осы қуанышқа жетуіңнің алғашқы себебі — менің саған жылатып айтқан сөзім емес пе? Екінші себеп — әкең Алтайдың егіліп берген батасы еді. Үшіншіден — алыста жүрсем де «Сарының тілегін қабыл ете гөрі!» деп құдайдан менің сұраған күндерім көп болды. Барлық тілегіміз қабылданып, екі бала туды.

Біріншіден — құтты болсын айтайын, екінші — екеуінен екі ат мініп, екі шапан киіп қайтайын! — деп келдім. Сенің жатысың ұнамайды, көтер шапшаң басыңды! Әйтпесе әкең Алтайдың алдында жүгініске түсем. Оған көнбесең Құдайға жүгінемін! Жабыла жылап, тілегенде зорға берген балаңды «қайтып ал» десем, тілегім тез-ақ болатын шығар, — деп орнынан тұруға ыңғайлана бергенде төсекте жатқан Сары атып тұрып; Бөлтірікті құшақтап:

— Сенің айтқаныңның бәрі дұрыс, Бөкем! Менің саған өкпелеуім қате екен, — деп кешірім сұрайды. Екеуі осы түрегелген бойында қол ұстасып барып Алтайдан бата алып, дос болып кетеді. Бөлтірік Уәли мен Халықтан екі ат, екі шапан алып, үйіне қайтады.

Есесі кетіп жүрген Сөк төре Бөлтірік шешенмен қарымтасын қайтармақ болып, оған бір шешен жігітін жұмсайды:

— Бөлтірікті сөздей жығып берші, қалағаныңды берейін,— дейді.

— Тақсыр-ау Бөлтіріктей шешенді жығып беруге шамам жетер ме екен менің?

— Жетеді,— сен оны өлеңдетіп жамандай бергенде, біз қостап шу көтеріміз.

Осы келісіммен бұлар Бөлтіріктің барар жер, басар тауын аңдып жүреді. Күздің бір күнінде Бөлтірік Қаратаудың күңгісй бетіндегі бір ауылдың тойына қатысып, бірде термелсй, бірде тақпақтай, кәсіме сөйлеп, дүйім жұртты аузына қаратып отырғанда, Сөк төре өзінің шешен жігітінсі той үстіне барып қалады. Бөлтірікті біраз тыңдап болған соң әлгі жігіт ай-шай жоқ:

Ат жаманы соқпақшыл,
Адам жаманы тақпақшыл,—

деп көлденеңінен киліге кетеді. Сөк төремен тағы біреулер оны қостап дауыс көтереді. Бөлтірік қарай қалса, мына жігіт көсе екен. Табаң астында Бөлтірік:

Сөздің көркі мақал-ды,
Жүздің көркі сақал-ды.
Сақалы жоқ көселер,
Қасабалы тоқалды,—

дегенде әлгі байқұс көпшілік ортасында масқара болып, үйден шығып жүре беріпті.

* * *

Әбілез деген төре қарны айналып кеткен семіз адам екен. Бір тойда Бөлтірікпен табақтас боп, асқа сұғына берсе керек. Сұғынып қана қоймай: «Бөлтеке, тамақ алысыңыздың мәнісі жоқ қой, науқастанып жүрсіз бе?» деп тамақты тартына алып отырған Бөлтірікті мұқатпақ болты. Сонда Бөлтірік шешен оған мынадай нақыл айтқан екен:

Ашуыңа сүйенсел,
Аласудың белгісі.
Аңғал болсаң әр іске,
Алжасудың белгісі.
Екі адамға жалтақтау,
Еріншектің белгісі.
Еселей шашу тапқанда,
Көңілшектің белгісі.
Артық ішу тамақты,
Ақылсыздан шыққан іс.
Ақшасыз берсе аңғарып.

Қаршыңа өлшеп іш.
Луру болар түбінде,
Артық ішкен асыңыз.
Орта құрсақ жүрсеніз,
Адам болар басыңыз.
Ашылып кетсе араның,
Луру түбі ас болар.
Ақылы жетпей кейбіреу,
Ақылдыға қас болар.

* * *

Сыпатай елінде Ыстылардың бір жесір дауы болады. Әділдік сұрап барған Ыстыларды Сыпатай маңайына жолатпайды. Екі-үш рет барған адамдарды кісі гүрлы көрмеген соң Бөлтірік Сыпатайға өзі барыпты:

— Әу, Сыпатай, Дулат ай болса, Ысты үркер емес пе еді, туыс пен туыс түгіл, ай мен үркер де бір тоғысады ғой, — дегенде Сыпатай елін жиып, мынау Бөлтірік дұрыс айтады. Ысты, Дулат бәрі бір аташың баласы дауды қойыңдар! Жесірің беріңдер!— депті.

* * *

Бәйтiк батыр мен Бөлтірік бір тойда бас қосып, әңгімелесіп отырғанда Бәйтiк «а, Құдай!» дей беріпті. Сонда Бөлтірік:

— Қайта-қайта «а, Құдай!» дей бересің батырым, сені жау алар дейсің бе!— дегенде, отырған жұрт лу күледі. Бұл Бәйтекеңнің патшадан шен алып, деміне нан пісіп тұрған шағы екен. «Маған енді нәле-жала жоламайды» дегенді әр жерде айта беретін де болыпты. Бір кездесіп қалғанда Бөлтірік оған:

— Бәле қайда деме, аяқ астында, — дейді.

— Әй, Бөлтірік-ай, сен не білесің, — деп Бәйтiк оны тыңдағысы келмейді. Бөлтірік далаға шығып, Бәйтекеңнің миіні жүрген қара қасқа арғымағына қарап тұрса, ол аузын ашып есней қояды. Бөлтіріктің көзі арғымақтың таңдайындағы бармақтай қалды шалып қалады. Сол байқағанын ол жігіттеріне айтып, Бәйтекеңнің бетін қайтарайық дейді. Бөлтірік сол бетінше-ақ:

— Құлан күнінде жоғалған арғымағымды таныдым, — деп көптің көзіне арғымақты мойнынан құшақтап, ертоқымын сыныртып, бір жігітке жетектетін жібереді. Оны көрген Бәйтiк ашуланып айқай салады.

Жанжал шыққан жерге халық жиналып қалады. Жасауындар, би-болыстар араға түсіп, жанжалды тоқтатпақшы болады.

— Бөлтірік, сіз елден асқан шешен едіңіз, тұрағына көшіңіз?

— Бәйтеке, өзіңіз батырсыз, патшадан шеп-шекпен алған атақты, қадірлі адамсыз, шыңдықты айтыңыз. Бір тай үшін қате айтпаңыз!— депті билер.

Бәйтiк:

«Бақыр басыңа дау келсе — шешендігің зая, ал аулыңа жау келсе — батырлығың зая» деген. Қара қасқа өзіміңіз қолдан туган төл мәлім. Сенбессіздер епесі бар, қара қасқа атасы да бар,— дегенде тыңдаған халық дұрыс депті.

Енді Бөлтірік:

— Менің көп айтарым жоқ, қолымнан құлап шығар жылы ұры әкеткен өзімің айдан ашық белгісі таңдайыңда бармақ басқандай қалы болатын. Содан таныдым. На-ибасаңыздар аузым ашып көріңіздер!— деген.

Төрс-билер қара қасқаның аузын ашып, таңдайыңдағы бармақтай қара қалын көрседі. Қалды көріп Бөлтіріктікі деп шешеді. Бөлтірік жігіттері қара арғымақты алып кетеді. Сол сол-ақ «Бәйтiк батырды Бөлтірік даута жықты» деген лақап қала, далаға жайылып кетеді. Батыр Бәйтiк келе-ақ ешкіммен араласпай, ызадан жатып қалады.

Екі ай өткен соң Бөлтірік шешен қасына Қасабек пен Кебекбайды ертіп, қара қасқаны ала-мала Бәйтiк батырға келіп былай депті:

Басқа пәле тілдесі,
Бетің қайтпаған мепен,
Маған айтқаныңды білсең бе?
Сөзіме құлақ ілесең бе?
Қара арғымағыңды алып келдім,
Кебекбай, Қасабекті сөліп келдім.
Бәйтiкке батыр, тәубә қыл!
Асқынба көпке ізет қыл!—

деп қара қасқа арғымағын өзіне қайтарып берген екен.

* * *

Бөлтірік біраз адамның басын қосып, Шу бойына тары салдырып, мол өнім алады. Бір бай саудагер бұлардан тары сатып алуға келеді. Бөлтірік өнімін қызылдап алады да, ұшығын былай жинап қояды. Саудагер бес он метр бөз

шытқа бірді-екілі шэй мен шақпақ қантқа, айна-тарақ за-
ттарына шаруалардың қап-қап тарысын, арзан алып, кіреші
жігіттері арқылы шаһарға жөнелтіп жатады. Жағалап енді
Бөлтірікке келеді. Бөлтірік саудагерге бөлек жинап қойған
тары ұшығын көрсетеді. Ұшықты уыстап көріп:

— Бұл қандай тары?— деп сұрайды саудагер. Сонда
Бөлтірік:

Бұл өзі ұрығы бөлек.
Сопақ тары.
Су түбінде жатпайтын.
Қопақ тары.
Алты қабын әртсаң да,
Ауыр болмас.
Артаған түйең,
Жауыр болмас.—

деп мақтай жөнеледі. Саудагер кетеді. Еліне барған соң
ол ұшық тарыны қымбат бағаға қайтадан сатпақ болып:

Бұл өзі ұрығы бөлек, сопақ тары.
Су түбінде жатпайтын, қопақ тары,— деп

қанша мақтаса да, онысын ешкімге өткізе алмапты.

* * *

Көктемнің бір шуақты күлі екен. Шаушауы тірсегіп
үрған бір бойжеткен құдықтан шелекпен су тартып, мал
суарып тұрады. Жолаушылап келе жатқан Бөлтірік атын
сугарып алмаққа солай бұрылыпты. Аты астаудан су ішіп
тұрғанда, Бөлтіріктің көзі барып қыздың қолтығына
түседі. Қыздың аппақ қолтығы көйлегінің жыртылған
жерінен көрініп тұрған еді. Сонда Бөлтірік:

— Бір ақ қолтық құпаяжынымды жоғалтып, соны іздеп
жүрген жайым бар. Көзіңде түспеді ме, қалқам?— деп
бойжеткенге жорта сауал қояды.

Жолаушының астарлы сұрауына түсіне қалған қыз:

— Иә, иә әлгіңде ғана көріп едім. Соңында өңкесілген
бір қара бұқасы бар, осылай қарай өтіп бара жатыр
еді,— депті.

— Бір жеңілген адамым сол қыз болды,— деп Бөлтірік
бұл әңгімесін қартайғанша айта жүріпті.

* * *

Аулы аралас, қойы қоралас мапап, хандар шешенмен
сөз жарыстырып, іліп-қағып жүреді екен. Өйткені

Бөлтірік олардың қандай шешені болса да сөзден жеңсе берген. Бірде Бөлтіріктен: «Қырғыз бай ма, қазақ бай ма?» деп сұрапты, бір манап:

— Қырғыз бай,— депті Бөлтірік.— Өйткені қырғыз көшкен сайын ошағын жұртына қалдырып кетеді. Қазақтарға ұқсап олар жаңадан ошақ іздеп жатпайды. Қонған жерінде үш тасты қалай салады да, аса береді қазанын. Көшсе, жұртында қара күйе болып үш тас қалады. Манап сапын бір ұрып:

— Атаңның гөрі қоқи, Бөлтірік, құп ұрдың!— депті.

Бір кезде қырғыз ханының жалғыз баласы өліпті. Бөлтірік соған бата қылуды ұйымдастырады. Байлар: «Барған соң не деп көңіл айтамыз?» деп сұрағанда, Бөлтірік:

— Біреуің: «Түйе мен төре шіркіннің басы бір қисайса, оңбайды? де». Екіншің: «Төре өлмегенмен көбеймейді ешқашанда көбейіп тең келмейді» де деп үйретіпті. Байлар үйренген сөздерін айтысымен-ақ хап реніш біддіріп қисая кетіпті. Сонда Бөлтірік:

Аққу күске оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Ақсүйекке оқ тисе,
Көршісіне сездірмес.
Ноқталы басқа бір өлім,
Ақыр бір күн келмей ме?
Ажалдың соқса дауылы,
Өмірдің шамы сөтпей ме?
Қанша сақтап тұрғанмен,
Сұрай келсе иесі,
Аманатын бермей ме?
Данышпанның сөздері,
Құлақ құрышып қандырар.
Жап ашырдың-ақ сөзі,
Өлгеніңді тірілтіп,
Өшкеніңді жандырар.
Дос көтерсе өлімді
Бекем бу, төрем, беліңді!
Мұңайтпа баққан еліңді,
Жүйрік мің де, сұлу күш,
Алғын осы тілімді.

Осылай деген соң, хап басын көтеріп:

— Мыналарды сөйлетіп отырған сен екенсің ғой, — депті.

* * *

Бөлтіріктің бір ағайынына жүзге тарта жылқы біткен екен. Қатар жатқан Сыпатай батырдың аулынан бір жігіт

келіп, әлгі жылқының едәуір бөлігін танып алып кетеді. Әкетілгеннің ішінде Бөлтіріктің малы болыпты. Мұшы білген бір жігіт:

— Бөлтеке-ай, осы Сыпатай батырды досым деуші едіңіз, ал жігіттері жылқымызды түгел дерлік айдап әкетіпті,— деп шағым айтады.

Сонда Бөлтірік шешен тұрып:

— Әй, осы Сыпатайдың құны қанша екен? Соны біліп келіңдерші?— дейді. Ертесіне:

— Сыпатай батырдың құны жүз жылқы екен,— деген хабар жетеді.

— Олай болса, менің мына сәлемімді жеткізіңдер оған, жараланып жатқан кезінде ақ қалпағыммен су тасып, дермене, жусанмен, аққұлақ жапырақпен емдеп, жарақатын жазып едім. Сөйтіп өлім аузынан аман алып қалған едім. Соны ұмытқаны ма?— деп.

Бөлтіріктің сәлемі жеткенде Сыпатай батыр да тебіреніп:

— Рас, рас, осыны қашан айтады екен деп жүруші едім көптен бері, алсын малын!— депті батыр кідірместен.

* * *

Арқаның атақты сұлтаны Құнанбай қажы атағын алып Меккеден қайтып келе жатқан бесті екен. Жолай Билкөддің жағасында бие байлап отырған Бұралқы датқаның ауылына келіп түседі. Қажымен әңгімелесіп отырсын деген ниетпен Бұралқы осы өңірдегі игі жақсыларды түгелдей шақыртады. Жасы ұлғайып қалғанына қарамастан Бөлтірік шешен де келеді жиыпқа. Қажының қасындағы кісі Мекке-Мәдина хикаясын жырдай гып айтып болған соң әңгіме арнасы, енді Құнанбай сұлтанның Арқадағы мыңғырған малына ауысады. Бізде жылына жүздеген бие құлындайды, мыңдаған қой қоздайды. Пәлен бие байланады, пәлен қозы сойылады. Сіздерде бұл жағш қалай?— дегендей сауал тастайды әңгімеші.

Бұл жақта ондай байлық болмаған ба, жұрт не айтарын білмей отырып қалады. Сонда сөздің артын бағып отырған Бөлтірік:

— Қарағым-ау, хайуанды кім санапты, біздің мына Жаңабай, Мәмбет аталарымыздың жылына жүз баласы сүидетке отырғызылады,— депті сабырмен.

* * *

Шаруасы шағын ауылды күн көрсетпей, көшіп кетуге мәжбүр етпек болған бай жазда оларға өріс те бермей, қайдағы бір оты жоқ суы тапшы тастақ жерге қуалатып тастайды. Қыста сол ауылдың малы қырылады. Көктемде жұтауға аз-ақ қалады. Ауылдастарының қамын ойлап, Бөлтірік шешен күн көрсетпеген байды ертіп, Әлеп төренің алдына барады:

— Малдарың қырылса, сендерді сонау жер түбінен, ата-жұрттарың Сыр бойынан мен алып келген жоқпын. Қаңғып жүрген кірмелерге өрісімді беріп, жерімді жай-латқапыммен қоймай, олардың өлген малының шығынын төлейтін жайым тағы жоқ, — деп сызданады бай. Бағанадан бері самарқау отырған Бөлтекең төреге бұрылып:

— Төреке, «сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді» демекші мына байдың сөзінің жаныма батып отырғанын қарайы, — дейді.

— Е, неге?

— Қайран төре тұқымы-ай. Бұл не демеі қазір? Сендер сонау Сырдың бойынан қаңғып келген кірмесіңдер есі-ау. Парықсыз бай сіздің әулиелі жер Әзірет сұлтан елінен. Қожа Ахмет Иассауи ұрпағынан екеніңізді қайдан білісің?! Әйтпесе «кірме» сөзің жалғанда айтпас еді ғой! — дейді төреге өрелі сөз айтып.

— Әу, бай, сен мені аузы-мұрның қисаймай шыпымен кірме дедің бе?! — деп төре енді қалшылдап ашуга мінеді. Жанжалдан қорыққан бай Бөлтірік талап өткен малды төлімен қоса беріп, ат-шапан айыбымен зорға құтылған екен.

* * *

Ел арасына астық жинап, кіре тартушы саудагерлердің арасында малдың жайын біле бермейтін бір жас жігіт бар екен. Өз ісін білгенмен, астындағы түйесінің бағым-күтімін білмей, жануардың күйін төмендетіп алыпты. Бірде кірешілер Бөлтіріктің аулынан астық алып, жолға шығады. Әлгі жігіт күйі төмендеген түйесін жүре қоймадың деп бас-көзге сабалап, бақыртып, әбден есін кетіреді. Түйенің бақырған даусы таңертеңгілік тынық ауаны жарып талай жерге жетеді. Ауыл адамдары елеңдесіп, жиналып та қалады. Жапына жиналып, қалған жұрттан ыңғайсызданып қалған жігіт, «ұлаған тек тұрмас» дегендей Бөлтірікке қарап қипақтай:

— Бөлтеке, мына түйе иімә деп бақырады?— депті.
Сонда Бөлтірік:

— Түйе былай деп бақырады:

Үстіме жеті батпап азық арттың,
Сабалап бас-көзімді зар жылаттың.
Қазақ болса жайымды білері еді,
Дәл енесін ұрайын сендей сарттың.—

деп, түр ғой, бұл жануар,— дегенде әлігі жас жігіт аңырып тұрып қалыпты.

* * *

Бөлтірік қасында серіктестерімен бір үйде түстеніп отырады. Сөйтіп отырғанда олардың үстіне сол ауылдың бір байы келеді. Ауыл адамдарының қатарынан асып, бай, төре, Бөлтіріктің қасына келіп отырады. Үй иесінің қонақтарға арнап тартқан сый табағы ішіндегі қойдың басы біраз мүжілген екен. Бай өзіне ұсынылған басты алып, қалған көзін алып жейді. Бай Бөлтірік пен оның қасындағы серіктеріне тиісіп, оларды ашқұрсақ жүргені қыдырымпаздар деп іліп-қаға береді. Сонда Бөлтірік әлігі байға:

— Арғымақ атта жал болмас, жабы келіп жалымеппен теңесер. Ақияқ ерде мал болмас, жаман келіп малымеппен теңесер. Мен арғымақ болғанда, сен бір жабы емес пе едің.— жалыммен теңесіп тұрсың-ау. Мен ақияқ ер болғанда, сен бір жаман ез емес пе едің. Малыңмен теңесіп тұрсың-ау. Жабы арғымақ бола ма, жал біткенмен. Жаман жақсы бола ма, мал біткенмен. Жаман болмасаң, есіктен кіріп төр менікі дер ме едің? Жақсы болсаң, жалшыңнан сарқыт жер ме едің?— депті. Сонда кедейдің қолынан сарқыт алып жеген байдың үні өшіп, тамаққа қол соза алмай отырып қалған екен.

* * *

Бірде алыс жолдан жолаушылап келе жатса керек, елінің шетіндегі Шаңбай деген байдың отыз-қырық үй көрші ауылына қоғуға ыңғайланады. Малың бағып, қойың сауып, айран-сүт ішіп, күні көріп отырған ауылдың хал-жайын бұрыннан жақсы біледі. Күні кешкірген кез, Бөлтекең қасындағы жолдасына:

— Мына ауылда Шаңбай байдың қасында отырған кедейлер кімдер?— деп сұрайды.

— Бөлтеке, бұл жерде бірнеше қоңсы бар, бәрі байдың өз ағайындары. Байдос, Досымбек деген бар. Сәмек деген бар.

— Сәмектің баласы бар ма?

— Шүленбай деген жалғыз баласы бар, былтыр үйленген. Байдың қойын бағады, түті жоқ, тақыр кедей. Әкесі Сәмектің жаман үйінде тұрады. Келіншегі байдың малын сауып, жұмысын істейді.

— Шіркіл, Сәмек марқұм жақсы кісі еді-ау. Несін айтасың, Сәмек жәкемді сағындым,— деп күрсінген Бөлтірік ойланып қалады.

— Дұрыс айтасың, Сәмек жақсы кісі еді ғой. Бірақ баласының маңдайында бір сиыры да жоқ, тақыр кедей. Үстіндегі киімі де жамау-жамау. Түгіеу күнгі жалаңаяқ, жалаңбас кетіп бара жатқанын көріп, мен сондай ұялдым. Келін байғұс бір көне шекпесіңді беліне орап алыпты.

— Олай болса батырым, бүгін соның үйіне қонамыз.

— Бөлтеке-ау қалай қонамыз үйіне. Төсейтін киізі де жоқ, ықтап отыратын үйі де жоқ, шұрқ тесік. Құдай біледі, беретін тамағы да табыла қоймас, дастарқаны жұтаң. Одаң да анау Шаңбайдың үйіне қонсақ қайтеді? Сән-салтанаты бар, аяқты көсіліп жатамыз. Оның үйінде бәрі бар шүкір.

— Жоқ, батыр, байдың дәмін талай таттық қой. Кедейдің де үйіне қонайық. Атасы атамыздан кем емес, түбіміз бір ағайын едік. Кешегі ер Сәмектің тұқымы еді ғой, айыбы кедейлігі болмаса ұмытқанымыз жараспас. Тамағы бар, күтімі бар жақсы деп аттап барып байдың үйіне қонғанымыз әруақтың алдында келіспес.

— Мақұл оңда, Бөлтеке, айтқаныңыз болсын.

Күн батты. Қос атты Шүленбайдың үйінің сыртына келіп:

— Кім бар-ау?— деп тұра қалады. Үйінде отырған Шүленбай селк етеді.

— Ойпырмай, біздің үйге де қонақ келеді екен-ау. Бұл кім болды екен,— деп әйелі де, өзі де есіктен бір-ақ қарғып сыртқа жүгіріп шығады. Екеуі де жалпылдап сәлемдесіп, аттылардың шылауына орала кетеді.

— Қонақпыз батыр, бұл Сәмектің үйі ме?— дейді Бөлтекең жайбарақат.

— Иә, қош келдіңіздер,— деп екі жас жік-жапар болады. Бөлтекеңді Шүленбай таниды. Қолтығынан сүйеп, әйелі екеуі аттан түсіреді. Амағдық сұрасқан соң:— Үйге кіріңіз, үйге кіріңіз,— деп есікті аша береді. Келіншегі

жүтіріп елден бұрын ішке кіріп кетеді де төрде шаң-шаң болып жатқан құрым киіздің үстіне не төсерін білмей дағдарып тұрып қалады. Бір кезде дереу басындағы ақ орамалын ала салып жайып жіберіп, құрым киіздің үстіне төсейді.

— Ата төрлетіңіз, отырыңыз, — дейді жаймашуақ дауыспен. Бөлтекең киімін шешіп, асықпай керегелің басына іліп, төрдегі жас келін төсеген ақ орамалға жақындап келеді де еңкейіп іліп алады.

— Қарағым келін, үлкенге деген ақ ниетің ғой, бұл ақ орамалың. Сыйлап төсегеліңе рақмет, нұр жаусып шырағым. Осы құрметің де жетеді маған. Иә, басыңа тартып ала ғой. Разымын, шырағым; бақ-дәулетті көтеретін балам екенсің. Қызметіңе рақымет. Бүгін әдейі ағамның үйіне қонайып деп арнайы ат басын бұрдым.

— Келгеніңіз жақсы болды аға, Сізді көргенде жүрегіміз жарыла қуандық. Алғашқыда қорқып қалдық, кім екен деп. Жоқшылығымызды көріп біздің үйге қонақ көп аса келмеуші еді. Келгеніңіз мұндай жақсы болар ма? Құдай айдап келген шығарсыз. Ал, аға, рұқсат етсеңіз, келініңіз екеуіміз тысқа баралық, — дейді Шүленбай ағынан жарылып.

— Бөлтекең басын изесімен екеуі тысқа шығады. Үйдің сыртынан қараса іші көрінеді, ішінен қараса дала көрінеді. Құрым киіз шұрқ тесік. Далаға шығып Шүленбай мен әйелі ақшадасып тұр. Не істеген жөн. Мал дегенде жалғыз ешкісі бар. Лақтаған, лағы да союға жарап қалған. Шүленбай әйеліне:

— Жақсы болды, ешкінің лағын соямыз, — дейді. Сенің басқа сақтаған жылы-жұмсағың бар ма еді?! — дейді келіншегіне. — Лақты сойғанда не болады. Қырықтың бірі қыдыр деген, одан да ешкінің өзіні сой. Қонақ разы болып аттансын. Құдай жеткізер.

Бөлтекең сырттағы екеудің сөзіні естіп отырған.

— Қарағым інішегім, келіндікі дұрыс, — дейді іштен дауыстап.

Шүленбай қонақтан бата алып, есік алдында ешкінін сойып жатыр. Жас келіншек от жағып, қазанын асып, томпаңдап жүтіріп жүр.

— Келін, — дейді бір кезде Бөлтекең. — Қарағым келін осы сойған ешкінің бас-сирағын үйітіп, қазанға суды мол құй да, ішек-қарынына дейін түгел сал. Қазаның үлкен бе еді?

— Қазанымыз үлкен ата.

Бөлтекең қасындағы атқосшыларына бұрылып:

— Сен қазір Шаңбай байға бар. Мына Сәмектің баласының үйіне келіп, Бөлтірік қонып отыр,— деп хабар бергін.

Атқосшы кетісімен Шүленбайға:

— Қарағым, малыңды сойып болдың ба?— дейді.

— Болдым, ата.

— Сойып болсаң төңірегіндегі ауылдың бәрін шақыр. Анау Бекбосынның ауылын, Нұрымбайдың ауылын, Қойкелдің ауылын, түгел шақыр, жарай ма?

— Аға, бәрі үйге сыймайды ғой, тамақ та жетпейді. Әрі шақырғанмен олар менің үйіме кірмейді ғой кергіп.

— Олай болса оларға шынықты айт, Бөлтірік келіп еді, менің үйімде құдайы тамақ жеп отыр де. Жалғыз ешкімді сойып, сіздерді де сол құдайы тамаққа шақырып келдім дерсің.

Атқосшы Жанкісі Шаңбай байдның үйіне барып аттан түсті.

— О, қайдап жүрсің кештетіп?— десті байдның үйші.

— Жолаушылан келе жатыр едік. Бөлтекең қонамын деп мына Сәмектің баласының үйіне түсті. Қазір сол үйде отыр. «Аруақтан аттамайық, Сәмек те ағайын ғой» деді.

— Шып айтасың ба? Не деп отырсың? Бөлтекеңді біздің үйге алып келмегенің қалай? Есің дұрыс па өзіңнің. Ол бейшараың түгі жоқ қой. Мынау не дейді?— деп Шаңбай сасқалақтап орнынан ұшып тұрады.

— Ізбала, Ізбала ойбай,— дейді қатты дауыстап.— Жүр анау Шүленбайдың үйіне Бөлтекең келіп түсіпті. Екеуміз барып жалынып-жалбарынып үйге ертіп келейік. Сен барсаң келер, жақсы көретін келінісің ғой.

— Бөлтекең келмейді,— деп кесіп айтты Жанкісі.— Үйге шақырып әуре болмаңдар. Ол кісі білмей отырған жоқ. Оған да үйдегі бар тамағыңды, көрпе-жастық, текеметтеріңді ал, Бөлтекеңнің астына төсе апарып. Бөлтекең қазір Шүленбайдың құрым киізінің үстінде отыр.

Шаңбай жігіттерінің бәрін шақырып алып:

— Бөлтекең келіп, анау Сәмектің үйіне түсіпті. Оның үйінде түгі жоқ еді.— дейді.

— Онда барып ол кісіге сәлем берелік.— десті жиһалғандар.

— Ал бәйбіше, шеш теңді, кілем-текеметтеріңді алып барып төсе. Бөлтекеңді күтсілік, ауылға келді ғой.

Кілем, көрпе-жастық, текеметті, қоржын-қосқалаңды көтеріп ауыл Шүленбайдың ауылына қарай шұбырды. Алдымен Шаңбай әйелі екеуі ішке кіріп, Бөлтекеге сәлем береді.

— Бөлтеке, балаларды ұялтып, біздің үйге түспегеніңіз қалай?— дейді салған жердеп.

— Шаңбай мырза, сенің әкең Отарбай, менің әкем Сүйіндік, Сәмектің әкесі Едіге бәрі бір кісінің балалары емес пе. Сен туған атадан, мен туған атадан Шүленбайдың да атасы туған. Түпкі атамыз бір ғой, малы көп, тамағым тояды деп мұның үйінен аттап кетіп, сенің үйіңге түскенім аруаққа жөн болар ма еді, өзің айтшы? Сәмектің үйіне осыны ойлап әдейі түстім. Тамағым аш емес, батыр. Ағайын бәріп бірдейсің. Біреуіңді бар, біреуді жоқ деп жек көріп не бар? Мені құдай Абақ-Тараққа Бөлтірік етіп жаратып еді. Мына Сәмектің тұқымы жеті атадан бері жарымай жүр, сенің малыңды бағып, айран-сүтіңді ішіп күнелтіп келе жатыр. Шүленбайға батамды дарытайын, өзін жарытайын деп әдейі келіп түсіп отырмын, бай-еке,— дейді Бөлтекең толғанып.

Хабар тиген ауыл дүрлігісіп:

— Бөлтекең келіпті ғой, Бөлтекең келіпті,— деп бәрі бір-бірінен сүйінші сұрағандай дабырласып жатады.

— Кімнің үйіне түсті, Шаңбайдың үйіне түсті ме?

— Жоқ, Шүленбайдың үйіне түсіпті, сол үйде отыр.

— Не дейді? Ойбай-ау ауылға шақырып келтіре алмайтын кісіміз Шүленбайдың үйінде отыр дейді, оның үйінде түк те жоқ еді ғой.

Дабырласып халық көрпе-жастығын көтеріп Шүленбайдың үйіне ағылады. Бірі төрге текемет, кілем төсеп, бірі керегеге шымылдық ұстап, жабыла қимылдап кетеді. Қап-шайды төгіп, май да әкеліп, тоқаш пісіріп, үлкен дәстарқан жайып, жұрт алқа-қотап отырысады. Төрге Бөлтекең: «Келгеніңіз жақсы болды-ау, көргеніміз қандай қуанышты сізді!»— десіп жиналған жұрт қошемет білдіріп жатады. Шаңбай семіз құлап қой әкелдіріп сойғызады. Ет асылып жатыр. Үш жерде жерошаққа асылған қазанда буы бүрқырап ет бұлк-бұлк қайнайды, әзілі жарасып әйелдер, жігіт, қыздар жүр.

Жарасымды әңгімемен таң да атып, ел ертеңгі шайды ішеді. Бөлтекең:— Ау жігіттер, сендерге бір айтатыным, мына Сәмеке Едігенің баласы еді. Бәріміздің түпкі атамыз бір, жеті атасынан бері кедей. Әкесі де малыңды бақты. Мал дегеннен жалғыз ешкісі бар екен, соны сойды. Үйін

көріп отырсыздар, торғай қамаса тұрғысыз. Келіннің де, өзінің де киерге киімі жоқ. Осыны көріп отырып қалай шыдап отырсындар ағайын. Кешеден бері тамақтарыңды беріп құрметтеп жатырсындар. Осында әкелген заттарыңның бір сабақ жібі кері қайтпайды. Шешім осы болсын. Шаңбай сен ертең семіз айғырыңды Шүленбайға бер, мен Шүленбайды серік етіп қасыма ертемін. Орта жүз атамыздың ел-жұрты мені Арқаға шақырып отыр. Нұрымбай өзің мініп жүрген ер-тоқымыңды бер. Бес-алты ай, арысы бір жыл жүріп қайтармыз. Ағайын, сенің Шүленбайға қосқаның болсын. Құдай қырсығын кессе, осы жолы Шүленбайдың қырсығын біз кесіп жіберелік,— дейді сөзін қорытыпдылап.

— Мақұл, Бөлтеке, жарайды, солай болсын,— десеңді жиналған жұрт. Біреуі атын, біреуі ер-тоқымын, біреуі тонын беретін болды.

Бөлтекең арада бір-екі ай демалғаннан кейін Шүленбай мен Досымбекті ертіп Арқаға аттанады. Бөлтекеңнің бір ерекшелігі бір жаққа жүргенде жолдасты көп ертпейді. Мен «Бөлтірікпін» деп атын дабырлатпайды екен. Жолай түссе:— Құдайы қонақпыз,— дей салады екен жайғана. Қарапайымдылығы сондай күй таңдамайды. Жастық жоқ болса ер-тоқымын жастапа салады. Барына риза.

— Аты-жөнімді билсе жұрт әуреге түсіп сабылады, жүргізбейді. Адам жүз қадам үйден шыққаннан кейін мүсәпір. Біз құдайы қонақ болып жүрелік. «Бұйырған несібемізді татармыз».— деп отырады екен әкем жарықтық. Жүрген жерінде тәкәпарлық пе? Ол кімге керек? Ең жаман қасиет сол,— деп жұртты, көпші, кішіпейіл болуға үнемі тәрбиелеп отырған. Ниет қылып шыққан бұл сапарыңда аргын бауырлардың елінде қонақта болып, алдына жүтіңге келгендердің дауын әділ шешіп, сөзін сыйлағандарға небір арналы ой-пікірлерін айтып, алты ай қыс аулап-қунап ағайынның арасында мауқын басып қайтқан екен.

Қапша шақыртып келтіре алмай жүрген Бөлтекең орталарына келгенде Арқадағы ағайындар талай жерге дейін қимай шығарып салып, базарлыққа берген елу ат, құнап, елу құнажыл, байталды шешеннің еліне айдап баруға қасына атты жігітті қосып аттандырыпты.

Бөлтірік шешен жолай кезіккен ауылдың кедей-келшіктеріне де базарлық үлестіріп, мал айдаса келген әлгі атты жігітке бір-бір ат мінгізіп, қайтарып, баяғы туысқаны Шүленбайдың ауылына келіп түседі. Арқадан

айдап шыққан базарлық малын жолшыбай тоқтаған жерлеріне үлестіргенімен кемімей, бай ауылдардың қосқаны бар, мал едәуір көбейеді. Шаңбай байдың аулында да шешен Бөлтекең қырық кедейге қырық ат жетектетеді. Келесі сәтте Бөлтекең тағы бір ойын ортаға салып:

— Халқым, естерінде ме, былтыр осы уақытта Арқаға жүрерде Уәзипа келіннің үйінде қонақ болып отырып, айтқан уәдеміз бар еді. Сол жолы мен аруақ қолдаса, қырсығыңды кесейін деп едім. Уәзипа келінімнің төселіші болмай басындағы ақ орамалын төсеніш еткен ақ ниеті әлі есімнен кеткен жоқ. Сол жолғы көрсеткен келінімнің ізетіне мен мына он қараны тарту етемін. Жалғыз ешкісін сойып, бәрімізді қонақ еткен Шүленбай еді, мына он қараны Шүленбайға байладым. Дүниелерің болса да, безбесіңдер, сөзімді сыйлап Шаңбай атын, Нұрымбай ішігі мен ер-тоқымын беріп еді. Сол сыйларын үшін екеуің бір-бір ат мініңдер менен,— дейді шешен жадырап.

— Оу, Бөлтеке, келімді-кетімді кісіңіз бар емес пе?

Мұныңыз қалай, олжаңызды бәрін жұртқа үлестіріп жібергеніңіз,— дейді сөзге араласқан Шаңбай.— Жекжат-жұрағаттарыңыз бар. Олжамен қайтқаныңызды естіп келеді ғой олар да. Біразын өзіңізге қалдырыңыз.

— Жекжат-жұрағат кедей екеңімді білмейді дейсіз бе?

Маған келген қонақ болса, мына сендер күтесіңдер. Халқым аман да мен мал ұстап, дүние жинап қайтемің,— деген екен асыл баба.

Айпалайың үлкен жүректі абзал арысым-ай десеңші!

* * *

Ігеріде қарақалпақ елінен шыққан бір ділмәр әйел Әулиеатаға тоқтапты. Атшабардың астындағы бір дәулетті үйге түсіпті. Сөзге шешендігі, тапқырлығы сондай, ешкімге дес бермепті. Қалың ел болып жалғыз әйелдің бетін қайтара алмағанымыз ұят деп сондағылар өзара ақылдаса бастапты. Сонда бір қария тұрып: «Қой болмас, қос ат жіберіп, төменгі Шу бойынан Бөлтірік шешенді алғызыңдар»,— дейді. Бұл кезде Бөлтіріктің елге аты шығып қалған кезі екен. Ол келгенше әлгі әйел ешкімге дес бермей, лепіре сөйлеп отырады.

Сөйтіп тұрғанда Бөлтірік шешен де келіп жетеді. Үйге кіре бергенде-ақ әлгі әйел «Қыруар Үйсіннің қай қыртысынан шығып келді екен?»— деп қағыта сөйлесіді.

Ал Бөлтірік болса асықпай-саспай амандық-саулық сұрасып болып:

— Асықпаңыз құдаша! Алыс жолдан шаршап келдік емес пе? Ас-суымызды ішіп, жайланып алайық. Қағысып қалжындасатын уақыт әлі алда...

Бірақ, осы жақында ғана бір түс көріппін. Соны айта отырайын, сіз жори отырыңыз. Түсімде бір таразының басына сіз бен біз түскен екенбіз деймін. Содан қайта-қайта таразының мен жақ басы баса береді. Тіпті болмаған соң таразышы тұрып: «Осында мен түсіпбейтін бір нәрсе болуы керек. Сіздер екеуіңіз де тырдай жалаңаш шешініп таразыға қайта түсіңіздер» дейді. Сөйтіп сіз бен біз әлгінің айтқанын істеп, таразының екі басына тұрған екенбіз деймін. Содан мен жақ тағы басты. Сонда әлгі таразышы:— Е, с, енді түсіңіз Сіздің «тыртығыңыз», ал сіздің «артығыңыз» бар екен ғой деп басын шайқағаны бәтшағардың...

Бөлтірік шешеннің сөзінің аяғын тыңдауға дәті шыдамаған әйел бетін басып, далаға тұра қашыпты.

* * *

Ел жайлауға, жайлаудан қыстауға көшкенде көштің алдында шолушы жүріп отырады екен. Сол бір жылы Бөлтірік ауылы шолушы шықпай тұрып, ерте көшіп кетеді. Соның салдарынан көп қақтығысқа ұшырап, Бөлтірік ауылының ержетіп қалған баласы қаза болады. Қас-қарая бере қақтығысып қалған қарсы топ та ағайын адамдар екен. Бір-бірін жыға танығаннан кейін «ой бауырымдап» көріседі. Екі жақ та қапыда қаза болған бауырларының өліміне қатты күйініп, сүйек иесі не айтса, соған келіспек болады.

Енді екі жақ болып, қара қылды қақ жарып тура билік айтатын ара ағайын іздейді. Ақыры: «Төмен барсаң, Жәлел мен Шоқай бар, жоғары барсаң, қшырқ мың қойлы Тоқай бар»,— деп Шоқай датқаға жүтінгенді жөн көреді.

Сонымен мерзімі жеткен кезде екі жақ төменге атшабатын болады. Бірақ қайғыдан көкірегі қарс айырылып отырған қаралы ауылдағы Бөлтіріктің құн даулап, төменге барғысы келмейді. Ал Бөлтіріксіз елдің құнын даулауға ағайынның тағы да дәті бармайды. Сондықтан ел адамдары «Өзің де жүр»— деп Бөлтірікке сөз салып, бармасқа жанын қоймайды. Ақыры Бөлтіріктің келісім бермеске

шарасы қалмайды. Сонан соң дауға кімнің баратынын анықтап алады. Олардың ішінде Қаратау да болып шығады. Қаратау дауға жүйрік, бірақ көп сөйлемейтін. билікке көп араласпайтын батыр адам екен. Бөлтірік ағайынға шарт қойып:

— Егер елдің құнын даулауға мен баратын болсам. Қаратау қалмасын,— дейді. Сонымен бәрі Төменге аттанады. Шоқай датқаның үйінде билік айтылады. Шоқайдың алдында төбесінде тұлымы желпіздеп 6-7 жасар баласы ойнап жүреді. Оған ешкім назар аудармайды. Шоқай датқа астарлап сөйлейтін, сөз салмағын артына сақтайтын сарабал сақ адам екен.

— Елдің құны 100 қылды, ағайынның айыбы 100 жүнді болсын,— деп екі ұштылау билік айтады. Мұнысын қой-ешкі ме, әлде ірі қара ма, атын атап, түсін түстемеген соң, ойын ажырата алмаған айналасындағылар қапелімде ештеңе дей алмай қалады. Сонда Қаратау ойнап жүрген баланы тұлымынан шап беріп ұстап алып, қынабынан кездігін шығарып алқымына тақай қояды:

— Егер ердің құны 100 қылды, ағайынның айыбы 100 жүнді болса, мен сенің балаңның құнымен бір жылғы тоқтымның төлімен ғана құтыламын,— депті. Көп сөйлемейтін адамның көтеріліп кетсе қиын болатынын білетін Шоқай датқа баламызды шынымен бауыздап жібере ме деп сескеніп:

— Жазсам, жаңылсам, кешірім ете көріңдер. 100 қылды дегенім — 100 жылқы, Жүз жүнді дегенім — 100 түйе еді. Ат-тон айып өзімнен тағы болсын,— депті.

Бөлтірік Қаратаудың осындай тар жердегі тапқырлығына көңілі толады. Елге қайтып келе жатқанда Бөлтіріктің қабағы ашылып, жүзі жадырағанын көрген кеңесші билердің бірі оған:

Ердің құны қайтты,
Нардың пұлы қайтты.
Қайғың басылды ма?
Көңілің ашылды ма?—

дейді. Сонда Бөлтірік оған былай депті:

Қайғымды басқап,
Көңілімді ашқап.
Ердің құны,
Нардың пұлы емес.
Ақылы бай,
Нәкшлы сай,
Елдің біраігі.

Бидің білігі емес пе? — деп билік айтқан Шоқайға да, билік айтқызған Қаратауға да, билікке тоқтаған елге де ризалығын білдірген екен деседі ел.

* * *

Бөлтірік замандасы, жақсы ағасы Кебекбайға сәлем бергелі келіпті. Кебекбайдың әйелі төсек тартып ауырып жатыр екен. Кебекбай ауру әйеліне жағдай жасай алмай, өзінің де күйі болмай, үй-іші жүдеу тартып қалғанға ұқсайды.

Аман-саулық біліскен соң, Кебекбай:

— Ауруының бесті қатты силқты, жаман айтпай жақсы жоқ, өліп қалмаса жарар еді, — деп Бөлтірікке қауіпін айтады.

— Асыл жеңгем өлмесің, алдымен өзіңнің өлгенің жөн, — дейді Бөлтірік.

Өзі қам көңіл болып отырған Кебекбай:

— Неге олай дейсің, Бөлтірік? — деп сұрайды.

— Әркімнің жаны өзіне тәтті. Сен менің айтқанымды көңіліңе ауыр алма, — деп Бөлтірік сөзінің мәлісін түсіндіре бастайды. — Кімсің — Кебекбаймын атандың. Атағың ауылдан асып, алашқа жетті. Ағайынға сөз салсаң, сөзіңді өткіздің, жөн айтсаң, жөніңді өткіздің. Қалың мал беріп, қалап алған, құдай қосқан қосағыңмен қоса ағардың. Ұлың ұяға, қызың қияға қонды. Бұдан артық құдайдан не тілейсің. Өлмегенде, сайтап болайын деп пе едің? Асыл жеңгем өлер болса, «су әкелерім-ай», «от жағарым-ай», «қазан қайнатарым-ай» деп жылғаннан басқа не бітіресің? Ал жеңгешем сенен ұзақ жасайтын болса, артыңнан жоқтау айтып, Ысты мен Дулатқа сенің бар жақсылығыңды жария қылмай ма?

Бөлтіріктің сөзін тыңдап отырып, Кебекбай:

— Дұрыс сөлең-ау. Сөзің құлағымға жағып барады. Құдай мені осы жаман жеңгеліңнің алдында алса, сонда жеңгелің не деп жоқтар еді мені? — дейді.

Бөлтірік сонда:

— Былай жоқтар еді, — деп мынаны айтады:

Биік таудың басынан,
Тұнық шыққан бұлағым.
Көкөрай саздың қасынан,
Тұнып шыққан құрағым.
Ат жалын тартып мінгенде,
Аулыңның басын құрадың.
Алыс пен жақын білгенде,

Еліңді түгел сұрадым.
Сұлтаным тірі кезінде,
Тал шыбықтай бұралдым.
Енді өлді дегенде,
Өзіңді мелеп бөлгенде,
Қара жерге көмгенде,
Көзіңнің жасын бұладым.
Жер таянып құладым.
Қолыңнан ұшқан сұңқарым,
Шэй, деспеген шынарым.
Мүңкір-маңкір келгенде,
Әсем болсын тұрағың.
Таңда машқар күшінде,
Бейіштің мінген пырағың.

Осы әңгіменің бәрін бастан аяқ сүйсініп тыңдаған ауру бәйбішенің бойына жақсы сөз қуат береді. Басын көтеріп, орнынан тұрып, шалына:

— Қайным дұрыс айтып отыр. Алдымен сен өл!— деп, отын жағып, суды әкеліп, қазанына ас салады.

Үйдің берсексі кіріп, үй-ішінің қабағы ашылып, мәз-майрам болып, ас ішіп отырғанда, бәйбіше Бөлтірікке:

— Жеңгең өлмесе де, өлгендей еді. Ағаңның өлгенін тірілгендей қылдың,— деп шып жазылғанын білдіріпті.

• • •

Ыстының жігіттері дулат Сыпатай ауылының бойжетіп отырған қызын алып қашып кетеді. Ерегіскен Сыпатай ауылының жігіт-желеңі қыз алып кеткен елдің жүзден астам жылқысын айдап әкетеді.

Ол жылқыны қайтаруға барған кедей-кепшіктерді Сыпатай ауылының жігіттері сабап жібереді. Сосын Ыстының ақсақал-қарасақалдары жиілап:

— Би мен ішпен бармаса, Сыпатайдың жуан жұдырықтары теңдік бермес,— деп Бөлтірік пен Дәулеталыны жұмсайды. Бұл Бөлтіріктің өткір сөзімен ел аузына іліге бастаған шағы екен.

— Сыпатай зор денелі, қалың қабақты кісі болса керек. Алдыңдағы адамға қабағын қолымен көтеріп қарайтын әдегі екен. Дәулеталы қаншама жалыншыл-жалбарынғаныммен Сыпатайды көңдіре алмайды. Сөзге енді Бөлтірік араласады:

— Аға — бордан, іні,— зордан,— Сыпекке, балалар бір теіпектік жасаған шығар. Төсекте басы, төскейде малы қосылып жатқан елміз ғой. Қыз алатын жігіт сіздің ауылда да бар болар, болмаса туар. Қыздың қалың малы

— сегіз құлынды бие, он үш бойдақ, бір ат, бір түйе, ырым-жырымымен қырық жеті емес пе еді. Барымтаға кеткен мал ішінде кедейдің кер тайлақтары да бар. Ең болмаса осыларды қайтарсаңызшы.

Сыпатай қабағын қолымен көтеріп:

— Мына заржағың кім?— дейді Дәулеталыға.

— Бұл Ыстының Бөлтірігі ғой,— дейді Дәулеталы.— Қарғадай бала келді деп, қалыңсыз берер қызым жоқ. Жүз жылқы қызды алып кеткені үшін алған айыбымыз. Енді қырық жетінің әкеліңдер!— деп есе бермейді.

Сонда Бөлтірік:

— Түзшығың ақ бас аташыңдай басың көкпеңбек болып отырып, бір қызыңның к... күбінің сырпайыңдай айналдырдың-ау, Сыпатай!— депті.

Сыпатай абыржып:

— Дәулеталы, мынауыңның тілі жамап екен, етімнен өтіп, сүйегіме жетті ғой! Қырық жетісі құрысын. Ма-лығы ал да қайт,— деп жантая кетіпті.

• • •

Бөлтірік төрелің шешендерімен сөз сайыстырып отырыпты. Небір мықты деген шешендері Бөлтіріктен ұтыла бергенін көріп отырған төре шыдай алмай, сөзге өзі араласады. Байлық пен билік, жақсы мен жамап, асыл мен жасық туралы сөз сайыстарында Бөлтіріктен өзі де жеңіліп қала берген төре:

— Азбайтып, тозбайтып байлық қандай болады? Қайтпайтып, таймайтып қолдаушың мен қорғаушың қандай болады?— деп бастырмалата бірнеше сұрақты қатарынан бір-ақ қойыпты. Төрелің өз шешендері жауап қайтара алмай отырып қалғанда, Бөлтірік былай деген екен.

— Дүниеде азбайтып байлық біреу ол — ақыл.

— Дүниеде тозбайтып байлық біреу ол — ақыл.

— Дүниеде таймайтып адал қорғаушың біреу, ол — ақыл.

Дүниеде жарығы түтас елге түсетін қасиетті шырақ біреу ол — ақыл.

Дүниеде асыл текті жел жетпес шырақ біреу ол — ақыл.

Бөлтіріктің суырын салма өнерінің асықтығын мойындаған төре іштарлық көрсетіп:

— Ақыл-ақыл деп тақылдаған салақұлаш тіл берген құдай саған неғып бармақтай бақ бермеді екен?— деп, шешенді мұқата сөйлейді. Сонда Бөлтірік әдепкі ойларын жалғастырып, былай депті:

Дүниеде ердің бағына қонатын бақ біреу ол — ақыл.

Ақылсыз басқа қонса, бақ баянсыз. Құдай ақылсыз бас болғаннан сақтасын. Елдің ақысын өле жегеннен сақтасын. Ұрының табысын бөле жегеннен сақтасын.

Бөлтіріктің осы сөзінен кейін төре де, төренің шешендері деп тілден қалған екен деседі.

* * *

Бөлтірік баласына «Жау жоқ деме, жар астында, бөрі жоқ деме, бөрік астында», «Басыңа ие бол, қолыңа ие бол, тіліңе ие бол» деген сияқты ақыл сөздерді айта береді екен. Бірде баласы әкесіне: «Жауды жақындатып, қара аспанды төңдіріп, қоятыныңыз-ай»,— деп қапа болыпты.

Сөйтіп жүргенде Бөлтіріктің баласы бір жерге қыдырып барып, біреумен сөз сайыстырып, ілінісіп қалады. Айып о бастағы сөзден шықса керек. Баласы Бөлтірікке:

— Әке, «Жау жоқ деме, жар астында», «Басыңа ие бол, қолыңа ие бол, тіліңе ие бол» дегеніңіздің мәнісін енді ұқтым,— дейді. Сонда Бөлтірік баласын былай деп демеп сөйлеген екен:

Керден болса —
Аяғың жау тартады.
Кесірден болса —
Таяғың жау тартады.
Кіді болса —
Минезің жау тартады.
Ірі болса —
Білегің жау тартады.
Мишық болса —
Ақылың жау тартады.
Сыпшық болса —
Талабың жау тартады.
Жайсыз болса —
Жүрісің жау тартады.
Қансыз болса —
Түр-түсің жау тартады.
Тойымсыз болса —
Көзің жау тартады.
Орынсыз болса —
Сөзің жау тартады.

* * *

Бөлтіріктің ұлы әкесі құсап өз замандастары бас қосқан жерде сөздің жүйесін ұстап, ұтқыр сөйлеп жүреді екен. Бірде байдың ақылы аз тентек баласы Бөлтіріктің баласына тиісіп, қажай беріпті. Бөлтіріктің баласы да қызынып, апаның айтақ сөзің, уәжің қаңбақ құрлы көрмей, оны сөздей де, уәждеп де жыға беріпті. Бұған шыдай алмай өкпесі қабынған байдың тентек баласы жиында ұрыс шығарады. Бөлтіріктің баласына сілтеген оның қолы үй иесінің аузына тиіп, күрек тісін сындырады. Жиынның шырқы бұзылады. Мұны естіген Бөлтірік баласына ренжіп, оның айыпты скепдігін айтады. Соған соң күрек тісі сынған жігітті үй-ішімен шақыртып алып күтеді, баласына айып тартқызады. Әкесінің қылығына жете түсіпген баласы:

— Әке, дұрыс сөйлегендс, қалай сөйлеу керек еді? Менің сөзімнің бұрыс жері бар ма?— деп, әке билігін мойындай алмай тұрады. Сонда Бөлтірік баласына былай деген екен:

Жатқа сөйлемс,
Жамаңға сөйлемс,
Асырып сөйлемс,
Батырып сөйлемс,
Жасқа сөйлемс,
Масқа сөйлемс,
Ұрыға сөйлемс,
Қарыға сөйлемс,
Жамаңға айтқан сөзден,
Жақсыға айтқан сөз дұрыс.
Ойсызға айтқан сөзден,
Ойлыға айтқан сөз дұрыс.
Айтылмай қалған сөзден,
Айтшып қалған сөз дұрыс,
Сөйлемес жерді білсең,
Бәрінен де сол дұрыс.
Олай болмаған жерде,
Қапша асыл деме —
Сөзіңнің алды — бұрыс.
Арты — ұрыс.

болып шығады, Балам, осыны ұғып ал,— депті.

* * *

Бірде Бөлтіріктен қасындағы жас шәкірттері сұрапты дейді.

— Ақ ата, тәнің мен жапың бірдей сау болсын деген сөзіңіздің мәнісі не? Тәні саудың жапы да сау

болмай ма?— деп. Сонда Бөлтірік былай деп айтқан екен:

Тәңі саудың бәрінің жаны сау бола бермейді. Тәң мен жанның саулығы бірдей болуы — кісі бойында сирек кездесетін қасиет. Кісінің жанын аздырмайтын дерттің түрі көп:

Күншілдік деген бар, содан сақтап,
Кекшілдік деген бар, содан сақтап.
Астаншылық деген бар, одан алыс жүр.
Сараңдық деген бар, одан қалыс жүр.
Қараулық деген бар, одан таза бол.
Бәсекорлық деген бар, одан ада бол.
Ынсапсыздық деген бар, содан аман бол.

Төрт мүшең түгел болса, жаның осы жеті жаманнан аман болса, жаның мен тәңнің бірдей сау болуы деген сол. Жаның осы жеті жаманнан аман болсын.

Бөлтіріктің кіші баласы ат жалын тартып мініп, шаруаға айналыса бастайды. Сонда Бөлтірік баласына былай дейді

Жеті атаңды біл,
Жеті руды біл,
Жеті жартылы біл,
Жеті жақсыны біл,
Жеті жаманды біл,
Жеті жетімді біл.—

Баласы әкесінің айтқанын көңіліне түйіп, ел ағалары мен қарияларының сөзіне құлақ түріп жүреді екен.

* * *

Бөлтірікке баласы келіп: «Әке сіздің жеті жақсы деп айтқан сөзіңіз ел ішінде әрқалай айтылады. Жақсының сапы, сіз айтқандай, жеті емес, одан әлдеқайда көп қой. Соның ашығын өз аузыңыздан естиін деп сдім». — депті.

Баласының сөзге мәп бере бастағанын байқаған шешен:

— Е, балам, жақсы қанша болса да көптік етпейді, жаман біреу болса да аздық етпейді. — депті.

* * *

Бірде қырғыздың аты шулы манабын, айлакер Шәбден әйгілі Бөлтірік бабамызбен іліктес болуға көңілі ауып, келесі бір жолы Қырғыз Алатауының бауырына ақ боз үйлерді қаз-қатар тізіп тастап, Бөлтірікті қолаққа шақырыпты. Тіпті болмаса бабамыздан бір «тұқым» алып

қалуға бекініпті. Сөйтсе де қулықты әріден ойлаған бабамыз түлі бойы алдынан сылаңдаған сұлулардың бірде-біреуіне көз қырып салмапты. Ертесінде жүрерде шешен:

— Ау, Шәбден, ойға алғаның орындалмады-ау! Дегенмен ілікшатыс болайық дегеніңе қуанамын. Маған салсаң, ана бір сылаңдаған сұлуыңды жасау-жабдығымен маған ұзат!— деген екен. Мәрт Шәбден айтқанын екі етпепті. Бірақ кейіннен қырғыз әйелінің артынан бала ермепті. Сонда Бөлтірік:

— Әттеген-ай, құдай қаласа, өзіме тартқан ұл осы қыздан туады дегенім-ай!— деп бармағын шайнап налыған екен. Налып қана қоймай әрдайым өзіңше отау етіп ұстап, өзінің үлкен немересі Бабағы бауырына салыпты.

Қазірге дейін мұндағы ел «Шоқпар» ауылшаруашылығы бірлестігінің орталығындағы бұл үйді «Үлкен үй, қырғыз шешеміздің қара шаңырағы» деп ардақтайды. Перзентке зар болып жүргендер оған киелі, аруақты үй деп түнеп те кетеді.

* * *

Әулие ата шаһары, қыс кезі болса керек. Дулаттың өңкей ру басылары осында жиналып, әңгіме-дүкен құрады. Әңгімеден әңгіме туып, сөз шарпуы әр рулардың дарқандығына, сый-құрметіне ауысады. Бірақ әуелден-ақ терезесі тең, бір әкеден өрбіген төрт рудың шошжарлары бір-біріне дес бермейді. Мұның арты таласқа айналады. Сонда біреуі тұрып: «Бұған ешқайсымыз билік, әділ төрелік айта алмаймыз, сондықтан қалыс ағайын Ысты Бөлтірік бидің уәжін тыңдайық»,— дейді. Сонда бәрі осыған тоқтап Шу бойында жатқан Бөлтірікке кісі шаптырады:

— Жол-жөнекей Бөлтірік би мәселені ойланып-толғанып, жауап әзірлейді. Күтіп отырғандар өздеріне талыс Бөлтірікке құшақ жая қарсы алады. Ақырында шаруаларын әзіл-қалжың әңгімеге айналдырып, сиырқұймышақтатып жібергісі де келмейді. Бірақ аналар қоймайды. Сонда Бөлтірік әзіл-қалжыңды араластырып: «Жаныс көп пе, қамыс көп пе? Шымыр көп пе, шыбын көп пе? Сиқым көп пе, қиқым көп пе?» деген. «Сендер өсіп-өнген атаның өкілдерісіңдер, мен сын айтамын деп, мін айтып, жақылған жау тауып алып жүрмейсің, қинамаңдар!»— дейді.

Сонда Дулаттың басшылары: «Бөлтеке, не болса да әділін айт, ешкім де ренжімейді. Қалай болғанда да төрт атадан төрт ат, төрт шапан дайын!»— дейді. Сонда Бөлтірік:

— Алыс-беріс жасаймын десең, Жапыспен жегжат бол. Ұрыс-керіс жасаймын десең, Ботбаймен жегжат бол. Шымырмен жегжат болсаң, шіреңіп жүріп өлтіреді. Сиқыммен жегжат болсаң, жыланып жүріп өлтіреді, — деген екен.

Әрине, мұның артық-кемі де болуы мүмкін. Дегенмен бидің мұндай тапқыр сөзі ел арасында лезде тарап кетеді.

• • •

Атақты Саққұлақ би жолаушылап келе жатып, Бөлтіріктің ауылына атбасын бұрады. «Дәу де болса дәл осы Бөлтіріктің үйі шығар» деген оймен бір үйдің жапына келіп аттан түседі. Әрі Бөлтірікпен құрдас екен, бір қапысын аңду да ойында болады. Үйге кірейін десе, бір дәу қара төбет табалдырыққа көлденең түсіп жатып алыпты. Шілденің күні, әлгі төбетке «кет!» десе көлеткені қызғанып кетпейді, қайта ырылдайды. Содан болмаған соң Саққұлақ шешен итті қамшыменен тартып жібереді. Төбеттің қыңсылағанын естіген Бөлтірік далаға шығып, қарсы келе жатқан Саққұлақ шешенге амандасады да:

— Қой, төбет-ау, қой төбет! Сонша не болды, ауылды дүрліктіріп?.. Ағасы ұрар болар, інісі көтерер болар... Тұлпардың өз тұяғы өзіне дәрі деген...

Саққұлақ сияқты ағаңа жол бермеген өзің кінәлісің дегенде құрдасы Саққұлақ би атына қайтадан қарғып мініп, Бөлтіріктің «тоқта!» дегеніне де қарамай кеткен екен.

• • •

Бөлтірік жолаушылап келе жатса, алдынан қайнар бұлақ кездеседі. Атың суғарып тұрса, су алуға ай сырғалы бір бойжеткен келеді. «Атың кім?»— дейді. «Үкі»,— дейді қыз.

Бөлтірік:

Апырмай-ай, мына қыздың сырғасын-ай!
Дулиенің мен білдім, тұрмасын-ай.
Жалт етп, екі сырғаң жетіп келдің,
Жасымнан құмар едім ұрғашыға-ай!

Үкі:

Әйелменен еркек жолдас еді,
Өзіңе әп салмасам, болмас еді.
Келген жердеп сырғана көзің түсті,
Сырға берсем, көңілің болмас еді.

Бөлтірік:

Ойпырмай-ай мына қыздың бегіп енді,
Аралап көрер ме еді елің енді.
Тарыдай тал бойында бір міні жоқ,
Шомылған көрер ме еді, көлің енді.

Үкі:

Ел керек пе, ей құда, төл керек пе,
Сый керек пе, айтыңыз, жан керек пе?
Атым Үкі жасымнан сұлу едім,
Бұдан артық өзіңе әй керек пе?

Бөлтірік:

Апырмай-ай, мына қыздың сөзің қара,
Өңменіңнен өтеді, көзің қара.
Өзінен үлкендерге қатты айтып,
Томшайған екі жерде бесің қара

Үкі:

Қаратаудың сайында іш болады,
Жаманның айтқан сөзі мін болады.
Аты-жөнді сұрамақ парыз дейді,
Руыңды сұраймын, кім болады?

Бөлтірік:

Руымды сұрасаң, мен Ыстымын,
Айтатын қара жорға жүрістімін.
Сұлу қызға қылықпен жағатығын,
Қалампыр, жұпар шашқан иістімін.

Үкі:

Менімен әр уақта қас екенсің,
Менімен айтысуға жас екенсің.
Дулаттың бірі ме деп, қорқып қалсам,
Аяққа құйып қойған ас екенсің,

Бөлтірік:

Біздің ауыл сұрасаң Тесіқтаста
Бісімізде! деп өлеңді енді баста
Жігіттің істегенін істемесем,
Менікің дәл түбінен кесіп таста!

Осыны айтқанда сырғалы қыз бетін басып, тұра қашыпты.

Кенесары хан Үйсіннен де қол жинамақшы болады. Жасының ұлғайып қалғанына қарамастан Бөлтірік шешен де қол жинап берейін деген екен. Леде: «Бөлтірік батыр қол жинап жатыр» деген хабар тарайды. Содан Қаратау, Шу, Талас өңіріндегі Ысты ағайындарда ат жалын тартып мінер азаматтар атқа қошады. Қолға мың басы болып, Бөлтірік батыр өзі бастап барады.

Кенесары хан: «Осы Бөлтірікті жұрт батыр дейді, мен мұны сынап көрейін» деген екен. Ел көреміз, жер көреміз деген желеумен Бөлтірік шешенді ертіп хан Кене үш-төрт кісімен сапарға шығады да алданы бір молаға жасырынып жату үшін бір жансызын жібереді.

Күн суытып, қар борап тұрады. Түн қараңғы. Суыт жүріп келе жатқан жолаушылар бір ескі қорымға кездеседі де: «Осы жерге біразырақ дамылдап, от жағып, жылынып алайық!»— деген ұйғарымға келеді.

Бір атқосшы аттарды жайғап, екіншісі ас-су қамына кірісіп, үшіншісі отын жинауға жөнеледі. Қылатасы жоқ қазақтың кең даласына құрай мен құраған шыбықты қайдан табарсың. Әлгі жігіті мола үшін аралап кетеді де ізінше қорқып қайтып келеді. Екіншісі де баруға жүрексінеді. Сонда панысқа шыдамаған Бөлтірік батыр:

— Әй, тұмай туа шөккірлер!— деп барып, ескі қорым ішінен құраған ағаштарды өзі жинай бастайды. Сонда әлгі хан Кененің жансызы:

— Ей, Бөлтірік, тірлігімде тыныштық бермеп едің, ең болмаса көрде жатқанда тыныштық берсейші!— деп дауыстайды.

Сонда Бөлтірік батыр бұлк етпестен отынып жинап жүріп:

— Иmanın салауат болғыр, көріңде тыныш жат! Ағаш болмаса отын орнына сүйегіңді жағуға тура келер... Тірінің тірлігі бар, — деген екен.

Бөлтірік отын жинап кеткен соң, көрден Кенесарының жансызы шығып келеді. Кейін отқа жылынып, жапын шақырған соң әлгі адамынан «қалай екен?»— деп сұрапты Кене хан.

— Мен дыбыс берген кезде бүйрегі бұлк етпестен:

— Иmanın салауат болғыр, көріңде тыныш жата бер! Ағаш болмаса отын орнына сүйегіңді жағуға тура

келер. Тірінің тірлігі бар!— деп батыл жауап қайырды,— дегенде.

— Жә, болды. Бұл шынында да батыр екен,— деген хан Кенес.

БӨКЕН БИ

Бөкен би 1771 жылы туып, 1857 жылы 86 жасында дүниеден өткен. Қазақтың аға билерінің бірі. Бөкешінің шыққан тегі: Кіші жүздің он екі ата Байұлының Есен-темірден Көні, Тағашы тарайды. Көненен Қосыл атасы шығады. Бөкен би Қосыл тұқымына жатады.

Бөкен Атырау елінде аға би болады. Ол Есет биден сегіз, Айтуар биден бір мүшел жас үлкен екен. Сондықтан оның өзі де, айтқан билік сөзі де ел-жұрт қадір тұтып сыйлаған.

Бөкен бидің әкесі де, өзі де дүние, мал-мүлікке қызықпаған. Күн көрістік шағын ғана шаруаға қанағат етіп жүре берген. Сондықтан ол билік-шешімге кіріскенде адамды мал-мүлік байлығына емес, ақыл, ой, санасына, адамгершілік қасиетіне қарай бағалай әділ төрелік айтумен аға би аталған. Сөйтін, ол елдің татулық, бүтіндігін қорғап, әділетті, қарапайымдықты мәртебе еткен. Өзге билер сәні-салтанат құрып, әсем киініп, жүйрік ат мініп, той-жиынға баратын болса, Бөкен би той-жиынан аулақтап, үлсімі өгіз мініп жүрген. «Мұныңыз не?» дегендерге ол «әсем киініп, сәні-салтанат құрып, жұрттың бергенін ала берсем, менде әділдік, адамгершілік қала ма, масайрап, құдайымды ұмытып кетпеймін бе, одандағы жай ғана қарапайым, орта құрсақ, қара шаруа, қара жаяуым жақсы» дер екен. Әділ төрелігін, жақсылығын, қамқорлығын көргендер сыйлап оған ат мінігізіп, оқалы шапан жапса, алдына қоралап мал айдатса, оларға ұрсып сол жерде елдегі жоқ-жұқаналы, малшы-жалшыларға бөліп беріп, таратып жібереді екен. Бөкен бидің осы әдетін білетін байлар, билер, барлар «Бөкенге бергенше өзімде қалсын, Бөкенге берсең, бәрі бір қойшы-қолаңға жем болып кетеді»— деп, оған ешнәрсе атамайтын да, бермейтін де болған.

Бөкен бидің осы мінез-қасиетін білетін ағайын-туыстары оның азын-аулақ мал-мүлігіне өздері қарайтын болған. Шөбіні өздері шапқан, малдарын өздері баққан. Ал, Бөкешінің опымен ісі болмаған. Ел арасындағы дау-шар,

мәселелерге әділ билік айтып, ел тағдырын ойлап жүре берген.

Бөкен бидің аталы ақыл-нақыл сөздерін естуге құмар болған ағайын-жекжат, ауыл-аймақ оны арнайы шақырып, бірнеше күн жібермей күтеді. Содан Бөкен баба не бір аталы нақыл сөздердің тиісін ағытар екен. Бір жолы Сарыкөлді жайлап отырған Асау би оны қонаққа шақырыпты. Асау би Бөкеннен 9 жас кіші екен. Өзінің он жасар Тұрлан деген баласына:

— Бөкен биді шақырамын. Сен тік тұрып қызмет қыл. Қолыңа су құй, айтқан сөзін тыңда, батасын ал, — дейді. Асау би өзі барып Бөкенді шақырып келеді. Тай сойып бір жұма күтеді. Баласы Тұрлан жүтіріп оған қызмет көрсетеді. Бөкен Асаудан:

— Мынау мен көрмеген қай балаң? — деп сұрайды.

— Ең кенжеміз Тұрлан ғой, — дейді.

— Кенже деме, оның артынан сенде де менде де туып қалар. Алла жарылқаймың десе, қиын емес, — дейді. Бөкен осыны айтады да, ас-су соңынан Тұрланға:

— Ең алдымен адам бол, адал бол, азамат бол, білімге бойла, халық қамын ойла, — деп шұбырта бата береді.

Ел айтады:

— Бөкен би көріпкел әулие екен. Сол жолғы Асау биге айтқаны айнымай келеді. Асау бидің тоқалы көп кешікпей-ақ екі нәресте көрді. Тұрланы білім жолына түсіп оқымысты болды, ұзақ жыл молдалық етіп, көптеген шәкірттер тәрбиеледі.

Асау би үйіндегі сол отырыста бір ақсақал Бөкен биден:

— Қонақ неше түрлі болады? — деп сұрапты.

Сонда Бөкен баба:

— Ұдайы қонақ, құдайы қонақ, қыдырма қонақ, қылқима қонақ деген төрт түрлі қонақ болады, — деп, оны былайша таратыпты — ұдайы қонақ деп мына біз сияқты арнайы сыйлап шақырылған қонақты айтады. Құдайы қонақ деген — жолаушылап келе жатып, амалсыздап ат басын бұрғанды. Қыдырма қонақ деп, шақырмаса да айналып, соға беретінді. ал қылқима қонақ деген әр үйдің түтінін алдып тамақ ішіп кетсем деп, сол үйдің қазанын аңдып, қылқып отыратын қонақты айтады.

* * *

Тағы бір үйдің берекелі дастарқанында отырғанда Бөкен биден бір ауыл қариясы:

— Жігіттің неше жұрты бар?— депті.

Бөкен би оған былай деп кері сұрау қойыпты:

— Өзің айтшы, қанша жұрты бар деп ойлайсың?

Әлігі қария айтыпты:

— Ел айтып жүр ғой; жігіттің өз жұрты, пағашы жұрты, қайын жұрты бар деп. Өз жұрты — күшіл, пағашы жұрты — сыпшыл, қайын жұрты — міншіл, — деп.

— Әй, отағасы-ай, — депті Бөкен би. — Жігіттің ең басты негізгі жұртын әлі білмейді екенсіз ғой, — депті.

— Ол қайсы жұрт еді?

— Тыңдаңыз мен айтайын: Жігіттің күндемейтін, сынамайтын мінемейтін бір жұрты бар. Ол Алаштың азаматы еді ғой, — дегенде отырған көпшілік:

— Бәрекедді Бөке, тауып айттыңыз. Жұртты рута, жікке бөлмейтіндерге арнайы айтылатын аталы сөз екен, — депті, Бөкен биге риза болысыпты.

...Ел ішінде «Еламан елге теңелді, ешкі қойға теңелді» деген қанатты сөз бар. Бұл сөздің шығуы былай: Кіші жүз Байұлының «бес қойыс» деген атасына жататын Еламан деген елеусіз, ескерусіз, ешкім елең қыла қоймайтын момақан ауыл болады. Осы ауылдың осындай жуас жағдайын білетін Бөкен би бір жолы шеркеш еліндегі бір Мәслихаттан қайтып келе жатып, сол Еламан ауылына ат басын бұрады...

Қасындағылары:

— Биске-ау, өзі жарымай отырған кедей ауылға неге қонамыз дейсіз. Жағдайыңыз болмайды ғой, одандағы ілгерілеп барып байлау ауыл Қаракемпірге жетіп қонайықта, — дейді...

Сонда Бөкен баба:

— Ей, сендер менің не ойлап келе жатқанымды білмейсіңдер. Байлығы шалқыған бар ауылда болып жүрміз ғой. Мынау жоқ-жұқаналы Еламан ауылының бір еңсесін көтеріп, ел қатарына қосып кетейікте. Бұлар да бір атадан туған туыс ел ғой, — дейді...

Бөкен бидің осы сөзімен олар Еламан елінің Қыздарбай деген ақсақалының үйіне түседі. Қыздарбай оларға не соярын білмей асып-сасып қалады. Бөкен би оған.

— Саспа, — дейді. — Қыздарбай:

— Ешкіден басқа соятын малдың реті болмай тұрғаны, — деп бар шығын айтады. Бөкен би:

— Сол ешкіңді сойдағы, ауыл-аймағыңдағы ақсақалдарыңды түтел шақыр, — дейді. Қыздарбай сөйтіп,

еламандықтарға 3-4 жігітін шақырушы етіп жібереді. Олар:

— Еламан еліне Бөкен би келіп, қонып жатыр. Сіздерді қонағасына шақырады,— деген хабар айтады. Бұл хабарды есіткен ауыл адамдары, көрші бай ауылдар:

— Еламанды да елеп кісі түседі екен-ау оларға атақты Бөкен бидің қонақ болуы тегін емес. Қой, болмас, бізде сойысымызды ала барайық, құр қол барғанымыз ұят болар деп, біреуі тайын, біреуі танасын, енді біреуі қойларып, тоқты-торымын жетектеп жан-жақтан еламан ауылына жүрт ағыла бастайды. Бәрі Бөкен биге, Қыздарбай бастаған еламан ақсақалдарына сәлем беріп, тарту- таралғы, сойыс-соғымын тапсырысады. Бөкен би тағы да 2-3 күн жатып, еламан елінің шежіресінен әңгіме шертеді.

Бұл елден шыққан игі жақсыларды, батырлар, ақыл, би-шешендерді атап, елдің жаманы болмайды, әр елдің аруақты ардақтылары болған деп, олардың рухын көтере сөйлейді.

Ертеңіне Бөкен би аттанып жол-жөніскей Жауғаншты елін басып өте бергенде, ол ауылдың байлары оның шылауына оралып:

— Әдейі ат жібертіп алдыратын атамыз едің, аттап түсіп, қонақ болып аттаныңыз десе оларға Бөкен би:

— Рахмет, алла риза болсын. Мынау Еламаннан қой етіп жеп әбден кекірігіміз азып келе жатыр. Еламан да кісі күтетін берекелі ел екен. 3 күндей тік тұрып күтті. «Еламан елге теңелді, ешкі қойға теңелді» деп ілгері жүре беріпті. Бөкен бабаның осы қанатты сөзін Қыздарбай ақсақал үлемі айтып, ұрпақтан- ұрпаққа таратыпты.

АЙТУАР БИ

Айтуар би Үсенұлы 1783-1856 жылдар аралығында өмір сүрген қазақтың атақты билерінің бірі. Оның ата-тегі туралы қазақ шежіресінде былай таратылады: Кіші жүз Байұлының Беріш деген атасынан Байбақты одап Әсілбас, Шақай, Құсылбас тарайды. Әсілбастан Себек пен Жаңбырша, Себектен Сары одап Үсен, Үсеннен Айтуар би туған. Ел арасында «беріште Есетпен Айтуар» деген есім қосарлана айтылады. Себебі Есет би мен Айтуар екеуі замандас, қатарлас, жұбы жазылмаған атақты би-

лер. Екеуі де Баймағамбет сұлтанның ақылшы-кеңесші бас биі болып жүрген. Екеуі талай шиеленіскен ел дауының түйінін шешіп, ел жауының бетін талай қайтарған, әрі әділ би, әрі батыры.

Айтуар би айтыпты деген билік-шешімдер аз емес, соның бірі мынадай:

1850 жылы шеркеш елінің батыры Тұрлан өзінің Сарыкөл жайлауында көшіп келе жатып бір шағын ауылдың өздерінен бұрын жайлауына қоныстанып жатқанын көреді. Тұрланның жігіттері:

— Бұл кімнің ауылы?— десе, олар Дәулетқали деген төренің ауылы боп шығады.

— Бұл біздің жайлауымыз ғой, сендерге жол болсын?— десе, төре ауылының жігіттері оларға қамшы үйіріп, өктемдік көрсетті. Тұрлан батыр ауылын қоныстандырып алыпты да, ертеңіне атқа қонып, Дәулетқали төреге барыпты:

— Төренің елі деген елді қайдан көрдің, төренің жері деген жерді қайтап таптың!— деп атбауырына алып көкала қойдай қылып сабап-сабап ауылына қайтыпты. Дәулетқали төре қан жоса болып есігінің алдында қала беріпті. Жарасы жазылған соң ол Орынбордағы Әлеке правительге барып шағынады. Әлеке атақты Баймағамбет сұлтанның бел баласы еді. Ол «Төренің елі де жоқ, жері де жоқ, олар қаңғып жүрген кірме» деген сөзді есітіпті де қасына жасағын ертіп, өзі атқа қоныпты. Тұрлан батырдың ауылына барыпты. Өздеріне арналған үйге түсіпті: Дастархан жайылыпты Әлеке төре:

— Мен Тұрланның қанын ішпей, дәм татпаймын,— деп, дастарханды қайырып тастапты. Сөйтіп отырғанда үстіне мұздай қару-жарағын асынып Тұрлан батыр кіріп келіпті. Төре сасып қалып, жан-жағында отырған жігіттеріне, ертіп келген екі биіне қарапты. Сол тізесін басып отырған қартаңдау би өзінің төресіне бір қарап, еңгезердей боп тұрған Тұрланға бір қарап, қипақтап сөйлей алмай қалыпты. Осы кезде Әлекең правительдің оң тізесін басып отырған Айтуар би, төреге қарапты да:

— Алдияр тақсыр, хаи ием, сізден бір сұрағым бар?— депті. Әлеке:

— Сұрағын,— деп рұхсат береді. Сонда Айтуар би сасластан байыппен:

— Алдияр тақсыр хан ием «Қара жерге халық ие, қара халыққа хаи ис» деген аталы сөз бар емес пе? Сіз

қайсысына иесіз? Қара жерге ие боласыз ба, әлде қара халыққа ие боласыз ба?— деп сұрапты. Сонда Әлеке:

— Әрине, төре тұқымы халыққа ие болады да,— депті.

Сонда Айтуар би:

— Төрелігіңізге құлдық хан ием, дұрыс айтасыз. Сіз халыққа иесіз, ал Тұрлан жерге ие. Дәулетқалидың істеп жүргені зорлық,— депті. Әлеке правитель енді Дәулетқали Төреге қарап ақырыпты:

— Жетесіз оңбаған, қара жерге ие боламын деп, мені халықтан айырайын деп жүр екенсің ғой... Қазір ауылыңа қайттағы, біреудің жайлауынан қонысыңды аудар, жоғал көзіме, көрінбе!— депті.

Жиналған халық Айтуар бидің даналық тапқырлығына, әділ төрелігіне риза болып, бас иіпті.

БАЙЗАҚ ДАТҚА

Байзақ Мәмбетұлы (1789-1864) бұрынғы Әулисата шаһарынан 30 шақырым жердегі ауылда дүниеге келген. Шыққан тегі: Ұлы жүз құрамындағы Дулат тайпасы, Шымыр руынан. Одан Бекболат, Жиенбет, Сәмбет, Мәмбет тарайды. Мәмбеттен Байзақ туған. Байзақ жасынан атбегі, күсбегі, мергендікті меңгерген. Шешен, билер, ел басқарған беделді кісілердің жанында жүрген. Өсе келе ауыл ағасы, жүзбасы, мыңбасы болған. Елді кәсіппен айналысуға отырықшылыққа, арық қаздырып, егіншілік ұйымдастырған.

Елі сыйлаған, тыңдаған Байзақтың сол абырой, атағын, қадір-қасиетін, шешендік, батырлық қабілетін білген Қоқан бектері оны датқа, би етіп, сол өңірді басқаруды тапсырады. Сөйтіп олар Байзақ датқаның беделін пайдаланып, алым-салық, зекетті мол жинамақ болады. Жинайды да. Осы бір ауыр тауқыметті, ел тұрмысының күйзелген халін сезінген Байзақ датқа кейін Қоқан бектеріне қарсы шығады. Ел-жұрт Байзақтың айтуымен алым-салық төлеуден бас тартады. Елді қоқандықтар қанауынан құтқару үшін Ресейге қосылуды қолдайды. Сол мақсатпен ол Сұраншы, Сарыбай, Тезек төремен бас қоса ақылдаса отырып, Жетісу, Әулисата, Шымкент аралығындағы соғыстарға қатысады. Оның кейбіріне өзі тікелей басшылық етеді. Баласы Ақмолда батыр өз жасағымен Ұзынағаш, Бішкек, Меркі, Әулисата

қалаларындағы соғыстарға қатысып, ерлік көрсетеді. Байзақ датқа сол жолы Шоқан Уәлихановпен танысып, пікірлеседі. Осының барлығын белгілі жазушы Сәуірбек Бақбергенев өзінің «Ақбоз атты ару» (1986) романында жан-жақты суреттеген. Романның 124-128-беттерінде Байзақ датқаның кескін-келбетін, ақыл-парасатын, баласы Ақмолдаға айтқан сын-сыйпатын, әкелік парызын автор былайша кескіндепті.

«...Байзақ ерен биік, орта бойлы екі жігіттің бойындай бойы бар, көбеңге біткен сәмбі талдай түп-түзу, іші жоқ, иығы тік, жауырыны дөп-дөңгелек, төңкерген қазандай, кеудесі аяққаптай апай төс кісі. Атқа мінсе де, төрде отырса да, топ бастап жалы жүрсе де елден ерек көзге түсіп, бәрінен оқшау тұратын. Енді, міне, қартая бастаған шағында нақ қасынан тағы бір өзі сияқты солқылдақ көк теректің өсіп келе жатқанын байқап, іштей шүкірлік етіп, қуанатын. Әке деген қызық, қуана тұрып, күдіктенетін.

— Осы, сен Ақмолда, мені жалықпай тыңдайсың, оның жақсы. Ие, өзің бар болғаны тыңдай бересің, тыңдай бересің, сонда бәрін ұғып, мән-жайын түсініп отырсың ба, жоқ, әйтеуір, үлкен сөзін тыңдау ізет, үндемеу парыз, кішінің жолы деп отырарсың ба?

— Е, сіз мені тыңдайды деп ойлайды екенсіз ғой.

— Әрине...

— Шынымды айтсам, мен сіздің сөзіңізді бір құлағыммен тыңдаймын. Бір құлағым, екі көзім сіз айтқан сөзді тыңдаушыларда болады.

— Ә, солай ма? Шамасы, мен айтқан сөзді олардың қалай ұққанын бақылайсың-ау...

— Қалай ұққаны емес, қалай қабылдағанын бағамын. Ойым соларда болады.

— Сен кілең менің кебісімді қоясың, кісемді шешесің, мәсімді тартасың. Ал атқа мінсем, таралғы ұстап, үзеңгіге жармасасың, түссем шылауым сенің қолыңда тұрады. Мүлғайдап құлдық, күйкі қасиет жүкпай ма саған. Ел арасынан мені сенсіз де аттан түсіріп, мінгізетін, кебіс қойып, мәсі тартатындар табылмай ма?

— Өз әкесіне көрсеткен құлдыңтың айып-шамы жоқ.

— Менімен қатар отыруға жарап қапсың. Бірақ кілең төменге қарай шегіншектей бересің.

— Жоқ, көке, сіздің көзіңіз тіріде жоғарыға отыруға асықпаймын. Әр нәрсенің өз орны бар, өз кезегі бар.

Жоғарыдан төмен көрінеді, төменнен жоғары-төмен бірдей көрінеді. Қасында не қилы адам отырады. Соларды бағамын, байқаймын, сынаймын.

— Сен төменнен төңіректі жақсы көремін де...

— Асыл зат ауыр келеді. Ауыр нәрсе көбіне төменде жатады.

— Төменнен не көрдің?

— Ел деген асылды, халық деген ауырды көрдім.

— Сен айтқан ауыр мен асылдың бүтін тағдыры ашса алақаныңа, жұмса жұдырығыңа ұстап отырған шоқша сақал, қалтақ бас, ру басы бір шалдың қолында емес пе? Одан асып-төгіліп жатқан асыл мен ауырды сен қайдан, қалай көріп жүрсің? Мен ондайды көре алмадым.

— Көрмесеңіз, жастай жоғары отырып, төменге зер салмаған өзіңізден көріңіз. Әйтпесе, артыңда сүйеу болар, қолына қару ұстар жігіті болмаса, әлгі өзіңіз айтқан шоқша сақал, қалтақ бас шалдарды сіз тыңдар ма едіңіз?

— Сонымен не айтпақсың, Ақмолда?

— «Жалғыз ағаш үй болмайды, жалғыз жігіт би болмайды» дегенді айтқан мен емес. Сондай-ақ, ер істеді дегенді ел істеген, батыр алған қорғанды халық алған. Жаңағы өзіңіз айтқан қалтақ бас шалдың аузындағы удай ащы сөз кімдікі? Халықтікі. Ондай болса, төменде отырып қараған артық емес, әке!

Әке көпке дейін үнсіз қалды. Әлден уақытта баласына бүтін денесімен ат үстінен бұрыла қарап:

— Сөйле балам, сөз сенікі!— деді.

— Мен болдым. Сөз орайы келгенде айтыла салған да, әйтпесе мен өз кезегімді алыстан күтем. Сіз әлі тұғырдан түскен жоқсыз, көке!

— Өзім де солай ойлаушы едім. Бірақ уақыттың өткенін, сенің жетілгеніңді аңғармай қалыппын!

— Әлі ерте, көке!

— Сен айтасың ғой ерте деп, күн батуға жақындапты ғой, балам!

Қаратау мен Алатаудың күз-қиясына балапан салған бүркітті талай-талай көрген әке емес пе, баласын ауыр да соңғы сынан өткізбек еді.

— Сенің қапатың қатайыпты.

— Ерте емес пе?

— Сен бүркіттің балапанын ұядан қалай ұшырғатын көріп пе едің?

— Талай көрдім, көкс.

— Айтшы, көне!

— Бүркіт ұясын биік құзға, зәулім жартасқа, желдің өтіне салады. Енді жетілді-ау дегенде қанатымен қағып, ұядан итеріп түсіреді де, өзі дереу жон арқасын тоса қояды. Жерге соқтырмай іле көтеріп әкетеді. Сәйтіп қақпалай-қақпалай көтере түседі. Көтере береді, көтере береді...

— Мен де кәрі бүркітпін. Сен ұшуга жарапсың...

Бала үйдеген жоқ. Әкесіне қарап еді, ол шынында да, томағасын сыпырып тастаған кәрі бүркіт сынды екен. Көзінің жиегі қызарған, беті айқыш-ұйқыш әжім, мұрны дөң, қоңқақ, мойны қыртыс-қыртыс, жүні түлеген тазқараның алқымына ұқсайды. Саусақтары тасқа, тұтырға көп жармасып, талайды бүрген қыранның тұяғы тәрізді тарам-тарам, айғыз-айғыз еді, әлдеқандай сафти-янмен қаптағандай сап-сары, бұж-бұж екен.

Әке мен бала тау стегіне ілікті.

— Ол жасыңда қасыма ердің. Қанатың ерте қатыпты. Ұядан итеріп түсірердің алдында бірнеше сауалым бар саған.

— Ұядан қағып түсірмей-ақ сұрай беріңіз, көке!

— Иә, меймапаң толып, кенерден асып шалқығанда, не істейсің. Ақмолда?

— Ата-бабамның қапы көп тамып, көздің жасынан қара тасы қақ жарылып, жауыр аттың арқасындай кең жотасы айқыш-ұйқыш, қасиеті мол қайғысы көп Қаратауға қараймын, көке.

— Керісінше, көңілді мұң, кеудені шер басып, бәсеңдей түссең ше, Ақмолда!

— Көркем де сұлу, армандай асқар Алатауыма қараймын, көке!

— Тынысың тарылып, өкпең қысылғанда не істейсің, Ақмолда?

— Самал желді кең жазық далама қараймын, көке!

— Табаныңа тас батып, өкшеңе шөңге кірсе ше?

— Тоқтышақтың терісінен шоқай кием, көке.

— Берікқара мен Шақпақтың өкпек желі ту сыртыңнан соқса ше?

— Түйе жүні шекпенім, күпі мен тоным саңдықта жатады, бөктерімде жүреді, көке.

— Досың бар ма, Ақмолда?

— Бар гой, бірақ дос деген жақсы арман сияқты, амаңдықты алыстан сұрап, тілеуқор болып, қияс жүреді, алыста болады дос, көке.

— Қасың ше?

— Қасым мына мініп келе жатқан аттың айылы мен жалының астында. Үнемі шылауға оралып, қасымда жүреді, көке!

— Сөзім жоқ енді. Қасының қайда екенін білген, кім болса ол болсын, ұядан ұшуға хақ! Сені алла бетіңнен жарылқасын, мен енді ұшпайтын сары тұғырға қонамын. Қаятымды сілтесем — сілтермін, ұшпаймын, талпынамын. Сен өсіпсің. Шәгім де, арманым да жоқ».

Байзақ датқа 75-ке қараған жасында қоқандықтардың қолынан опат болады. Оған өшіккен Қоқанның бектері батырды алдап, Шымкентке шақыртып алады да, тірідей балталап шауып өлтіреді. Денесін өртеп, күлін зеңбірекпен аспанға атады. Сөйтіп ел-жұртты үрейлендіреді. Кейін ағайын-туыстары Байзақ датқаның шауып тасталған жалғыз шынтағын тауып алып, еліне апарып жерлейді. Ол белгі-мүрде Михайловка селосынан 12 шақырым жерде тұр. Бүгінде датқаның басына ескерткіш орнатып, күтімге алынған. Байзақ Мәмбетұлы зерттеліп, жазылуға тұрарлық халқымыздың белгілі-беделді ел қамқоры болған азаматы. Оның есімі Жамбыл облысы Свердлов ауданына берілді.

Байзақ датқа айтыпты дейтін кесімді, әділ, тапқыр билік сөздері ел арасында аз емес, бірақ ескеріліп жиналмаған, архивке, қолжазба қорына түспеген.

Ел арасынан біз жазып алған бірер шешендік, тапқырлық сөздер мыналар:

Қоқандықтар билеген заманда, бір күні Байзақ баланың үлкен атасының үйіне бес-алты зекетші келіпті.

— Сені жарлы қылған біз емес, құдайыңа жыла. Жан басы алпыс қадақ бидайдан, үйіңдегі алты балаңа тоғыз пұт астық төлейсің, — деп олар отырып алыпты.

Жалғыз сиырдың сүтіне қарап отырған жарлы шал қалай мақұл дей қойсын, қатты сасыпты. Сол кездің өзінде-ақ шешендігімен аты шыққан қаршадай Байзақ бала әлгі зекетшілердің үстіне келе қалса, жасы үлкеңдеу біреуі:

— Бала сені жұрт шешен десседі, мынау атаңды биылғы алым-салығынан босатайық. Саған төрт сұрақ қояйың, мәселен, адамға мына көз, мұрын, қол, ауыз қаншалықты керек? Осыған табан астыңда жауап тауып айта қойшы, кәне? — депті.

Сонда бала тұрып:

— Тақсыр, қапылыста шыққан сөз қанжардан өткір деуші еді. Жазатайым қытығыңызға тиіп кеткендей болсам, басыма әңгір-таяқ ойнатып жүрмес пе екенсіз?— депті.

— Әу, ол не дегенің?! Сөз тапқанға қолқа бар ма. Жауабың панымды болса, жазғырар жайым жоқ. Сөйле, қорғанба!— депті қарт зекетші.

— Е, ұлық басымен уәде беріп, сенің сөзіңе өкпелеп пе көрініпті? Бәріміз де куәміз!— десіп, ұлықтың қасындағы пәкерлері де қаумалап әкеткен соң Байзақ бала:

— Олай болса, тақсырым,
Сөйлесіп сөздің тап шығып,
Көз деген көпті үйіруге керек,
Мұрын менменсіп шүйіруге керек,
Қол жарлының малын жылатып алуға керек,
Ауыз алғашқыды көмейге салуға керек!—

дегенде, әлгі зекетшілер үйден құр қол шығып жүре беріпті.

* * *

Байзақ датқа сайлапған алғашқы жылдар екен. Әкесінен бөлек ауыл болып ақ орда көтеріп, ел басқарып жүреді. Бір күні үйіне әкесі келеді.

— Бала дос көбейттің бе, досың қанша?— деп сұрапты. Сонда баласы:

— Әке, досымның санында әзір есеп жоқ, бәрі дос болайық, мына бір ісімді тындырып бер!— деп келеді. Шып досымның қанша екені, мен орнымнан қалған күні белгілі болады,— деп жауап беріпті.

* * *

Байзақ датқаның айтуынан қалған қанатты нақыл сөздер де баршылық, солардың кейбірі мыналар:

Ала шапанды коқандар,
Зекет бер деп коқандар.

Орыспенен дос болсаң, балталы бол,
Сартпенен дос болсаң, қалталы бол.

Кекілік тастан-тасқа сскектейді,
Қоқандар ауылға келіп зекет дейді.

Бидің айтқанын құл да айтады,
Есті болса ұл да айтады.

Ботаның бодауына,
Бураңды беріп жүрме.
Ішің күйсе түз жала,
Сыртың күйсе домала
Атаң түйеге боздаған жараспайды,
Ескі дәуды қоздаған қыр аспайды.
Аш адам тырысқақ,
Мас адам ұрысқақ.
Шартық қошқар қой бұзар,
Шатақ адам той бұзар.
Тіл астында тіл бар,
Піл астында зіл бар.
Жаманға ақыл айтсаң, «алдайды» дер,
Сиыраы суға айдасаң, «жалдайды» дер...

Байзақ датқа жөнінде жоғарыда аталған жазушы С. Бақбергеновтың романында және Қазақ энциклопедиясында (2-т. 85-бет.), қазақ хандар тарихына байланысты («Казахско-русские отношения XVIII-XIX в.в сб. документов и материалов». Алматы, 1964 г.) жинақта жазылған.

БІКЕ ШЕШЕН

Біке шешен 1794-1889 жылдар аралығында өмір сүрген өткір тілді, бетті шешен екен. Ол қазіргі Семей облысы, Абай ауданындағы керейлер арасынан шыққан. Құнанбай би және оның аулы аралас, қойы қоралас, құда-жекжат қарым-қатынаста болған. Сондықтан да Құнанбай би және оның Абай, Шәкірім, тағы басқа балалары, ағайын-туыстары арасында айтылып жүрген әзіл-қалжың, шешендік тапқыр сөздер көп таралған.

Енді ел арасына тарап кеткен сол сөздердің кейбіріне тоқталып өтейік.

Біке аулының бір үйір жылқысы жоғалады. Соны іздеп із кесіп жүріп, Біке шешен Құнанбай аулына барады. Екі би кең дастарқан басында сәлемдесіп, жөп сұрасады. Құнанбай:

— Ауа жайылып, біздің жылқыға қосылғаны болса, танып ал деп, Бікенің қасына бір жігіт қосыл береді. Құнанбайдың сан мыңдаған үйір-үйір жылқысын аралап жүріп жоғын танып алады. Біке аға сұлтанға қайтып соқпастан аулына беталып кете барады. Құнанбай әлігі қосқан жігітіне:

— Айнау неге қайтып соқпай, кетіп барады, бері шақыршы өзін?!— дейді. Жігіт шоқтығып барып Бікені аға сұлтан алдына ертіп келеді.

— Ау, Біке, малыңды танып алдың ба?

— Танып алдым

— Ризамысың

— Ризамын

— Ендеше, неге қайтып соқпай барасың? Келеріңде керек етіп, кетеріңде керек етпегенің қалай? Сонда Біке ат үстінде тұрып:

— Қайта кеп соғатып, сен менің ием бе едің, досым ба едің? Болмаса, құда-жегжат, тамырым ба едің? Ұлыққа келген кісі қылып етіп хіріп, жалт етіп шығады емес пе. Мен де сойттім, — деп, атының басын бұрып алып жүре беріпті. Аға сұлтан Құнанбай не десін.

«Бұл да бір едің еркесі ғой. Мейлі бара берсін. Әлі талай алдыма келерсің» депті де қойыпты.

• • •

Найман оның ішінде семіз Найман атасынан шыққан Серікбай қажының Коки деген бой жетіп отырған қызы аға сұлтан Құнанбайдың Әзімбай деген немересіне ата-стырылған екен. Келесі көктемде ұзатамыз деп екі жақ әзірленіп жүргенде Көки қашып кетеді. Іздестірсе: Бікемен туыс түп атасы бір Әлдеке қажының Қарахан деген баласы алып қашқан боп шығады. Ол ауыл келін түсірдік деп шала бүлініп жатады. Ал, Құнанбай ауылы жесіріні іздеп атқа қонады. Екі ел осылай дүрлігіп жатқанда Құнанбайдың үйіне Біке шешен барып түседі. Құнанбай сыр білдірмеген болып, жігіттеріне Бікені күттіреді. Алдына дастарқан жайып сары қымыз сапыртады. Біке қымызды алыңқырап, қызара бөртеді. Даусын көтере астам сөйлей бастайды. Бікенің мұнысын жақтырмаған аға сұлтан:

— Төрімде отырып, дәмімді татып, үстем сөйлеп отырған бұл қай керей? — деп, зіл тастайды. Сонда Біке:

— Құдайым тіл мен жақ берген, өтірік емес нақ берген. Көкіңді көкелеткен, келін қылып еркелеткен кереймін, саған бұдан басқа не деймін, — депті. Отырғандар «мынауың қалай-қалай сөйлейді?» Ашуға бұлыққан аға сұлтан жапыңда жатқан сегіз өрме бұзау тіс қамшысын алып, көтере бергенде, Біке шешен тағы да:

— Қажының ашуы Құдауысты Құттыбайға, Қаз дауысты Қазыбекке келеді. Аттың төбеліндей бармақтай ғана Бікеге ашуы келуші ме еді, тәйірі тепсе кері теуіп, шауып отырған өзінің сары бәйбішесі дағы, — депті, бөгел-

местен. Бікенің бұл тапқырлығы Құнанбайдың жоғары көтерілген қамшысын белге ұрған жыландай жерге сылқ еткізіпті. Бікенің Құдауысты Құттыбайды қалың найманға. Қаз дауысты Қазыбекті жалпақ арғынға теңеп айтқанын аға сұлтан түсініпті. «Аттың төбеліндей, бармақтай ғана Бікеге ашуы неге келсін» дегені арғын мен найман ортасында отырған ат төбеліндей екі-ақ болыс керейге бола ашу шақыра қоймас!» дегенін де Құнанбай түсініпті.

Енді бір сәт ол Бікеге тесіле қарап:

— Жарайды,— депті бұл сөзіңді мақұл дейік. Ал, «Тепсе кері теуіп, басқа шауып отырған өзінің сары бесігі дағы»— дегеніңе жол болсын? Сен мені қымызға мәс болып ашу шақырады деп отырсың ба?

Қүнекең солай дегенде, Біке де сабасына түсе қойыпты:

— Жоға, мырза, менде қызумен артық айтсам керек. көңліңе алма, кешір,— деп өзінің ағат кеткенін жуып шайыпты. Отырған көпшілік екі дана бидің сол бір ақылды да тапқыр қақтығысына тәпті болып, кейінгілерге аңыз етіп айта жүріпті.

* * *

Біке шешен қартайған шағында аға сұлтан Құнанбайдың ақын немересі Шәкәрімнің аулына барыпты. Барса, Шәкәрім үйінде жоқ екен, аң қағуға кетіпті, Шәкәрімнің жұбайы Бікенің алдына дастарқанды жайып, сары самаруышнан шай құя бергенде, Шәкәрім де келе қалады. Келгенде де құр келмейді, қапжығасы майлаптып, көңді жайланып, құлжаның бір текесін бөктере келеді. Үй-іші, бала-шаға, мәре-сәре бәрі жабыла құлжаны іреп сояды. Дастарқанға қуырдақта кеп қалады. Шәкәрім, оның үстіне бағлан сойып, шешенді әбден күтсді. Бікенің алдына үйме табақ ет тартылады. Етке қоса құлжаның басы қойылады. Шәкәрім қонағына қарай қолын жаяды:

— Кәле, би аға өзімде, шақырып күтсем деп жүр едім, құдай айдап кеп қапсыз. Ас батасын бермеңіз, бас батасын бермеңіз, Аң батасын беріңіз?— деп жұмбақтап бата сұрайды.

Біке сөз сыңайын түсіне қояды да, былай деп бата береді:

— Бесатарыл,
Тарс еткенде, тарс етсін!
Түтін былай кетсін,

Оғы ацға жетсін,
Теке құлай кетсін,
Інісі бата сұрап,
Жаңылса иетсін?
Аллаһу ақбар!—

деп бетін сипапты.

Бике шешеннің бұл сөзінің астарын түсіне қойған Шәкәрім:

— Япырым-ау, астап үлкен жоқ, бастап үлкен жоқ, мені қара басып жаңылдым, сонда мен әкемнен астым дегенім бе, әлде адасқаным ба? Би аға, ағат кетсем, кешіріңіз?!— деп, айыбына Бикеге ат мінгізіп, иығына шапал жауып аттаңдырыпты дейді ел.

ҚАБА БИ

Қаба Абайділдаұлы 1804 жылы қазіргі Алматы облысы Нарынқол ауданы Сарыбастау ауылының Түзкөл-Қолтық деген жерде дүниеге келген. Сексенге қараған жасында 1884 жылы қайтыс болған. Бейіті сол ауданның Лайлы деген жерінде. Қазақ шежіресінде Қаба бидің тегі арғы бабалары Бәйдібек би одан Албан, оның ішінде Қызылбөрік атасы, одан бірер атадан кейін Малыбай би, оның немересі Абайділда таралады.

Қаба бидің билік, шешендік, алғырлық тапқырлық атағы 17 жасынан бастап елге табылады. Оның ең алғашқы әділ төрелігін ел былайша аңыздайды:

Найман елінің бір жігіті жазықты боп, қашып келіп, Албан ауылының Медетбай деген байына жолданып паналап жүреді. Ол сол елдің Мұса деген беделді кісінің күңі боп есігінде жүрген жетім қызға ғашық болып, екеуі қашпақ болғанда қолға түсіп қалады. Екі бай айтысып, дауласып, биге жүгінеді. Сонда бір би:

— Сүйегімізге таңба түсірді жігіт пен қызды ат құйрығына байлап өлтірейік.— десе керек. Екінші би:

— Өлтіріп, обалына қалмайық, екеуінде елден аластап қуайық,— депті.

Үшінші би:

— Жігіт кінәлі. Оны жолдап алған Медетбай бай айыбын төлесін,— депті. Сөйтіп үш би үш жаққа тартып, бір шешімге келе алмапты. Осы кезде төрде отырған қарт Малыбай би өзі ертіп жүрген 17 жасар шөбересі Қабаға қарап:

— Кәне, балам, сен сөйлеші?— депті. Сонда Қаба бала:

— Ау, бабаларым, дашаларым,
Сөйлегісі кеп отыр балаларым.
Өзімше дау шешімін сараладым,
Жас жігіттің сұлу қыз арманы болады.
Кедейліктің кертартпа қармағы болады.
Папа сұраған Албанға салмағы болады.
Қапын жүктесең Найманның жанжалы болады.
Оданда: Медетбай сіңірген төрт биесін,
Мұсабай бересі, он қойын берсе,
Дау осымен бітеді.
Екі жарты бір бүтін,
Қалғанын құдайдан күтеді.—

деп термелей жөнепті. Бала осылай дегенде Мұса мен Медетбайдың мойнына су құйылғандай, жерге қарап отырып қапты. Сөйтсе, мұның мәнісі былай екен: Жігітті жалдаған Медетбай 10 тоқты беремін деген сөзінен танып жігітке дым бермепті. Ал, Мұса болса, қыздың әкесінің төрт жылқысын зорлық қылып бермей кеткен жайы бар екен. Осы бір зорлық-зомбылықты ел біледі екен де, екі байға ешқайсы барып айта алмай жүрседі екен. Қаба бала сол шындықты бетін бар, жүзін бар демей екі байдың бетіне баса айтыпты. Көпшілік баланың бұл билігін қолдап, Медетбайға 10 қой, Мұсаға 4 жылқы төлетіп, екі жасқа ерік беріпті. Сонда Албан елінің атақты аға биі Базарбай ақсақал Қаба баланың маңдайынан сүйіпті де:

— Бәрекелді балам, тілің қара тасты қақ жарған қанжардай өткір екен. Сені бүгіннен бастап «Қанжар тілді Қаба би» деп атайық. Мен қартайдым, сен жассың, ендігі билікті саған бердім. Мынау елді өзің биле, алдыңнан елің кетпесін, дұшпанның тілі өтпесін! Аумин!— деп, батасын беріпті.

Сонымен Қаба бала атқа қонады. Ел тізгінін қолына алады. Енді оның алдына кеп жүргізушілер көбейеді. Жігерлі жас би өзінің әділ де, тапқыр билігімен ел тағдырын шешіп беріп, халық құрметіне бөлене бастайды. Ол жасы отызға келмей-ақ шешен сөзімен, көсем билігімен сол өңірдің бәріне белгілі би боп алады.

Қабада ақындық; жыраулық қасиет те бар екен. Өзі қара қылды қақ жара сөйлейтін әділ билік ақындық өнер қосылған соң, оның шешендігі де, шеберлігі де арта береді. Шешіле, көсіле төрмелей сөйлеген Қабадың

бетине ешкім пара-пар келе алмаган. Ол бар жерде, айып-тылар, дүшпандары ыга жүрген.

Дегенмен кісі дүшпансыз бола ма? Бір жиып отырыста оған жауыгып жүрген бір шошжар бай оны сөзден сүріндірмек болып төтеннен «дүниеден не жау?» деген сұрақ қолды. Сонда Қаба би кідірместен былайша термелейді:

Барлы, барлық, барлы тау,
Басы аманшың депі сау,
Үйықтамаса қабақ—жау,
Ішпей жүрсең тамақ—жау,
Арық атқа қаншы—жау,
Жыртық үйге тамшы—жау,
Тебеген болса биең—жау,
Сүйкешпек болса түйең—жау,
Түйеңменен биеңді,
Алып кетсе жиең—жау,
Қасарысқан қатыл—жау,
Қашаған болса атың—жау,
Ұл оңбеске келгенше,
Қолға ұстаған қобызың,
Ұл оң бестен өткен соң,
Тіл алмаса доңызың,
Қызыңды күйеу алмаса,
Көк шығып өліп қалмаса,
Көрінгенмен ойғаса,
Бәрінен соң қызың—жау—

дей бергенде, әлгі өзі деміне өзі пісіп отырған байсымақ, жер шұқып отырып қалыпты. Өйткені, оның бойжетіп отырған қызы үйінде жүріп әр жігітпен көңіл қосып жүкті боп қалған екен. Соны Қаба би дәл тауып, тілге тиек еткенде, оның аузына құм құйылыпты дейді ел.

Қанжар тілді Қаба бидің даңқы бір ғана үйсін, найман елі емес, көршілес қырғыз еліне де мәшһүр болған. Ертеде мал-жану араласып көрші отырған қазақ, қырғыз ауылдары Сырт жайлауына таласыпты. Екі халықтың бас көтерер ер азаматтары атыспақ-шабыспақ болты. Ауыл ақсақалдарының пәтуа сөздеріне көнбепті. Сонда бір кәриясы тұрып:

— Қырғыз, қазақ болып бәріміз жиылып бұл дауды тындыра алатын түріміз жоқ, қой болмас қанжар тілді Қаба биге ат жіберіп алдырайық. Бұл шиеленген даудың шешуін бір тапса сол табар деп, оған ат жібереді. Ел-жұрт болып құрметтеп шақырған соң Қаба би келеді. Сол жолы ол Албан, Суаннан сөзге алдырмайтын, шылауынан шалдырмайтын 40 кісіні ертіп, қырғыз еліне өзі бастап барыпты. Қырғыздар оларды тік тұрып күтіп алады. Сөз

сайысына қазақтар Қаба биді, қырғыздар өздерінің майталман жүйрігі Жантай биді шығарады. Не керек, сол жолы екі би ұзақ айтысады. Әуелі Жантай би сөзді былай деп бастайды:

Қазақтың қанжар тілді, Қаба биі,
Албаннан асыл туған дапа биі,
Айтысам десең сөз дайып,
Аңдысам десең жау дайып.
Қырғыз қазақ бір туысқан ел елі,
Сырт жайлауы қырғыздың ата жері еді.
Тілдің ұшымен шешілмеген
Найзаның ұшымен шешіледі.
Мен айтарымды айттым,
Бұған Қаба не дер еді?—
Егер патуаға келмесең,
Жайлауды еркіңмен бермесең,
Аңдысатып жау боламыз,
Найзаның ұшымен,
Білектің күшімен,
Тартып аламыз...

Бұл қоқан-пешке Қаба би саспапты, Жантайға былай деп жауап қайтарпты:

Әй, Жаптай би!
Жау іздеме досың кетеді.
Дау іздеме, қосың кетеді
Есер би дауды белдестірумен шешер,
Есті би елді елдестірумен шешер.
Жер—жүтқанға жұмсақ майлы талқаны да смес,
Қырғыздың айыр қалпағы да смес.
Құдай жалғыз, жер иесі сол болады.
Тоқымдай жерге таласқанша,
Тең бөліп жайлағанға жөн болады.

Қаба бидің бұл әділ де, даналық сөзі қырғыз, қазақтың ойынан шығып, оны төбесіне көтеріп әкетіпті. Сол кезде жасы біразға барып қалған Жантай би өзінің орынсыз сөйлегенін мойындап:

— Қазақтан қанжар тілді Қаба би бар дегенді көп естуші едім. Менде бір елдің алмас семсері едім. Сен нағыз паркескен екенсің, сенің дегенің болсын, деп Қаба биді қасындағы жігіттерімен күтіп, сыйлап жіберіпті дейді ел. Міне содан былай қарай Сырт жайлауын қазақ, қырғыз ауылдары теңдей бірге жайлап келеді.

Сол жолы елге қайтып келе жатып, Қаба би қатты науқастанып қалады. Қасындағы жігіттері сасқанынан біреуін елге шаптырады. Бұл хабарды есіткен ел адамдары абыржып, оның аман-есендігін тілсиді. Мәнеке болыс бастап ауыл адамдары атқа қонып, Кеген асуында Қаба

биді күтіп алады. Сонда Қаба бидің елге қадірменді болғаны сонша Мәнеке болыс қос қолын көкке жайып:

— Е, е, Алла тағала, құдіреті күшті тәңірім, Қаба биді алғанша, мені ал. Мен өлсем екі балам жетім қалар, ел оларға жетімдік көрсетпес. Ал Қаба би өлсе бүкіл ел жетім қалады ғой.— деп беліндегі кіссесін шешіп алып мойнына салып, зарлапты, дейді. Кім білсін, сол тілек қабыл болдыма, елге жеткен соң көп ұзанай Мәнеке болыс қайтыс болып, Қаба би айығып кетіпті дейді ел.

Қаба биді көріп кел әулие кісі еді деп те айтады. Ол жөнінде де аңыздар аз емес. Соның бірі мынандай: Қаба би қартайған шағында балаларына еңші бөліп беріпті. Өзіне біткені 50 қой-ешкі, 6 сиыр, 3 жылқыны үш баласына бөліп беріп, отаулан бөлек шығарады. Сонда Қабаның кіші тоқалынан туған 15 жастағы Жанкүшік мұны азырқағанға ескі. Мұны байқаған би «Көктемде кел, Жанкүшік, саған бөлек берерім бар» деп шығарып салады. Жанкүшік көктем шыққанша тағатсыздана күтіп тағы да мал берер деп үміт қылады. Сөйтсе Қаба би Жанкүшікке: «Сен мынаны ал, түбінде бәрі сенің қолыңа қарайтып болады. Диқаншылық жаса» деп ақыл айтады. Бірақ жыл бойы дәмесі басқада болып жүрген Жанкүшік ашуланып, соқағы жарып-жарып сындырып, тастап кетеді. Мұны көріп тұрған Қаба би ашуланбастан сәл күлімсірепті де: «Ой, ақымақ-ай, малың қырылып, маңдайың тасқа тиер. Сонда ат арытып алыстан соқа сатып аларсың. Бірақ түбінде сенің пәсібең диқаншылықта»,— депті. Айтса айтқандай, кейін Жанкүшік Қытай ауып малы жерсінбей қырылып қалыпты. Содан қайта оралып, Жанкүшіктің кіші інісі Құсайын қырғыз жаққа барып өгізге артып соқа әкеліпті. Сөйтіп, ол малдың қайыр бермейтінін түсініп, қатесін ұтынып, диқаншылықпен айналысады. Шынында Қаба би айтқандай бүкіл ел жұт болып, мал қырылып, аштық басталғанда Жанкүшіктің қолына қарайды. Осының бәрін алдын ала болжаған Қаба бидің әлгі сөзі әулиелік емес пе?

Оның балалары Төрекелдідегі тарайтын Күнесхан Қабаев, Талғар ауданында, Раздольное селосында, екінші баласы Тоқалдан — Тоқалов Серік сол Сарыбастау кешенінде, кіші баласы Құсайынның баласы Тұрсынбай Сарыжаз кешенінде, т.б. жерлерде тұрады. Қаба би жөніндегі бұл деректер Ұлттық ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында 813-папкада сақтаулы.

АНДАС БИ

Андас Стамбекұлы XIX ғасырдың бас кезінде туып 120 жастай жасаған қазақтың биі әрі батыры. Ол 1804-1807 жылдары туып, 1924-27 жылдары қайтыс болса керек. Бұл әлі анықтай түсетін жай. Андас қоқан хандығына қарсы соғыста ерлікпен қаза тапқан Саурық (1814-1854) батырмен туысқан. Екеуіде — шапқыншы жауға қарсы күресті бастаған батырлар. Андас бидің шыққан тегі Шапырашты, одан Есқожа — Қарасай батыр, одан Өтеп — Көшек — Түркпен. Көшектен Түкті-Құрт, одан Кәшке, Стамбек, Кәшкеден Сұраншы батырдың әкесі Әкімбек, Стамбектен Андас, Саурық батырлар тарайды. Андас Шапырашты, Айқым, Есқожа ұрпақтарының басын құрап ел етуде, олардың жаудан қауіпсіз болуы жолында зор еңбек сіңірген ел басы аға биі. Қазақ тарихында тағы бір Андас баба бар. Ол жөнінде Қазақ Совет энциклопедиясында былай анықтама берілген:

«Андас — ұлы жүз құрамындағы Жалайыр тайпасының Шуманагынан тараған 13 рудың бірі. Қазан төңкерісінен бұрынғы және қазіргі мекені Қаратал, Көксу өзендерінің оның Балқашқа құятын сағасынан Ілеге дейінгі өлке Талдықорған төңірегі, Төстек өзенінің жағасы, Малайсары, Желді қара тауларының алқабы. Қалпе, Орақты, Күшік руларымен аралас отырады. Андас мал шаруасымен қатар егіншілікпен айналысқан ел. Оның егін суарған ескі тоғандары Іле, Бақанас, Быжы, Қаратал өзендерінің бойында әлі бар. Жаз шыға Жоңғар Алатауының салқын беткейлерін жайлаған. Андас-Қалқа, Толымбек болып екіге бөлінеді. Оларға мынадай аталар кіреді. Деріпсалы, Жомарт, Қанай, Қонай, Әйтiмбет, Құттық-Қарақұс, Қырғыз. Андабай-Тацат, Алакөз-Жетінар, Меңдібай-Кенжеке, Таймөңке-Байыс, Байқара-Жұман, Түрке-Саурық, Шәкі-Шүкі, Қошқар-Шөрек» (1 т. 375-б.)

Енді жоғарыда сөз еткелі отырған Шапырашты Айқым атасынан шыққан Андас Стамбекұлының ел аузынан жазып алған бірер сөзіне келейік:

Көктем шығып ел жайлауға көшіп қонып жатқан кез екен. Шапырашты ауылдары да көші-қон әрекетінде. Айқым, Есқожа елінің басшысы Андас би, қасына өзінің батыр інісі Саурықты ертіп Ұзынағашқа келеді. Одан

Құртқа тәуіпті ертеді, Қарақастекке бет алып бара
жатқанда алдарынан атақты Сүйінбай ақын шығады.
«Іздегенге сұраған» дегендей, аталас ағайындар, жапыр-
ласып сәлемдесіп жатады.

Аңдас би:

— Сүйекем, үшеуімзді сүйеме екем,
Бүйідей әлде бізге тие ме кені?—

деп, әзіл-қалжыңы аралас сөз бастайды.

Сонда Сүйінбай ақын:

— Аңдастың әділдігі жұртқа болар,
Үш жүздің бас тәуібі Құртқа болар.
Атадан артық тұған Саурық батыр,
Қазақ пен Қырғызға тұтқа болар.—

— деп, үшеуін бірақ ауыз өлеңге сиғызып марапаттапты.

• • •

Ілгеріде біздің Бәйдібек бабаның бір баласы жылқылы
бай атапыпты. Оның мыңғырған жылқылары түс-түсімен,
үйір-үйір болып сонау Талас өзенінің басынан аяғына
дейін созылып жатады екен.

Сол жылқылы байдың бір ұрпағы атасынан елші алып
Таластың төменгі сағасына қоныс аударыпты. Ол өзі
Аңдас бимен замандас, құрдас болса керек. Бірер жылдан
кейін қасына 40 кісі ертіп Аңдастың артынан іздеп ба-
рады. Олшақты күн қонақ болып, ағайын-туыстарды ара-
лап, мал-жан, қонысжайымен танысады. Қыс-қыстауын,
жаз-жайлауын көреді. Дулат, Ысты, Ошақты ауылдары-
ның ақсақал, игі жақсыларымен танысып әңгіме-дүкен
құрады. Өткен-кеткен талай шежірелерден сыр шертіледі.
Еліне қайтар кезде Аңдас би әлігі замандасына қарап:

— Келген жерің уақ малға сая, жылқыға жал-жая
екен. Бірақ, қара жолдың жағасы, өзен судың сағасы
екен. Өрісің баянды бола қоймас, қой, елге Жетісуға
көшіңдер,— депті. Сонда жылқылы бай айтыпты...

— Мұның дұрыс қой Аңдеке,— депті жылқым,
Жетісудың тау-тасты шатқалына сыймайды. Өрісім тары-
лады. Кәпірлер келіп ірге тепті. Ал, бұл жақ болса кең
дала, жылқым еркін жатады. Аулым кәпірлерден аулақ
болады. Еліді жылы орнымды суытып кері көше алмаймын.

Сонда Аңдас би айтыпты:

— Судың басында отырған ел су ішеді, аяғында
отырған ел у ішеді деген, су аяғы құрдымға тозған ел

отырады. Уыз ішкеп руыңмен у ішсенде өлмейсің. Жетісуға көшіңдер, менің соңымнан еріңдер?

Туысқаны көпбей қасарысып отырып алыпты.

— Ендеше көнбесең сөзім тосылар. Ақыретте басымыз қосылар депті де, Алдас би атына қонып, серіктерін ертіп Алатауды бетке алып жөнесп кетіпті дейді ел.

Алатаудағы атақты Алдас бидің Әулиеата жеріне келгенін естіп Мәмбет би (Байзақ датқаның әкесі) «маған соқпай кетпес, түбіміз бір Бәйдібектің баласы едік қой» деп дайындығын жасай беріпті. Аз үй шапыраштының тұрақтаған мекені Талас өзені бойындағы жаз жайлау Қызылжардан шыққан Алдас бір күнде Қаратау бауырындағы Билікөлдің сабатты сазды шалғынына қаз-қатар тігілеп ақ шацқан үйлердің, үйір-үйір жылқылардың үстінен шығады. «Бұл кімнің ауылы» дегенде. «Мәмбет датқаның ауылы» депті жолшыбай кездескендер.

Андастың келе жатқанын шабармандарынан күні бұрын естіген Мәмбет алдынан өзі шықпай, басқа кісілерді жібермей үйінде жата берген көрінеді.

— Алдас кел қалды, кел қалды, — деп шабарман қызметкерлер мен сақадай сайланған жігіт сасқанынан ақ ордаға бірі керіп, бірі шығады. Ат тұяғының түбірі құлағына жеткен Мәмбет тай шаптырым жердегі мама қызыққа тоқтамай, Андастың ат басын ақ ордаға бұра береріне көзі жеткен соң, тағат тауып орында отыра алмай, ұшып тұрып кереге басында ілулі алмас қапжармен жабығын тіліп жіберіп, сығалай қараса керек. Есік алдында 30-40 адамымен келіп тоқтай қалған Алдас (дауысы өте зор кісі екен) ат үстінде тұрған бойда: «Оу, кім бар», — деп дауыстағанда Мәмбет атып шығыпты. Сонда Алдас «Мәмбетпісің, Мәмбетпісің, Мәмбетпісің» деп үш рет қайталап, аттан түсіп құшақтасып көріскен екен.

Кейін Мәмбеттің қасындағы дос-жарандары:

— Жарықтық датқа сонша неғып дегбіріңіз кетті. Қоқанның бегіне де бүйтпеуші едіңіз, — депті. Сонда Мәмбет менің жолбарысым үйдің іргесіне тығыла берген соң, жабықты тіліп жіберіп қарасам Алдастың екі жағында екі қызыл жолбарыс жалаңдап келе жатыр екен. Бұдан кейін меңде қайдап дегбір болсын, — депті.

Халық қастерлеген, иманды, аруақты қасиетті адамдардың киесі бір-біріне көрінетін шығар кім білсін?!

ЖАНҚҰТТЫ ШЕШЕН

Жанқұтты Ботантайұлы (1810-1873) қазіргі Жезқазған облысындағы Ақсу-Аюлы селосының күнбатыс жағында Аюлы тауының баурайында дүниеге келген. Жанқұтты кезінде өткір сөзді, от ауызды, орақ тілді шешен би болған.

Жанқұтты он жеті жасында әкесінің айтуымен Сары елінің беделді биі Шабанбайға бата алуға барады. Жанқұттының жайын сұрап білгеннен кейін:

— Шырағым, дүниеде не адал, әлемде не мықты? — деп сұрайды.

Сонда Жанқұтты:

— Адал болсаң судай бол,
Су арамды кетіреді.
Мықты болсаң жердей бол,
Жер жаһанды көтереді,—

деген екен. Жауабына риза болған Шабанбай би бала Жанқұттының бірнеше күн қонақ етіп, кетерінде:

Аллаға жағам десең, азапты бол,
Ағайынға жағам десең, қазанды бол,
Халқыңа жағам десең, әділ бол.
Судай таза бол,
Жердей берік бол,
Өмірің ұзақ болсын,
Сөзің халқыңа қуат болсын!—

деп батасын беріп аттандырған екен.

Жанқұттының өскен ортасы қасиетті Сарыарқаның өнегелі де, тәрбиелі елі болған. Талай өнерпаз, білімдар, парасатты, әруақты ата-бабалар ғұмыр кешкен сол бір аймақтан Қаз дауысты Қазыбек, Шортанбай жырау, Қараменде, Сеңкібай, Шабанбай, Жидебай, Жалаңбас, Боранбай тәрізді ділмар шешен билер, не бір батырлар шыққан гой. Міне осындай өнегелі халық арасынан тәлім алған Жанқұтты да осал болмаған.

Атақты жырау Шортанбай Кенесары ханның ақылгөй ақыны болса, Жанқұтты оның батыр сарбазы оң жағында отыратын кеңесші бас биі екен. Сол бір ұлт-азаттық қозғалыстың жорық, шайқасына талай қатысып ел азаттығы үшін, үрім-бұтақ болашағы үшін күрескен азамат. Жанқұтты бидің бұл саладағы атқарған қызметі, билік, кесім, шешендік сөздері кезінде хатқа түспеген. Ауызша айтылып жүрген нұсқалары ұмтыла бастаған.

Кезінде Шабанбай биден бата алған Жанқұтты шешен жайлы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мынадай дерек жазып қалдырған... «Құлжаннан Айдабол, Амантай, Дәріпсәлі, Маман, Шуаш. Шуаштан, Ботантай, Айбада, Ботантайдан Жанқұтты. Бұл Жанқұтты Мұса, Секербай заманында ауызға ілігіп, көзге түскен қазақ жақсыларының қасқа маңдайы болған. Бірі ескі заң, бірі — жаңа заң, бұл Жанқұтты жаңа заңды көрген жоқ, ескі заңды қажыға барып қалып, басына тас орнаттырып, тасына жаздырған: «Қазақ, Арғын, Сарым руынан Жанқұтты Ботантайұлы Мекке мен Мединені көрмеген кісі анадан тудым, жалған дүниенің жүзіне келмедім десе де болар депті. Оған бұрын әулиелерді зиярат қыла Алатау, Қаратауға барған. Үйсін Төле бидің қасында отырып, билік айтып, төре берген төбесін көремін деп барғанда, Алатау Қаратаудың пәлен, қалай түгел қалай деп сұрағандарына айтқан: «Тобықты Құнанбай шыңның басынан шыққан қайнар бұлақ, қылшақ Ыбырай қажымас қара болат, Мұса қабыршығы қолға тұрмас жылмағай қара балық, Шыңғыс төре мұсылманға суық, орысқа жуық». Бұл сөздерді Көктіцұлы Сапақтың бел баласы Иманберді датқаға сөйлеген. Тобықты Құнанбай, қылшақ Ыбырай, тортуыл Мұса осы үшеуі қазақтың маңдайына нағып сыйып жүргеніне айран-асырмын, деген Жанқұтты».

Қазақтың ауыз әдебиеті түсқаларын тынымсыз жинай, артына ұлан-асыр мұра қалдырған Мәшһүр Жүсіптеп келтіріліп отырған бұл үзіндіден ең алдымен Жанқұтты бидің шыққан тегі, арғы ата-бабалары туралы мәлімет алсақ, екіншіден оның қасиетті Меккеге бір емес, екі рет барып Қажы аталғанын, Құнанбай, Ыбырай, Мұса және Шоқанның атасы Шыңғысқа берген жоғары бағасын аңғарамыз.

• • •

Бірде Жанқұтты шешен аға сұлтан Құнанбайдың үйінде отырғанда оған Абай келіп сәлем береді. Ол кезде Абайдың жас, үйленбеген шағы екен. Абайдың тапқырлығын, өлең шығаратындығын естіп жүрген шешен баланы қасына отырғызып оған бірнеше сұрақ қояды:

— Шырағым, дүние неге сүйенеді?

Абай:

— Дүние үмітке сүйенеді.

Жанқұтты:

— Көздің көрмесі бола ма?

Абай:

— Көз қабағын көрмейді.

Жанқұтты:

— Шам жарығының түспесі бола ма?

Абай:

— Шам жарығы түбінс түспейді.

Жанқұтты:

— Болат пышақтың кеспесі бола ма?

Абай:

— Болат пышақ өз сабын өзі кеспейді.

Жанқұтты:

— Тамағына тартпайтын махлұқат бола ма?

Абай:

Өз тамағына тартпайтын махлұқат болмайды.

Абай жауабына риза болған шешен оған өлең түрінде жауа беруін сұрапты. Сонда Абай:

— Сіз сұңқар самғай ұшқан қиядағы,
Талапшынған мен балапан ұядағы.
Өрнекті өлең сөзбен жауап берсем,
Дүниенің жалғыз үміт тиянағы.
Көз көруі жетпейді қабағына,
Шам жарығы түспейді табағына,
Өз сабын болат пышақ өзі кеспес,
Махлұқат тартпай қоймас тамағына.— депті.

Ет желініп, қымыз ішілгеннен кейін Абай:

— Ата, сізден сұрақ сұрауға бола ма?— дейді.

— Е, шырағым, сұрай ғой,— депті Жанқұтты.

— Ата, арзан не, қымбат не, даусыз не?— депті Абай.

Жанқұтты:

— Шырағым, арзан — өтірік, қымбат — шындық, даусыз — кәрілік емес пе? Жапарың отты екен — ақыңдығың шығар, маңдайың жазық екен — ойлылығың шығар, халқыңның қалаулы азаматы бол!— деп батасын беріпті.

* * *

Бірде Құнанбай, Алшынбай, Мұса үшеуі бірігіп, ел арасында даулы мәселелер көбейіп кетті, барымта жиі қайталанатын болды деген себепті желеу етіп, ел жинап, мәслихат өткізбек болады. Дуанбасылар шақыртқан соң халық жиылады. Халықтың басаяғы түтел жиналып болғанымен дуанбасылар келе қоймайды. Шілденің аптап

ыстығында халық бірнеше күн тосып қалады. Ел арасынан реніш сөздер шыға бастайды. Соны сезген Жанқұтты шешен халықты дуанбасылар келмейтін болады деп таратып жіберіп, өзі үшеуінің алдынан шығады. Алшынбай тұрып:

— Е, Жанқұтты, халық, жиналды ма? — депті.

— Халық жиналмақ түгіл жиылыс бітіп қойды. Сіздер кешіккеннен кейін сырқаттанып қалды ма? — деп, жиылыста қаралатын төрт мәселенің бірінс өзім билік айтып, үшеуін үшеуіңізге қалдырып, кейін бір кезі келгенде айтар, — деп халықты таратып жібердім, — депті Жанқұтты.

— Оның да дұрыс болған екен, бізге қайсысын қалдырдың? — депті Алшынбай. Сонда Жанқұтты тұрып:

— Мұсажан, астық дауын саған қалдырдым, Алшекес, тақыр жердің билігін саған қалдырдым, Құнанбай, ақтобық аттың билігін саған қалдырдым, — деген екен.

* * *

Шешеннің қартайған шағында ел арасында даулы мәселе болып, соны шешу үшін билік айтуға жастар арасынан адам шыға қоймайды. Соған қыпжылған Жанқұтты би:

— Қарағайға қарсы бұтақ біткенше, еменге иір бұтақ бітсейші, бір атадан алты жаман туғанша, алты атадан бір жақсы тусайшы, елге тұлға болатын, — деген нақыл сөз айтыпты.

Жанқұттының жыр үлгісінде айтқан нақылдары

Бір сөз айтсаң жақсыға,
Аталы сөзге тоқтайды.
Бір сөз айтсаң жаманға,
Өмірінде үкпайды.
Надандықтың белгісі,
Өзін-өзі мақтайды.
Көкірегі соқырға,
Өмірде таң атпайды.
Шешеннің сөзі дария,
Қап түбінде жатпайды.

* * *

Топ битпеске топ бітсе,
Қағуменен тоздырады.
Жаман болса алғаны,
Ер жігітті азырады.

Жаксыменен сөйлессең,
Құмарыңды қалдырады.
Жаманменен сөйлессең,
Көңіліңді қалдырады,
Кез болсаңыз сұайтқа,
Өтірік айтып пандырады.
Өсекшімен сөйлессең,
Үрмей-соқпай талдырады.
Жолдас болсаң сараңмен,
Жол үстінде қалдырады.
Жаман болса достарың,
Өзін жауға алдырады.

* * *

Жаман болса — жақын жау,
Шайпау болса — қатын жау,
Шабан болса — атың жау,
Тартышақ болса — түйең жау,
Төбеген болса — биең жау,
Күнде келсе — күйеу жау,
Жымсықы болса — жиен жау,
Тіл алмаса — ұлың жау,
Арсыз болса — қызың жау.

* * *

Әйелің жақсы болса — қонағың мен үйіңнің тұрағы,
Балаң жақсы болса — екі көздің шамшырағы,
Атың шабан болса — бұл жалғаншың азабы,
Әйелің жаман болса — дүниенің дозағы,
Балаң жаман болса — көрілгеннің мазағы.

* * *

— Не жетім?— деген сұраққа Жаңқұтты:
Ел қонбаса жер жетім,
Құс қонбаса көл жетім
Кемпірі жоқ шал жетім,
Иесі жоқ мал жетім,
Соқыр болса көз жетім,
Тыңдалмаған сөз жетім,
Тыңдаушысыз дана жетім,
Ата-анасыз бала жетім,
Қағазсыз қалам жетім
Ақылсыз адам жетім,—

деп термелеген екен.

Жаңқұтты шешеннің осындай ақыл, нақыл, шешен сөзі үшін оны ел құрметтеп «Ақылшы ата», «Жақсы Жаңқұтты» деп кеткен. Жаңқұтты 63 жасында қайтыс

болған. Шешен жөнінде академик Қ. Жұмалиев өзінің «XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген еңбегінде және зерттеуші ақын Жеңіс Қашқыпов бірқатар дерек-теме мақалалар жазды.

ҚОЖБАНБЕТ БИ

Қожбанбет Байтілеуұлы 1810 жылы Жаркент шаһары Көктал ауылында туған. Бір деректе Жетісу өңірі, атақты Қарқара жайлауының Қарақойнау баурайында Қоңырөлең деген жерде туып, 1880-1885 жылдары қайтыс болған деп жазылған.

Ол жас нәресте кезінде бесікке бөленген күйінде әке, шешеден жетім қалады. Бұл жөнінде ел арасында мынадай аңыз қалған. Қожбанбет туған жылы қар қалың түсіп, қыс қатты болыпты. Қыстың қақаған ортасында бір жолы қар аса қалың түсіп, таудың теріскей жағында отырған Байтілеу ауылы түгелдей қалың қар астында қалып, опат болады. Таудың күңгей бетінде отырған олардың туыстары — Есдәулет ауылының адамдары қолдарына құрық, сырық алып оларды іздейді. Сай-сала ақ қармен тегістеліп кеткен мұндай даланың әр жеріне құрық, сырық бойлатып жүріп, қалың қарға көміліп қалған киіз үйдің түңдігін табады. Жабыла аршып қараса, Байтілеудің үйі болып шығады. Бесікті қапсыра құшақтаған ана әл үстінде жатыр екен. «Балаға ие болыңдар, әкесі қойған аты — Қожбанбет» дейді де жап тәсілім қылады. Жас нәресте ананың жылы құшағында, өз тілін өзі сорып аман қалыпты дейді ел.

Қожбанбет бидің ата-тегі сонау Бәйдібек биден, Албан, Суан, Суан ішінде Ақша атасынан таралады. Атақты қолбасшы батыр Қабанбайдың жиеншары. Түп негізі сондай атақты би-шешен, батыр бабалардан шыққан Қожбанбет өсе келе батыр мінезді, аса алғыр шешен боп елге танылады. Жастайынан талай дау-дамайдың түйінін шешіп халық құрметіне бөленеді. Оның тапқыр шешен, көрсен көсем қасиетін сезген сол өңірдің «жарты патшасы» аталған атақты Тезек төре өзінің он екі биінің бас төрешісі етіп алады. Сөйтіп, Қожбанбеттің атақ-даңқы арта берсді. Тек қана Албан, Суан, Дулат елі емес, Қожбанбет Жалайыр, Матай, Садыр, берісі Ысты, Шапырашты жұрты оны ат жіберіп алдырады екен.

Қожбанбеттің қара тілді шешендік қабілеті жас кезінен-ақ біліне бастайды.

Он жасар Қожым (ауылдастары алғашқыда солай атапты) қозы бағып жүрсе, бір топ Суан елінің бай, билері Жаман асуынан асып бара жатады. Қойшы бала олардың алдарынан шығып сәлемдеседі.

— Байтілеу деген кісінің баласы едім,— деп өз жайын баяндап, ақсақалдардың қайда кетіп бара жатқан жөңдерін сұрайды. Сонда әлгі ақсақалды үлкен кісі өздерінің хан төреге (Тезек төренің әкесі Нұралыхан) бір іс жайында бара жатқанын айтып оны неге сұрадың дейді балаға.

— Мен де ханның алдын көрейін,— деп едім, жалғыз барсам хан ордасының маңынан жолатпас сіздердей игі жақсылармен бірге барсам, кет дей қоймас. Бір қажетіңізге жарармын, ала кетіңіздерші?— деп өтінеді.

Бала сөзіне таңдана қалған әлгі ақсақал:

— Оу, қарағым, ана қозы-лақты қайда тастайсың. Оны жоғалтсаң қожайынныңнан таяқ жейсің ғой,— деп қайта сұрақ қояды. Сол кезде екінші бала:

— Оу, ата қозы-лаққа мен-ақ ие боламын, Қожым сіздермен барып қайтсың, ала кетіңіздер,— деп, ол да қиылып өтінеді. Екі баланың сөзінен кейін басқа айтар сөз қалмағандай Қожым баланы сол топ өздерімен бірге ала кетеді.

Суанның игі жақсылары хан ордасына сәлем беріп кіріп келгенде, хан төре басын изеп амаңдасып, оларға отыруға белгі береді де өзі қолына ұстаған жаңа жасалған ағаш қасығын айналдыра қараумен болады. Хан төренің қасық жасайтын қолының шеберлігін білетін қонақтың бірі, әңгімені іледен бастау керектігін сезе қойып:

— А біздің хан төреміз ел билеу ісінде ғана емес, қолы да шебер өнерлі жан екен ғой,— деп мақтай жөтеледі. Мақтау сөзге желпініп марқая түскен хан төре:

— Ер жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болу керек, оған айтар көп жұрттың сыны да болу керек. Мына жасалған қасықты көріп шығып қандай міні бар, жасырмай, жалтақтамай айтыңдар, келген жұмыстарыңды содан кейін айта отырарсыздар,— деп қасықты оң жағында отырған Суан биіге береді.

Ол қасықты айналдыра қарап шығып, өте сәнді жасалған, бүтән кім бар мін айтар деп келесі кісіге ұсынады. Сөйтіп бір қасық жағалай отырғандардың қолынан өтеді. Бірі қасықтың әдемі жасалғанын айтса, екіншісі оны

кепкен қайыңнан ойып алған ағашын мақтайды, бірі сабын ұзындығын, алыста отырып-ақ еңкеймей тамақ жеуге арналғанын айтып, қасықтың мақтауын жеткізеді. Қолдан-қолға өтеді, сөйтіп ең соңында отырған Қожым баланың қасындағы болысқа жетеді. Ол қасықты ерекше жасалғандығын дәріптеп, өзіне ұсынады. Болыстың өзі баласынып, ескермей кеткеніне ашулана қалған Қожым бала:

— Ой, болысеке, хан төренің қолынан жасалған қасиетті қасықты, кезегімен қасыңызда отырған маған бермей, өре түрегеліп, баста отырған Хан төреге ала жүргізеніңіз асығыстық болды-ау! Бұл жерде екі қателік жібердіңіз, біріншіден, өзіңізден бала болса да адам барын ескермедіңіз, екіншіден, қасында жұмсар бала отырып, болысқа баланы жұмсар іске, өзіңіз бала болып жүгіндіңіз. Сіздей болысқа мұндай оғаш мінез көрсету жараспайды,— дейді. Хан төреге бұрылып:

— Хан төре, жақсының сөзі ортақ, шебердің қолы ортақ деген ғой бұрынғы данышпан бабалар. Егер рұқсат етсеңіз қасықты мен де көрсем деп өтініш білдіреді.

Жолдан қосылған жетім баладан мынадай нақыл сөз күтпеген Суанның би-болыстары бір-біріне қарап, одан хан төре жауабын күтеді. Бала сөзіне риза болған хан төре:

— Е, балам, болыс ағаңның оғаш мінезін оңдырмай-ақ бетіне бастың, елдігі жерде баланы да ескере жүрер. Атамыз қазақта «Асыл—тастап шығады, ақыл—жастап шығады»— деген нақыл сөз бар. Мүмкін бұл қасықтың мінін сен айтасың,— деп қасықты балаға өз қолымен ұсынады.

Қожым бала қасықты айналдыра қарап шығып:

— Бұл қасықтың бір ыңғырулық және бір балталық міні бар екен. Сіздер хан төренің көңілі үшін ғана мақтап отырсыздар. Қасықтың мінін көріп тұрып, ханға жақпайды екенмін деп, шындықты айтпау ата салтымда жоқ. Егер көзбен көремін десеңіздер маған ыңғыру мен балта алдырыңыз. Мінін өзім түзеп берейін дейді.

Баланың бұл тапқырлығына әрі таңданып, әрі хан төре алдында ыңғайсыз жағдайда қалған Суанның би-болысы:

— Япырай, тілі мен жағына сүйенген мына құжақ баланы қайдан ертіп едік. Хан төре алдында бәрімізді ұялататын болды-ау,— деп іштерінен тынады. Сол кезде хан төре қасықтан мін тапқан баланың тапқырлығына

және батылдығына риза болса да сөз аяғын әзілге айналдырып:

— Жарайды. Сұраған құралдарын әкеліп беріңдер. Егер қасықтың бір жерін бүлдірсе мына отырған Суаның би-болыстары ат шапан айыбын төлейді. Ал мінің түзесен, сол айыпты мен төлеймін. Сөйтіп хан төре қызметшісі айтылған құрал-жабдықты бала алдына келтіреді. Қожым бала қасық басын ыңғырумен кемерлеп ойып, оны жұқартады. Одан соң қасық бауын аузына ұстап, ал басын құлаққа жетер жерін белгілеп, кесіп белгі салады. Одан соң сол кесікті көзге дәл ұстап, қасық басын құлаққа жеткізіп ұстайды.

Сонда қасықтың басынан кесікке дейінгі ара қашықтығымен көзбен құлаққа дейінгі және ауыз бен құлаққа дейінгі ара қашықтық өзара тең екен.

— Міне, қасықтың міні түзелді,— деп хан төреге ұсынады. Баланың тапқырлығына және қолының шеберлігіне риза болған хан төре:

— Я, бұл қасықтың бір кемдігін өзім де білетінімін. Ал сабының ұзындығын дастарқанға еткісіп әуре болмай, қол созып-ақ тамақ алуға ыңғайлы болар деп ойлаушы едім. Ал қасық сабының ауыз бен құлаққа және көзге қандай қатысы бар. Соны түсіндірші,— дейді. Сонда Қожым бала бірден былай деп жауап берген екен:

— Адамның тіршілік өміріне қажетті заттың бәрі шындық пен дәлдікті қажет етеді. Оның өлшемі көз бен құлақтың ара қашықтығынан аспау керек. Бұл жейтін тағамдарыңыздың дәмділігін құлақпен естіп қана емес, көзбен көріп, қолмен ұстап содан кейін ғана ауызға салып дәмін байқау керек дегенді білдіреді. Дана бабаларымыз «асың адал болсын, мал басың аман болсын» дегенде, асыңның адалдығы, сенің адал етбек, маңдай теріңмен келсін дегені.

Егер біреуден тартып алған немесе ұрлықпен келген малды сойсаң, ол адал асқа жатпайды. Оның зорлықпен немесе ұрлықпен келгендігін біреу көрмегенмен, екінші адам құлақпен естиді немесе құлақпен естігеннің шындығы көзден қалыс қалмайды. Сондықтан ішер асыңыздың адалдығын ауыз арқылы білмегенмен көз бен құлақ арқылы анықтайсыз,— деген екен.

Сонда Қожымның сөз тапқан жауабына риза болған хан төре:

— Менің, «асыл — тастан, ақыл — жастап» дегеніме көздеріңіз енді жеткен шығар. Менің қолым ғана шебер

емес, мына баланың қолы да шебері, ойы терең, сөзі де шебер екен. Жауабына дәл ризамын. Ат-шапағды айыбың үшін емес, тапқырлығың, талабың үшін мен сыйлаймын,— деп үстіне шапағ жауып, астына ат мінігізіп қайтарған екен. Және Суанның би-болыстарының «әлде қалай болар екен» деп келген ісін де екі сөзге келмей бітіріп берген. Басында қойшы баланы ерткеніне өкінген би-болыстар оның тапқырлығына, талантына риза болып, оның хан төреге берген жауабын жыр қып айтып, ауылдарына жеткізген екен.

* * *

...Сол хан төренің шашын, сақал-мұртын алып жүрген шебері о дүниелік болып, орнына шебер шаштараз іздеп көпке жар салыпты.

Хан төренің сарайшының төңірегінде оны білетін адамдар ішінен батылы жетіп ешкім шыға қоймапты. Бұрын шебер шаштараз атанып жүргендердің өзі де төренің шашын алуға келгенде «көзім нашар көретін болып жүр»,— деген сияқты сылтау айтып сытылып кетіпті. Сонымен әр ауылға шабармандар шаптырып, шаштараз іздестіреді екен. Сондай шабарманның бірі суан биінің үйіне келіп түскенін қозы-лағын өрістеп айдап келе жатып Қожым бала да естиді. Ол қозы-лағын қоралап болдысымен бидің үйіне келіп, отырған үлкендерге сәлем береді.

Баланың үстіндегі киіміне және жастығына көңілі толмағаш шабарман: «Мынауың кім дегендей» үй иесі биге қарайды. Оның ойын бірден түсінген би де:

— Оу, сіз білмеуші ме едіңіз, бұл ана жылы, хан төренің қасқырының мініп тапқан, сол үшін хан төре астына ат мінігізіп, шапағ жапқан Қожым бала ғой. Осы ауылда үлкен, кішінің шашын алып, қолы епті, шашыңды қыртысына дейін қырып таза алады,— деп мақтай жөнеледі. Сөзінің соңын әзілге айналдырып:

— Е, жырылсаң пардаң жығыл,— деген аталы сөз бар. Хан төренің шашын алуға сен барасың деп кесімді сөзің бірақ айтты. Шабарман да іздегені табылғанына қуанып қалды. Ертеңіне шабарманға еріп, хан төре ордасына кіріп келгенде, баланы бірден тапшыған хан төре:

— О, мынау Суанның Қожым баласы екен ғой. Қалай, ел-жұртың аман ба?— деп жөнін сұрайды.

Шабарманның айтуымен шашыңызды алуға Суан биінің осы баланы жібергенін білген соң, бұл баланы тағы бір сынамақ болып, шашын алуға рұқсат етеді.

Хан төренің ол ойын сезген Қожым бала да бар өнерін салып, бір тал шашын да жерге түсірмей алақанына жинап, оны ақ орамалға түйіп қалтасына салады да:

— Шашыңызды алып болдым,— дейді.— Хан төре жан-жағына қарап бір тал шаш та жерге түспегенін көреді.

— Бала, алған шашың қайда?— дегенде.

— Өзім жинап алуға келіп ем. Сіздің ақылды басыңыз ғана емес, бізге бір тал шашыңыз да қымбат. Ол біздің қолымызға күіде түсе бермейді. Сондықтан бір талын да жерге түсірмей жинап, орамалға түйіп қойдым. Егер сіз рұқсат етсеңіз «хан төренің шашы еді» деп болашақ ұрпаққа сақтап, мойын тұмар етіп берейін деп едім,— дейді. Соңда хан төре Қожым баланың ақылдылығына, тапқырлығына риза болып:

Ханның басын сыйлаған,
Шашын да жерге қимаған,
Көсең сепің көгерсін,
Сөзден маржан жинаған.
Сап жетпестей шашыма,
Дос жиылсын қасыңа.
Басыңы боп еліңнің,
Бақ-дәулет қолсын басыңа.—

— деп қолын жайып, ақ батасын беріпті. Орамалға түйген шашты да Қожымның өзіне қалдырыпты. Және Суанның игі жақсыларын жинап:

— Мына бала болашақта Суанның басын құрар, бүткіл Суанды билейтін болар, бүтіннен бастап қозы-лақтан босатып, қатарларыңа алыңдар. Ойын-тойға қастарыңнан қалдырмай ертіп жүріңдер, ел көрсін, жер көрсін. Көпті көрген көсем болар, сөз маржанын жинаған шешен болар бала екен,— деп Суанның игі жақсыларына өсиет айтып табыстап, үстіне шапанын жауып тұрып, өзінің бала болсаң да, өскенде ақылды да дана би бол,— деп бата беріп аттандырыпты.

Қожбанбеттің ел-жер тағдырын шешкен бір билігін ауылдастары былайша аңыздайды: Ертеде солтүстік, Сібір жақтап «Қарашекпенді» казак-орыстар қаптап келе бастайды. «Бекіліс саламыз» деген сылтаумен қазақтың ең шұрайлы, сулы, орман-тоғайлы қоныстарына орнығып өздерін шетке ығыстыра береді. Казак-орыстар әртүрлі

амал-айла істейді. Қайнар бұлақ, өзен бастауларына шошқаларын жайып, тұнық суды лайлатады.

Мұны көрген Албан, Суан ақсақалдары Қожбанбетке барады:

— Мына кәпірлер шошқасын қаптатып суымызды лайлап арамдады. Кейбір ауылдар қырға көшіп жатыр.

Қожбанбет би «қарашекпенділердің» басшысына барып:

— Судың басындағы — су ішеді, аяғыңдағы у ішеді деген, бұларың қалай?!— деп оларға тоқтам салмақ болған. Орыстар оған көнбеген. Олай болса деп, Қожбанбет өз жігіттеріне «шошқасын атып тастай беріңдер, жауабын мен беремін» деген. Малшы-жалшылар бидің айтқанын істейді.

Арада төбелес, қақтығыстар болады. Енді келімсектер Қожбанбетке келеді. Екі жақ дауласады, би оларға дес бермейді.

— Орысым — орманым,
Опасыз болмағын!
Таптана, қазақтың,
Қонысын, қорғаның!—

деп термелей, ерпелей сөйлеп, бетқаратпай қояды. Сөзден де уәждеп де ұтылып, беті қайтқан келімсектер «Қой болмас, оның бастығына барайық» деп Тезек төрге жүгінеді. Тезек төре екі жақты тыңдай келіп:

— Қожбанбеттікі жөп. Мен оның бұл әрекеттерін жоққа шығара алмаймын. Ол менің төбе биім, оның шешімі әрдайым әділ деп ойлаймын. Түбінде ол жердегі қоныс аударғандарың дұрыс болар!— депті.

Қожбанбет туралы деректер «Замаң Қазақстан» газетінде (1,8 қыркүйек 1995 ж.) жариялаған Тұрдақын Құдайқұловтың мақаласынан алынды.

ШӘҢКІ БИ

Шәңкі Мендексұлы 1811 жылы туған. Жасы тоқсанға таялғанда дүниеден өткен. Денесі қазіргі Үрицкий ауданының «Ленинград» совхозына қарасты «Қарашілік» ауылына қойылған. Шәңкі Аргынның Қапжығалы атасынан. Әкесі Мендеке өз дәуірінде айтулы батырлардың бірі болған. Мендеке батыр да, баласы Шәңкі де заманында сол өңірдегі атақты батыр, би, шешендермен тығыз қарым-қатынаста өмір сүрген.

Шәңкі ертеден-ақ халық қамын ойлап, «ел-жұртым қайтсе ел қатарына қосылады» деп жұрт тағдырын шешетін мәселелерге белсене араласып, әділ би атанады. Оның билік шеңбері өз руы төңірегінен ұзап, тіпті Орта жүз елдеріне келіпнен таралған. Шәңкі бармаса, ірі даудамайлар дұрыс шешімін таппаған. Шәңкі би Қыпшақ елінде Балқожа, Қапқожа (Ыбырай Алтынсариннің бабалары), Атығайда Зілқара, Әшік билермен, Керей елінде Тоқсан би тұқымдары Арықбай билермен, Ерейментау Бөгенбай батыр немересі Саққұлақ бимен, Балпауылда Шорман, Шоң билермен, Арғынның бес мейрамының көсемі, шешен атапған Сайдалының Аққошқарымен, Бағаналы елінде Сапдыбайдың Ердени, Дүзендерімен, Торғайда Жәнібек батыр тұқымдары — Бірімжан және Қаз дауысты Қазыбек билермен тығыз байланыс, ыптымақты болған. Осы аталған елдердің көнекөз қарияларының Қанжығалы Шәңкі биді білмейтіндері жоқ десе де болғандай («Қазақ әдебиеті», 19 ақпан, 1993).

Шәңкі жастайынан ескіше оқыған, сауатты, ізденгіш би болған. Бұл жағына келгенде ол жақын би ағасы Саққұлақтан көп тәлім алғаны байқалады. Сол Саққұлақ шешен Шәңкінің алғырлық, тапқырлық шешендігі жөнінде былай дейді. «Мендекеңнің Шәңкісі халық алдында сөйлессе, тыңдаушыларын тамсандырмай қоймайтын, мазмүгіды сөздеріне күлкі араластырып, сүйкімді қолыр, сол қырылдау даусымен есіліп бір кеткенде жұрттың бәрі оның аузына қарап қалушы еді. Бүгдей шешендік қасиет мен білетін ешкімде жоқ. Тек Шәңкінің өзіне ғана тән шешендік.

«Ел қызығын көрмессе,
Іште жатқан алтыннан не пайда?
Үят, арың болмаса,
Ақылыңның көптігінен не пайда?
Тірі күшінде тартып бақ сөзіңді,
Мыңнан біреу ұкса да, ұмыттырмас өзіңді!» —

деп Шәңкіге арнап ойын түйген Саққұлақ би.

Кезінде Шәңкі би үлкенді-кішілі ел арасындағы даудамайға көп қатысып, талай-талай әділ билік айтқан. Сол айтқан шешендік сөздердің кейбірі осы күнге дейін ел аузында жүр.

* * *

Атығай елінің атақты биі Зілқараның асында қызмет етіп, қонақтардың қолдарына су құйып жүрген бала

Шәңкі сүрініп жығылғанда, оны келемеждеп «олжаңнан маған да» деп күлген Мама биге Шәңкі табан астында:

Таңның таң екенін кім біледі,
Сарғайып барып атпаса,
Күннің күн екенін кім біледі,
Қызарып барып батпаса.
Орданың орда екенін кім біледі,
Мен сияқты күтуші,
Жығылып-сүрініп жатпаса.
Иттің ит екенін кім біледі,
Жығылып жатқан баланы,
Тақымынан қаппаса,—

деп асқақтап отырған шонжардың аузын аштырмай тастапты.

* * *

Бес мейрам — Аргын елінің уысында деп сезінген 14 мың жылқысы бар Сайдалының Аққошқарының (туған әкесі Кішкентай) жігіттері ел торып, барымта бағамында жүргенде Торғай өзені бойында жатқан аргын Жәнібек ауылының жылқысына тиіп, екі арадағы төбелесте ұрылардың бір жігіті таяққа жығылып өледі. Осы өлген жігітіне Аққошқар күн даулайды. Дау ұзаққа созылып, дүйім жұрттың берекесі кетіп, барымта сыдырым-таға жалғасып, ел дүрбелеңге ұшырайды.

Бұл дауды бітіруге ара ағайын араласпақ болғанымен, Аққошқар өзін барып бітіремін деп ешкімнің араға түсуін қаламайды. Ел аралық кикілжің Жәнібек тұқымында Шегеннің тұсында болса керек. Сонда Шеген бұл кикілжіңге өзін араласқанды артық көріп, «Күл дауына Аққошқар өзі келсе, ол өзінің айтқанын болдыруға тырысады, сонда осы дауды әділдікпен шешетін кім бар» дегенде ой елегінен өткізе отырып, Қанжығалы Шәңкі биді алдыруға тоқталады және, Шәңкінің айтқан билігіне өзінің тұратынын білдіреді. Дау арнайы тігілген ақ ордада бірнеше күнге созылады. Аққошқар өз айтқаным болады деп, басқаның айтқан пікірлеріне құлақ аспай, мықтылығына басып, ешкімге ырық бермей отырады. Сонда оңтайлы бір сәтті пайдаланған Шәңкі:

— Уа, Аққошқар!
Кере-кере сөйлесек,
Келін дауы келесі жылы бітеді.
Келісіммен сөйлесек,
Ердің құны екі ауыз сөзбен бітеді.

Келісімге келмей керісе берсек,
Елден береке, ерден кәдір кетеді.—

дегенде, қасарысып отырған Аққошқар:

— Жарайды, арғынның ағасы Ақжолдан шыққан Шәңкі би, билікті саған бердім, үкімін сен айт,— деп жұмсарып қалады. Екі жақтың сеніміне ие болған Шәңкі әділ үкім айту үшін Аққошқарға:

Аққу құстың төресі,
Оңаша жүріп оттамас,
Асыл ердің белгісі,
Арам істі боттамас (қазбаламас),— деген.

Осы күні даулап отырған еріңіз бүтін бе жарты ма?— деп сұрағанда, жоғарыдағы айтылған әрі марапат, әрі қорғанды сөзден өте алмаған Аққошқар «жарты» деп жауап береді. (Ол уақытта ұрлық қылып жүргенде өлген адамға жарты күні төлеу салт болған). Соңда Шәңкі:

— Жарайды, ердің құны жүз жылқы, соның жартысы — елу мұның құны болсын. Ал, Аққошқар, өзің Арғынның ағасы болып, ағайынға күні дауын салғаның үшін елудің жартысын атамыз Арғынның әруағына кешесің,— деп үкімін береді.

Әділдік төреліктен аса алмаған Аққошқар:

— Шәңкінің айтқан төрелігіне тұрдым. Құн алуды бүтіндей кештім!— деп ат-шапан айыбын берген екен.

* * *

Шәңкінің әділдік, тапқырлық, шешендік өнеріне риза болған ел оны бұдан былай «Тәте» деп атап кеткен.

Тәтенің бітірген даулары толып жатыр. Әділдік пен адалдықты өмір бойы жақтап өткен би бір сөзінде:

Білгенге сөзім сом алтын,
Білмегенге арам ас.
Дүниеге машқұл адам,
Сөзіңді тыңдауға да жарамас.
Сөз жинаған алтын қазушы,
Наданиға айтып сөзді.
Қор қылуға жарамас.
Теңіз басы бұлақты,
Сол бұлақ тасымай,
Айдындарға су толмас.
Аталы сөз тоғыз қабат қорғаның,
Сөз білмегенге ала тәңді жалаңаш,—

деген пәлсапалық ой қалдырған екен.

СҰЛТАНБЕК БИ

Сұлтанбек би Тазабекұлы Албан — Бұғы елінің айбынды батыры Пұсырманнан таралған Тазабек батырдың бел баласы. Туған ауылы қазіргі Алматы облысы Кеген ауданы, «Жылысай» совхозына қарасты Кеңсу қыстағы. Осы ауыл аймағында «Сұлтанбек сайы», «Сұлтанбек қыстауы», деген жайлау, қыстаулар әліде солай аталады.

Сұлтанбек би сол ауылда туып, сонда қайтыс болған. Туған, өлген жылдары беймәлім. Бір деректе Албан елінің атақты биі Қашағанмен (1820-1905 жж.) замандас еді дейді. Соған қарағанда оның да тұтап жылы сол шамалас болса керек.

Жоғарыда айтқандай, Сұлтанбек бидің арғы атасы Пұсырман жоңғар шапқыншылығы кезінде, ал өз әкесі Тазабек Жетісудағы Қоқан басқыншылығына қарсы күрескен Саурық, Сұраншы батырлармен тізе қоса отырып ел қорғаған айбынды батырлар болған.

«1846 жылы Ойжайлау — Шұбараташтағы ұлы және Орта жүздің әйгілі сұлтандары мен билері бас қосқан үлкен құрылтайға Қарқара өлкесінен Пұсырман бағырдың баласы Тазабек батыр барып, қол қойып, мөріні басуы өлке перзентінің даңқын қалдырды. Кейін патшалық қанды сүргін отаршылдық тәртібіне бағынбаған батырды Жетісу өлкесінің әскери губернаторы Колпаковский соңына түсіп, түбіне жетті. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары батыр биді у беріп өлтіреді»... («Жетісу», 16 қыркүйек 1994 ж.).

Сол Тазабек батырдың Сұлтанбек, Мұратбек деген батыр ұлдары әке жолын қуып, өмір бойы патша саясатына қарсы күресіп өтті. Олар көшпенді елді отаршылыққа үйледі. Егіс ектіреді, диірмен, көпір салдырады. Үй-жай, қора-қопсы тұрғызады. Бытырап жүрген елдің басы қосылып, отырықшы елге айналады.

Қара тілдің шешені, әрі батыр Сұлтанбекті Қарқара мен Ыстық көл арасындағы қазақ, қырғыз жұрты өздеріне би етіп сөйлеп алады. Ел сеніп тапсырған осы қызметті ол мүлтіксіз атқарады. Екі халықтың татулық достығын бұрындағыдан да нығайта түседі. Қырғыз-қазақ өзара құда-жесжат, нағашы, жиен болып ынтымағы жарасты. Арада алыс-беріс айырбас, сауда-саттық, бір-біріне жәрдемдесіп, қарасу мен жарасымды дәстүр, салт-сана өрістеді.

Ескіше оқын білім алған Сұлтанбек би ынтық әдебиеті мен мәдениетін, салт-дәстүрін жақсы білген. Мешіт, мед-

ресе тұрғызып, Ислам дінінің өріс алуына жол ашқан, қазақ, қырғыз жастарын оқуға, мұсылмангершілікке, имағдылыққа, адамгершілікке, қайырымдылыққа баулыған.

1916 жылғы Ұлт-азаттық қозғалысы кезінде ол халыққа басшылық етіп, Ұзақ, Жәмеңке тәрізді батырларға ақыл-кеңес беріп отырған. Соның нәтижесінде олар талай жеңіске жеткен. Елдің аманшылығын сақтап қалған. Бірақ, өшігіп, атқылған жау қойсын ба, өткен ғасырдың соңғы жылдары патша жеңдеттері Кеңсу жайлауында інісі Мұратбекті атып кетеді де, Сұлтанбектің соңына шырақ алып түседі. Сұлтанбекті ел-жұрт болып көпке дейін аман сақтап жүреді. Қырғыз елінің бір шиеленген дауын шешіп, өз ауылына оралған ол қатты науқастанып содан қайтыс болады.

Сұлтанбек бидің арты баянды — балалы-шағалы боп өркен жайған. Оның үш әйелінен он бір ұл, 5-6 қыз ерген. Тоты деген бәйбішесінен туған Әубәкір Сұлтанбекұлы Жетісу өңірінде әйгілі елбасы болыс болып өтті. Ол Ораз Жаңдосовпен пікірлес, қызметтес болады. Әубәкірдің Баукей деген баласы бүгінде ел ақсақалы, зейнеткер Күрті ауданында тұрады. Сұлтанбек бидің Мінеки деген әйелі де аса зерек, ақылды, әрі сұлу болты. Сол Мінекиден туған Жаңылберді де, ел қамын жеген ақылды шешен, әрі мерген батыр екен. Әубәкір мен Жаңылбердінің 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы кезіндегі батырлық іс-әрекеттері, ел үшін еткен жаңқиярлық еңбектері ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтың «Қилы заман» романында бейнеленген.

ҚОЗЫБАЙ ШЕШЕН

Қозыбай Наупілұлы 1822 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданына қарасты «Благовещенск» совхозының Маманай ауылында туған. 1906 жылы қайтқан. Қозыбайдың әкесі Наупіл батыр, оның атасы Шаппақ та белгілі батыр болған, қазақ даласына ақындық, серілік атағы жайылып кеткен Қанафил (Серіз сері) сол Наупіл батырдың туған інісі еді.

Кезінде Қозыбай шешенді қазақ жерінде білмейтін кісі некен-саяқ болыпты. Оның жұрт «Арқаның арыстаны» деп атаған екен.

Қозыбай он жасында Болатнайдағы медресеге оқуға түсіп, оны 1835 жылы бітіріп шығады. Сол жылы күзде Қызылжардың медресесіне алынып, білімін әрі қарай толықтырады. Мұны тәмәмдар кезде әкесі қайтыс болады. Сол жылы күзге салым анасы Балым дүниеден өтеді. Қозыбай ата-анасыз қалған соң, жұрт оны Балташтың Қозыбайы деп атайды. Он жеті жасында Қозыбай нағашысының ауылында күреске түсіп, палуандар сапына қосылады. Ол мұның үстіне ән салып, домбыра, қобыз, сыбызғы тартады, салдық-серілік құрады.

• • •

Қозыбай жер ауып, тобықты Оразбай Аққұлының ауылына барады. Сонда байлығы тасып, көзіні май басқан бай оған ілтипат та білдірмейді. Басына іс түсіп келгендіктен, Қозыбай Оразбайға ештеңе айтпай үнсіз отыра береді. Қозыбайдың еліне келгенін естіп: «Арқаның арыстаны» — Қозыбай шешенге сәлем береміз, көңілің көтереміз» деп Абай, оның қайын атасы Түсіп, Абайдың інілері Ысқақ, Ысмағұл, Шәкәрім, Нұртаза, балалары Мағауия, Тұрағұл, тағы басқалар Оразбайдың үйіне сау өте қалады. Келген беттерінде Абай бастаған топ Қозыбайға сәлем беріп, қол алысады. Қасындағылар шешенмен амаңдасып болған соң Абай: «Қозыке, Арқаның арыстанысыз, бір дәм айдап біздің жаққа келіп қалған екенсіз. Маңдайыңыз жарқырап, жолыңыз ашық болсын. Ісіңіздің арты қайырлы болсын.»— депті. Қозыбай шешен Абай сөзіне ден қоя отырып:

Ғажал бар жер мен көктің арасында,
Біреу шат, біреу қапа ланасында.
Кездейсоқ шымшық құсқа бақыт қолса,
Самұрық қызмет етер саясында.—

депті. Бұл сөзді Оразбайға байлашысты айтып, шешен өзін самұрыққа теңегенін біле қойған Абай іркілместеп: «Арқапың арыстаны» — Қозыбай шешенді бұл ауылға қалдыруға болмайды,— деген екен. Абайдың інісі Ысқақ болыс: «Қозекең маған ақылшы болсын. Қашан өз еліне қайтқанша, біздің үйде тұрсын. Семейдегі оязбен өзін келісемін»,— депті. Сонда Абай тобы Ысқақ сөзін қостаған екен. Бұл шешімге шешен де келісуді. Содан кейін Қозыбай үш күрең қасқа ат жеккен күймесіне

отырып, Шақан деген атқосшысымен бірге Ысқаққа еріп, оның ауылына барыпты.

Ысқақ болыстың үйінде жүрген шешенді Түсіп қонаққа шақырып, мәжіліс құрып отырғанда, оның көңілін аулап, Түсіп былай дейді:

Асқынған дау сөзінен мұқар,
Алмас қылыш жүзінен мұқар,
Қисық ағаш тезінен мұқар,
Кекшіл адам басын жұтар.
Жақындап шыққан жау жаман.
Ол шіркін өзінен мұқар.
Жаңылмас жақ болмас,
Сүрінбес тұяқ болмас.
Алыстың дәмі тартса,
Ер жігіттің басында.
Еш ерік болмас.
Арыстанға темір торлы.
Шынжырдың ауырлығы болмас.
Ер жігітке дүниенің,
Ешбір тарлығы болмас.
Ер жігітке бейнет ар емес,
Оны өз басынан өткермеген,
Ер-азамат пар емес.
Жігітке сайрап да серуен,
Сергелдең де серуен.
Уа, Арқаның арыстаны,—
Қозыбай шешен қамықпа,
Жалғызбың деп тарықпа.
Беделің зор ер едің,
Пайдаң тиген халыққа.
Бұл да өз елің гой.
Сапарың оң болсын
Дәм-тұзыңды мұнап жазса.
Топырағыңды туған жеріңнен жазсын!—

депті. Түсіптің бұл сөзінің мазмұнына түсінген Қозыбай шешен оған риза болып, алғыс айтыпты.

Қозыбай шешен Ысқақ болыстың қолында билік айтып, бір жарым жыл тұрыпты. Семей уезінің бастығы алты айда бір оны шақыртып алып сөйлесіп, пікірін біледі екен. Үшінші жолы да уез бастығы Қозыбаймен ұзақ әңгімелесіп, Ысқақ болысқа оны қайта қайтарады.

Шешен өз күймесімен Семей қаласынан қырық бес шақырымдай жерге барған сәтте күн кешкіріп, қараңғылық үйіріле бастайды. Сонда жол үстіндегі бір ауылға тоқтап, үлкен үйдің тұсына барған соң, Шақанды қонуға рұқсат сұрау үшін жұмсайды. Атқосшысы ақ ордаға сәлем бере кіріп, қонуға келгендерін үйдің сол жағында отырған жас жігітке айтады. Ұзын қою қара

мұртының екі жағын екі құлағына орап қойған үй иесі шалқая отырып:

— Жоқ болмайды, қошуға рұқсат етпеймін, үйде мейман бар!— депті.

Атқосшы сөз қайырмай шығып кетіп, Қозыбай шешенге үй иесінің айтқанын хабарлапты. Сонда Қозыбай:

— Қонағы бізге мейман болар деп көрші,— дейді. Шақан ақ ордаға қайта кіріп шешеннің сөзін бұлжытпай айтқанда, үй иесі орнынан ұшып түрегеледі. Бұл сол төңіректің белді адамдарының бірі қаракесек Ақайдың Хасені екен. Ол үйде отырған жігіттерге қарап:

— Ұят болды-ау, масқара болдым-ау, қапы қалдым-ау, Тобықты Ысқақ болыстың қолында «Арқаның арыстайы» — Қозыбай шешен бар деп еді, осы Қозыбай шешен болмасын. Бұл сөзді Қозыбайдан басқа ешкім айтпайды. Жүріндер, жігіттері, сәлем беріп, үйге ертіп әкеп мейман етейік. Батасын алайық. Кешірім сұрайық?— деп үйдегі адамдарды бастап шығып, Қозыбай шешенге сәлем беріп, кешірім сұрайды. Оны күймесінен түсіріп, ордаға қолтықтап әкеп енгізеді. Мейманды қол жайып қарсы алады, екі апта бойы Қозыбай шешеннің өңсегелі сөздерін, ән-күйлерін тыңдап, Хасен мен оның айналасындағылар тамаша шаттыққа кенеледі.

Жұрттың құлақ құрышы қанған соң, Қозыбай ауылына қайтуға рұқсат сұрайды. Бірақ оны өзіне ақылшы етуді көздеген Ақайдың Хасені тарту-таралғысымен Ысқаққа арнайы кісі жіберіп:

— Ысқақ аға үлкен кісі ғой, мен жаспын. Қозекен оған біраз уақыт ақылшы болды ғой. Енді қалған уақытында Қозекен маған ақылшы болсын?— деп өтініш жасайды. Ысқақ болыс Хасеннің меселін қайырмай, келісімін береді.

Ақыры Қозыбай шешенге Ысқақ пен Хасен, Абай бастаған топ ояз бастығынан оған кешірім етуді сұрайды. Солардың талап-тілегін қабылдап, Қозыбайға он екі жылды үш жылға шегереді де, шешенге өз еліне қайтуға рұқсат етеді.

* * *

Ертіс өзінің бойындағы Боссеитин жұртына аты шыққан Шалқақ Құсман Қозыбайды үйіне қонаққа шақырады. Шешен еліне қайтар алдында оған қонақ болады. Сонда Құсман қонақ асы бере отырып:

Еліңде жақсы көп болса,
 Пайдасы ерге тиер.
 Содырлы-сотқар көп болса,
 Еліңе пайзасы тиер.
 Қоғамшыл кең қолтық болсаң,
 Әрқашанда халқың сүйер.
 Жақсыға жамалған тиер кесір.
 Өзіңде жамандық қылған пейдеге,
 Үшке дейін қастық қылма.
 Басыңа қап тауыңдай қатер төнсе де,
 Үшке дейін сабыр, шыда.
 «Кең болсаң, кем болмайсың»
 Деген сөз бар.
 Әр уақытта жібектей боп есіл.
 Іс түссе үштеп артық,
 Шыдам қылмай, айбынмен.
 Төртіншіде қатты тесіл.
 Ішінен жақсысы кетсе, ер жесір.
 Басшысы кетсе, ел жесір.
 Уа, Қозыбай дегеніңе жет!—

депті.

Құсманшын бұл сөзін құптап, Қозыбай шешен еліне қайтуға асығып жүргенде, Түсіптің Әди атты іемересі қайтыс болады. Оған көңіл айту үшін Қозыбай Абай бастаған топқа ерді. Бұлар келгенде қайғырып жатқан Түсіп басын көтермейді. Сонда Қозыбай шешен:

Уа, сұңқарыңыз тұғырдан ұшты,
 Салмағы келіп сізге түсті.
 Бәрінен тағдыраңыз жазмышы күшті,
 Сұңқар ұшса, тұғыры қалады.
 Қау шөп күйсе, түбірі қалады.
 Ақыры соңғы ұлыңызға қалады.
 Аяулы көңіліңіз қаяулы болыпты,
 Өткеніңіз қайырып берсіңі!—

деп, Түсіпке көңіл айтыпты. Осы оқиғадан кейін Қозыбай шешен Абай төңірегіндегі кісілермен қоштасып еліне қайтады. Қозыбай 84 жасында Есіл бойында дүниеден қайтқан.

Қозыбай шешен туралы кейбір деректерді «Билер сөзі» атты (профессор Тұрсынбек Кәкішев құрастырған) жинақтан келтірдік. Осы жинақтағы мәліметтерге аздап сәйкес келе бермейтін деректердің «Боздағым» (Қазақтың жоқтау жырлары — 1990 ж) деген кітаптан кездестірдік. Онда:

«Қозыбай Есенгүлұлы («Билер сөзінде» Нәупілұлы 1822 жылы туған. 1914 жылы 92 жасында Есіл бойында дүниеден қайтқан» делінген) — бұрынғы Петропавл уезінің Құсмұрын болысындағы уақ руының Бұйдалы

аталатын табынан шыққан азамат. Қозыбайдың өзі де, оның әкесі Есенгүл да кезінде қажы сапарына шыққан, жол көріп, ел басқарған белгілі адамдар. 1832 жылы туып, 1912 жылы 12 қазанда Қозыбай қария дүние салғанда сол елдің Ысқақ Сәлібаев деген ақыны осы жоқтауды шығарып айттырған. Соңынан 1913 жылы бұл жоқтауды Қозыбай қажының ұлы Тұмырза Орынбор қаласындағы «Дін һәм мешіт» баспаханасынан жеке кітап етіп бастырады»... деп түсініктеме беріледі. Онан соң «Біссімлла сөзден бастайын» деп бастайды да:

Шешен болған данышпан,
Іс істейтін ақылмен.
Билердің болған данасы,
Құдайқұл бай деп атайды.
Онан соңғы атамыз,
... Он бесінен ай болған.
Шешендігін сұрасаң,
Жиреншедей бар еді.
Биіктігін сұрасаң,
Асқар таудай нар еді.
Бір қалыптан тапбайтын,
Ішсең мейрің қанбайтын.
Сөйлеген сөзі бал еді»...

деп, Қозыбай шешеннің барлық қадір-қасиетін ұзақ термелейді. Осы екі жинақтағы алшақтықтар алдағы уақытта салыстыра қарауды қажет етеді.

САПАҚ ДАТҚА

Сапақ Байшуақұлы 1833-1913 жылдар шамасында өмір сүрген қазақтың айтулы шешен биі әрі батыры. Ол кісіні ел датқа деп те атап кеткен. Датқа — халық тілегін әділдікпен шешетін ел басшысы деген парсы сөзі. Сапақ датқа бұрынғы Әулиеата уезінің Талас, Аса өзендерінің бойын жайлаған ауылда туып өскен. Әкесі Байшуақ, оның арғы ата-бабалары Бәйдібек, Тасжүрек, Сейіт, Дәнен бәрі өз уақтысында елі, жерін сыртқы, ішкі жаудан қорғаған батыр, би боп өткен. Байшуақтан туған Сапақ, Бапақ та, Сапақтың балалары Тойшыбек, Жолшыбек те сол ата-бабалары сияқты екен.

Сапақ би денелі, көрікті, келбетті кісі бопты. Ол аға сұлтан Құнанбай еліне күйеу екен. Құнанбай Сапақты екі рет ас-тойға арнайы шақырған. Бір шақырғанда алыс жолдан шөліккеп келген Сапақ биді Тобықтының

жігіттері жезде деп қалжыңдап, қымызды жуық арада күймай отырып алыпты.

— Жездеке, сізге қай қымыздан құяйық? Бұл үйде тай қымыз да, құнан қымыз да, дөнен қымыз да бар,— депті. Шыдамы кетіп, шөлдеп отырған Сапақ:

— Әй, шырағым, «Берместің үйінде бесті қымыз бар» демекші, қымызыңды құлаштап сапыра бермей, беретін болсаң тезірек құйсайшы!?— депті.

Ел арасында Сапақ шешеннің тапқыр сөздері көп айтылады. Соның бірі мынадай:

Сапақтың бозбала кезі. Шешендігімен ауызға іліге бастаған жас жігітті сынамақ болып Әулиеатада тұратын ел ағасы Ысқақ деген кісі қонаққа келген Сапақты сыйлап күтіп, ертекіне аттандырар алдында:

— Шырағым, Сапақ, қазақтың кейбір мақалдарына түсінбедім, соны сенен сұрайын деп едім,— дейді.

— Сұраңыз, Ысеке, шамамның келгенінше жауап беріп көрейін.

Сұрасам: «Ер—егіз, еңбек—жалқы» дейді, бұл не сөз? «Қырық жыл байлық бар, қырық жыл жарлық бар»,— дейді, бұған да түсінбедім.

— Ысеке, бұның бәрі біздің сұрап, сіздің шешетін нәрсеңіз сені,— дейді Сапақ.

— Неге, Сапақ шырағым, «Асыл — тастан, ақыл— жастан» демей ме?

— Онда жауап беріп көрейін,— деп сөз бастапты Сапақ.

— Ер егіз деп айтуға болмайды. Анадан егіз туғанмен, екеуі екі елден қыз алады. Әйелдері егіз болмаған соң олар егіз бола алмайды. Көргенді жерден қыз алсаң, көзіңе шөл салмаса, өзіңнің жоғыңды білдірмей қонағыңды оң қабағымен қарсы алып, жылы шыраймен шығарып салып отырса, егізің әне сол болады. Еңбекті жалқы деген — ол да әйелден. Көргенсіз жердан қыз алсаң, от басыңның күлін шашып, келген қонағыңды ішке тартпай, сыртқа тепсе, қанша көпшіл болып, қанша еңбектенгеніңмен жалғыз қаласың.

Ал, «қырық жыл байлық бар», «қырық жыл жарлық бар» дегеннің мәнісі мынау болса керек. Адам қырыққа келгенше жігер-қуаты бойында, сау-саламат ойнап-күліп, қызықшылықпен өмір сүреді. Бірінші байлық — денсаулық деген емес пе? Денсаулықтан артық байлық бар ма? Одан әрі шау тартып, ыңқыл-сыңқылық көбейіп, ауырмайтын жерің, сызда-

майтын сүйегің қалмайды. Сексенге дейінгі қырық жарлықтың жөні осы болар.

— Бәрекедi балам, жөн екен. Бұл сөздердiң мәнісін енді түсіндік,— деп Ысқақ ата оған риза болыпты.

* * *

Құлмамбетпен айтыстан соң Майкөт ақын Сапақ бидің үйінде үш күн жатыпты

— О, биеке,— депті Майкөт,— осы сапар Жетісуды түгел аралап қайттым. Кеудесі тұнған бау-бақша, байлығы асқан тамаша. Қыздары түгел әнші, шетінен сұлу, жігіттері ақын, күйші екен. Тәңірі алғыр Құлмамбет елінің байлығына сүйенді, мен жерімің байлығына сүйендім. Сонда Сапақ шешен:

— Кәне, не деп мақтадың?— деп сұрапты. Сонда Майкөт:

— Қаратау менің мекенім,
Миуасын теріп жеп едім.
Алмасы бар аяқтай,
Жуасы бар таяқтай,
Арқары мен құлжасы,
Жылқыдан шыққан саяқтай.
Доланасы жүректей,
Бұғысы мен маралы,
Буыршындай, үлектей.
Торлап, шақпақ тар кезек,
Аса, Талас екі өзен
Ат бауырынан саз алған.
Балдырғаншыл жегенде,
Баланың көңілі мәз болған.
Жаужұмыры құмандай,
Сексеуіліп жаққанда,
Кедейдің көңілі тынғапдай...

Майкөт сол жолы ұзақ жырлапты.

Сонда Сапақ би:

— Мәйсеке, жердің мақтауын жеткізген екенсің. Бірақ дүниенің бар қызығы байлықта ғана емес қой. Бақыт — қолға қонған құс, байлық — қолға ұстаған мұз; құс ұшады, мұз ериді, дүниенің қызығы сіз бен біз!— деген екен.

Сол жолы Майкөт ақын мен Сапақ шешен бақ, бақыт, ынтымақ, бірлік, байлық, дәулет туралы тыңдаушы жұртына небір ақыл-нақылдарын айтыпты.

Бақ оралса басыңа,
Дос жиылар қасыңа.
Егіліңді салысар.

Қырманшыңды алысар,
Тандырыңды жабысар,
Шалғылыңды шабысар,
Малдарыңды бағысар,
Қарамай кеткен ағайып,
Қайтып келіп табысар,
Бақ кеткенде басыңнан,
Жоктан бәле жабысар,
Қампайып тұрған қарышың,
Аш қалғандай қабысар,
Егіңді өрт шалар,
Мал-жапыңды дерт шалар.

* * *

Батыр сөйлей қалса,
Жауға салған ойраның айтар,
Ақын сөйлей қалса,
Қызық дүмеп тойдағыны айтар,
Қомағай сөйлей қалса,
Ішіп-жеп тойғаның айтар,
Саудагер сөйлей қалса,
Кездеме қызыл байрағың айтар,
Шаштараз сөйлей қалса,
Үстарасы мен қайрағың айтар,
Ақылды сөйлей қалса,
Асыл сөздің қаймағың айтар,
Ақымақ сөйлей қалса,
Ақылға қонбайтың қайдағыны айтар.

* * *

Бота ойнақтаса,
Молшылық болар,
Тайлақ ойнақтаса,
Тоқшылық болар,
Кәрі түйе ойнақтаса,
Жоқшылық болар.

* * *

Ең тәтті де — тіл,
Ең ащы да — тіл,
Ең жұмсақ та — тіл,
Ең қатты да — тіл,
Қызыл тілден —
Қан да тамады,
Бал да тамады.

* * *

Бір туысы келген құда-жекжаттарына бура сойып сыйлапты. Соны көрген Сапақ датқа:

Жатқан жері даладай,
Екі өркеші баладай,
Азу тісі маладай,
Жабуы бар жамшыдай,
Құйрығы бар қамшыдай,
Бура сойған не сұмдық?—

деп термелеген екен дейді ел.

* * *

Шешеннің бір жақын кейуанасы:

— Келінім өзі шайпау, жалқау болды. Сәске түске дейін жатып алады. Біз айтсақ тыңдамайды, жайыңа отыр дейді, не қылсам екен?— депті.

Сапақ бұл сөзді тыңдап отырады да:

— Келініңді шақыр,— дейді. Келіні келеді.

— Келін шырағым,— дейді Сапақ,— осы жұрт: «Таңмен таласа тұрғанның талай ісі бітеді. Тал түске дейін жатқанның талай ісі кетеді» дейді. Осының мәнісі қалай, соны айтшы?

— Түсіндім, би қайнаға есте болсын,— деп кетеді.

Арада күндер өтеді. Бір күні Сапақ таң алакеуім шақта тұрып дәрет алып жүріп, ауыл сыртында біреуді көреді. Анықтап қараса, энеукүнгі келіні екен. Ол таң атпай тұрып, сыйырын сауыпты да, оны падаға қосып, қайтарында дәу қап тезек арқалап келе жатады. Келіні жақындай бере, арқалаған тезегін жерге қол салып, Сапақ биге иіліп сәлем қылады. Сапақ:

— Көп жаса, шырағым, ұл тап! «Ерте тұрған келіннің екі жұмысы бітер» деген міне осы,— депті.

* * *

Сапақ шешен бір жолы Бұхар шаһарына барыпты. Шайханаға кіріп шай ішіп отырса, оны танитын қазақ, өзбектер түс-тұсынан әртүрлі әңгімеге салыпты.

— Төле би кімнің биі болған?

— Өзіміздің биі!— депті бір қазақ.

— Жоқ, біздің биі!— депті бір өзбек.

Сонда Сапақ шешен:

— Бір биді неге бөле-жарасылдар. Аруағыңнан айналайын Төкең ол кезде бәріңе де жеткен жоқ па еді?

Төле би де өзіміз,
Төбе би де өзіміз.

Төте би де өзіміз.
Қисық болса ісіңіз —
Қурулы тұрған тезіңіз.—

деп сөз соңын осылай түйіндепті.

* * *

Сол шайханада отырғандардың ішінде Бұхар ханының сарай ақышы әрі молдасы Бажбан да болыпты. Ал, Сапақ шешен болса, сөзге дос бермей өткен-кеткеннен әңгімені үдесте берген. Өзіне сөз кезегі тие қоймаған Бажбан молда:

— Өзің бір желдей саулап тұрған жан екенсің. Осы сөздің бір пұлдық пайдасы бар ма?— депті. Сапақ:

— Бар,— депті,— мен айтсам халықтың қанын жеп айтамын. Шешілмей жатқон дауып шешіп беремін. Оған халқым риза. Мұндай сөздің бәрі пұлдан қымбат. Алтыннан қымбат сөзге ақымақ қана құлақ салмайды.

Ал сен болсаң, шаригат былай деп күнәкәр сөзін айтасың. Барған жеріңде айлап жатасың. Жұрттың бермесіне қоймайсың. Қанша алсаң да тоймайсың. Сапақ осылайша термелсі бергенде молда шешеннің сөзіне шыдай алмай, шайханадан шыға қашыпты.

* * *

Ел арасындағы естелік әңгімелерге қарағанда Сапақ би өз атырабына беделі асқан абыройлы, атақты, ақылгөй би болғанға ұқсайды. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған бір естелікте Әулие ата, Ташкент, Бұхар шаһарларын билеуші хандар, бектер, билерге ол тікелей барып көпшілік өтінішін, мұң-мұқтажын тындырып беретін қамқор да, батыл, ақылды да алғыр би болыпты.

Бай, мырзалар айтады екен: «Біз хан ордасына жақындағанда, ат-көлігімізді тастап жаяу барсақ, Сапақ би атымен барады. Біз ханға сый-сияпат беріп қайтсақ, Сапақ ханнан алып қайтады» дер екен.

Сапақ датқа өнерпаз, әнші, күйшілермен де жиі кездесіп, сұхбаттасып, оларға да әрдайым қамқорлық жасайды екен. Зерттеуші сазгер Илья Жақанов өзінің Ықылас қобызшыға арнаған кітабында былай жазыпты:

... Ауыл шетінде түтіні түтініне жалғасып іргелес қонған Алдаш байдың үйіне біраздан бері сыралғы

көңілдесі сонау Талас бойындағы төрт ата Ошақтының мырзасы Сапақ келді. Араларында алыс-берісі бар екі бай екі-үш күн өзді-өзі шүйіркелесті, ауыл ақсақалдарынан тек Қазы шешенді ғана шақырып, онда дабыр жасамай томаға тұйық, тып-тыныш мәслихат құрды. Бұл елдің игі жақсысы, тәуірлері Әулиеатаға сапар шексе, жолшыбай осы Сапақтың аулына соқпай кетпейді. Бұл сондай Сапақ! Әңгіме-дүкен сан-сала боп өрбігенде адам парқын аңдағыш Қазы шешен Сапақтың сергек ойлы, ақылды, кең алымды, өрелі жігіт екенін тапты. Орнықты, тоқтамды сөзіне иланды. Сапақ датқа әлсін-әлсін домбыра шертіп отырды. Тәттімбетті, Тоқаның шертпелерін біледі екен. Өзі кісі сөзін бағып сөйлейтін ізетті де. Соңына ерткен жігіттері де әрнені ауық-ауық емін-еркін сөйлесіп кетіп жатты. Осының бәрін Қазы шешен іштей бағып, оған жылы пейіл білдіріп отырды.

Тағы бір желсіз мүлгіген қоңыр кеш еді.

Бұлар үйдің көлеңкесінде ақ сырмақ, шәйі көрпенің үстінде ақ мамық жастықты шынтақтап, қымыз ішіп әрқилы әңгіменің басын қайырды. Сапақ бір орайлы сәтте.

— Алдеке, көңілімнің алаңы бар. Иә-иә, алаңы емес, қалауы бар,— деді.

Алдаш сәл дағдарып:

— Айтыңыз,— деп біртүрлі оқыс қылып етіп.

— Біздің ел Алтынбектің қобызын о бастан біледі. Дүкеннің өнеріне де тәнті. Иә, Алтынбектің алқасы, сырғасы, білезігі біздің елге сондай таңсық. Ол өзінше бір әңгіме.

Алдаш басын изеп, сөз ақырын күтті. Қазы шешен де Сапақтың мінезіне ойлана қойды.

— Бытыр қыс бойы Талас елі бұл әулеттің тағы бір перзенті Ықылас деген қобызшы баланың құлағын шулатумен болды. Мынаны қараңыз, сол қаршадай Ықыластың атып ырым ғып Ошақты, Дулат елінің жаңа туған нәрестелеріне қол бастапты. Таласты, Шуды жағалап бір жүріңізші сол ауылдарға түсіп, сонда өз сөзімнің растығына көзіңіз жетсін. Және қобызға әуес балалар көп-ақ. Мұны не деуге болады, Алдеке? Қазеке? Сол Ықыласты бір көрсем бе деп едім.

Сапақтың сабырлы, үяң үйінен қыла тілек еткендігі сезілді. Алдаш ыңғайсыздана қипақтады. Сөзге Қазы шешен арласты.

— Жөн, жөн. Сапақжан, шын көңіліңнің түйткілін айттың. Бір сөзің қате емес. Әркімнің жапатын өз жұлдызы бар. Сен Ықыластың жұлдызына қызығды екенсің. Кісілігіңнің бір қадірлі жері осы. Рақмет. Сапақжан!

— Ал, Алдеке, Сапақжанның көңіл қалауын табыңыз. Ықыласты алдырыңыз!— деп Қазы шешен Алдашты билей сөйледі.

— Бұл Ықылас деген иіңіз болады ма?! Жақсы... жақсы. Көргеніме қуаныштымын,— деп Сапақ жылы лебіз білдірді.— Ама! не, көңіліңнің бір жүдеп жүрген тұсына тап келдім. Келгелі бері естіп, біліп жатырмын айналайын. Жоқшылық жомарт ердің қолын кесседі. Мен де сол жоқшылықты көргім келмей бірді-екі; скіні-төрт қылып дегендей әлектенумен жүрмін, айналайын. Біздің тірліктің мұраты сол болып барады.

Соңғы сөзге Алдаштың жүрегі сілжіреді.

Қазы шешеннің бар депі Ықыласта сі.

— Сапақжан, көргің келген Ықыласжан осы,— деді ол бір сөз иіні келгенде.

— Ой, құдай-ай, біздің сөз тек малдан, базардан қайрылатын әдеті,— деп Алдаш кеңкідеп кеп күлді.

— Былтыр қыста еш ретін таппадым. Сапарда болдым, Ықыласжан, сенің қобызыңды тыңдаған ел аузынан та-
стамайды.

Ықылас Сапақтың өзіне деген ашық қабағын көрді. Жүзі жылыды.

— Қорқыттан, — деп қалды Алдаш.

— «Қорқыт сарыны» деп қобызшы біткеннің бәрі тартады. Талайын тыңдадым, Сапақжан. Сол сарының бәрі-бәрі өзгеше-өзгеше сарын. Қорқыттан ұлы атасы Алтынбек қозғайды. Өз әкесі Дүкеннің Қорқыты бөлекше күйі. Соның бәрі бұл Ықыластың құлағына бесікте жатқаннан шалынады. Бүгінде Ықыластың «Қорқыты» бар,— деді Қазы шешен ойлы жүзбен орағыта толғап.

Айлы түнде «Аққу» күйі де шалықтады.

— Міне,— бұл — Ықыластың өз «Аққуы».

Сапақ пен Алдаш Қазы шешеннің сөзін тек қостай берді.

— Ықыласта тағы бір күй бар. Ол атасы да, әкесі де тартқан күй емес. Ол — өз күйі «Қасқыр» деп аталады.

— «Қасқыр!»— деп таңырқай қарады Сапақ Қазы шешенге.

Қазы шешен:

— Иә,— деді.

Ықылас томсырайып отырды-отырды да, саусағын жоғарғы сағаға тигізе беріп, төмен қарай қыл ішекті езе сырып сол бойдан тиекке дейін жетті. Сәл кідіре ұлытып, кері сырғыды, одан іле тағы да құлдилап бастады. Қобыз ұлыды. Ықылас сазара түсті. Апыр-ау, бұл не? Ұлыған боран ба, қасқыр ма? Қыл ішек қоңырлап ұлыды. Ықыластың денесі күс еттеніп, ол өршелене тартты ысқышты. Бір кезде иттер абалап, өкіріп сиырлар ұшып түрегелді. Жылқылар кісінесіп, бар маңайы қым-қуыт шу, азан-қазан боп дүрлікті.

— Кет! не боп кетті мына пәлелерге? Кет!

Екі-үш жігіт иттерді қуалады.

Ал қобыз қасқыр болып ұлыды. Үй тынғанда иттердің де үні өшті. Жас тайдың еті желінді. Тағы да қымыз келді. Ай да биіктеді. Ел жата қонақтар орындарынан тұрды. Қазы шешен мен Алдаш әлденені күбірлесіп жеске қалды. Сапақ Ықыласты ертіп, жүре сөйлесіп, бой сергітіп, ауылдан аулағырақ шықты.

Ықылас Сапақтың өзінен жеті-сегіз жас үлкен екенін білетін-ді. Оның байлығын, берендігін, рақымдылығын сыртай еститін. Кейде өз әкесі мақтап отыратын. Біреулер: «Бар болсаң, сен де мырзасың», — дейтін. Сонда әкесі: «Жо-оқ, бұл Сапақтың бітімі бөлек. Парықсыз сасыған бай емес ол. Онда мәрттік, кісілік, зерде бар. Өзі домбыра тартады», — деп қорғаштайтын. Міне, бұл — сол Сапақ! (Илья Жақанов, «Ықылас», 51-55-б.б. «Өнер» баспасы, 1990 ж.)

ЖЕТЕС БИ

Кезінде қара қылды қақ жара әділ билік айтып, ел намысын қорғаған, «кімсің, Жетес би» аталған жақайым Жетес би әуелі өзін ел-жұртқа таныстырарда:

Аргы атам ұлы Шекті, Жібек алам,
Солан соң Тілеу, Қабак, ол да бабам.
Бергі атам қойлы Дәжен. Жетес бимін
Мекенім — Арал, Шалқар, құмаы далам...

деп термелеп алады екен. Атағы бүткіл елге жайылып кеткен, қыз біткеннің сұлуы Қыз Жібектей арудың атын есіткен жұрт «ә, Шекті елінен шыққан атақты Қыз Жібектің ұрпағы екенсіз ғой» деп, Жетес биге айрықша құрмет көрсетіпті.

Жетес би Мыңбайұлы 1835 жылы қазіргі Қызылорда облысы, Арал ауданы, Райым фортына жақын ауылда туып, 1907 жылы 72-ге қараған жасында дүние салған. Жетес бидің шыққан ата-тегі туралы жоғарыда өзі айта беретін бір шумақ өлеңді толықтыра айтсақ, былай болып шығады: Кіші жүз Бекарыс — Ордаш — Мөңке — Шаншар — Тұлпар — Тоқпан — Алау — Алшын — Құдияр — Қайырбай, Қайырбайдан Байсары, Әлім, Шөмен. Әлімнен Байсары (Кете), Айқын, Ұланақ, Жаманақ (Шекті), Тайқожа, Тегенболат, Қараманақ аталары шығады. Жаманақтан — Шыңғыс, Өріс, Баубек, Мәу. Мәкуден — Айт, Бұжыр, Назар, Жәкей — Шүрек, Айттан — Тілеу, Қабақ, Тілеуден — Әлдеберді, Есіркеміс, Мөңке, Әтембек, Жақсымбет. Әлдебердіден — Жалтума, Құлтума. Жалтумадан — Тәңірберген, Қозыбай, Қозыбайдан — Қырмандай, Бейіс, Сүйіндік, Сәдібек. Сәдібектен — Жоңлыбай, Қуат, Қуаныш, Дәкен. Дәкеннен — Жүзбай, Мыңбай, Мыңбайдан — Таңқай, Таубай, Назарбай, Жүндібай, Жапшай... (үш баласының аты белгісіз) одан соң Жетес екен. Демек, Жетес би Мыңбайдың тоғызыншы ұлы — ең кенжесі, болғанын аңғарамыз.

Жетестен Сұлсаймен, одап Тұраш, Сәнтай, Асқар, Абылай, Болат, Марат және үш қыз туған. Бізге осы шежіредеректі жіберіп отырған Жетес бидің немересі — Сәнтай Жетесов. Бүгінде техника ғылымының докторы, Қарағанды политехникалық институтында істейді.

Жетес бидің ғұмырнаамасы жөнінде дәйекті деректеме жеткіліксіздеу. Архивта, жазба әдебиеттерде кездесе бермейді. Тек қапа қазақ билері жөніндегі ел аузында кездесетін аңыздарда есімімен бірге бірер тапқыр сөздері айтылады.

Жетестің шешендік атағы ең алдымен сыр Шектісі, Қыр Шектісі деп аталатын елдер арасында мәлім бола бастаған. Орта жасқа келгенде оның билік даңқы бір жағы Орынбор, бір жағы Қарақалпақ халқы арасына жайылады. Әділ төрелігі, шешендік алғырлығы үшін ел-жұрт оны құрметтеп, арнайы ат жіберіп алдырған.

• • •

Жетес би бір даумен Шектінің Назар, Жексей, Тілеу, Қабақ еліне барыпты. Ол елдің Нияз деген биі етжеңді, семіз болса керек. Ал, Жетес шағын денелі, арық кісі екен. Сөздің бір кезегінде Нияз Жетеске:

— Уа, Жетесжан, дауылпаз деген күс болады, дауысы жер жарады. Жанына барсаң қауқары ұларақтай көп болады дегендей, Жетес атың жер жарады, мына тұрпатың жұдырықтай ғой, бұл қалай?— деп кекеткен болады.

Сонда Жетес оның сөзін бөліп:

— Уа, Ниязеке, оныңыз рас. Ерназар мен Бекетті Сібірге айдатқалы арлы Шекті — арық болды да, арсыз Шекті — семіз болды ғой,— депті. Жетестің онысы 1855-58 жылдары Кіші жүз қазақтарының Ресей патшалығының отаршылдық саясатына қарсы шаруалар көтерілісін басқарған Бекет Серкебайұлы, Ерназар Қаржаұлы сияқты батырларды Нияз би ауылдарының жігіттері ұстап беріп, жер аудартқанын түспалдап айтқаны екен. Сол Бекет пен Ерназардың артына Жетес би қуып барады. Орынбор генерал-губернаторына ол тайсалмай кіріп барып өтінішін білдіреді.

— Мен патша ағзамға бұл арызыңды жеткізсін,— дейді.— Сен еліңе қайта бар. Ел дүрлікпесін. Сенің елге беделің бар, тыңдайды ғой. Оларды тыныштандыр. Сәтін салса, көп кешікпей-ақ ол адамдарың еліңе қайтып оралар.

Генерал осылай уәде береді. Жетес елге қайтып барады. Қаһарға мінген патша ол өтінішті тыңдасын ба, Бекет пен Ерназарды он жылдан соттатып, Сібірге айда-тып жібереді.

* * *

Кезінде Жетес би Украина халқының ұлы қобзары Тарас Шевченкомен де кездесіп, сырлас, мұңдас болған тәрізді. Қазақ даласына жер аударылған Тарас Жетестің аулы Райым фортында біраз уақыт болған ғой. Екеуі осы тұста кездессе керек.

Олай дейтін себебіміз: Жетес би кей-кейде, реті келген жерде, сөз арасында Тарас өлеңдеріне мәндес өлең тізбектерін айтып отыратын көрінеді. Бұған бір дәлел, ол егде тартқан кезінде кейінгі жастарға ақыл-пақыл, өсиет сөздерді көбірек айтқан. Соның бірі:

Ұйықтап өтсең өміріңде,
Ұйқың ешбір қапбаса,
Өлеңің не, тірлігің не,
Артыңда ізің қалмаса?—

деген сөз. Кейін байқасақ, бұл шумақ Тарас Шевченконың өлеңі екен. Құлаққа сіңіп, көңілге жатталып қалған пақыл шумақты өз сөзіндей қылып айтып жүрген.

• • •

Қыр еліндегі Төртқара ағайындары бір жылы ушыққан даудың төркінін шешіп берсін деп Жетес биді ат жібертіп алдырады. Сол жолы ол Төртқараның Асылбай деген ауқатты адамының үйіне түсіпті. Жетестің қасында өзіне хатшы қылып ертіп жүрген молда баласы бар екен. Ол Қазандағы медресені бітірген, өзі көп сөйлесмейтін момақан ғана болса керек.

Дастарқан үстінде Асылбай сөзден сөз шығарып отырып:

— Жетеке, депті,— мына қасыңа ертіп жүргенің бала екен, өзі шарифатқа шала екен. Жаныңа ерткен соң жүйрік молдалардан ертпедің бе?

Сонда Жетес ойланбастан:

— Ей, Есеке-ай, ағаштың емені жақсы, молданың өзіңнен төмені жақсы, иемесе, молданың жаманы жақсы, халқыңның аманы жақсы. Солай емес пе ағайын?— деп төңіректен отырғандарға қарапты. Көпшілік не десін, Жетестің табанда сөз тапқанына ырзалығын білдіріпті.

• • •

Тілеу, Қабақ елінде билік құрып жүргенде бір ұйде қонақ болып отырған Жетестен ақсақалды қария кісі:

— Жетесжан, өміріңде сөзден жеңіліп көрдің бе?— деп сұрапты. Сонда Жетес би:

— Сүрінбейтін ат, сөзден жеңілмейтін адам болмайды. Пенде болған соң, кім болса да жаңылады. Мен өз басым, кейбіреулерге ұқсап жүйрік едім, алдыма жан салмадым, шешен едім, ешкімнен жеңілмедім деп, мақтана алмаймын. Расын айтсам, өмірімде екі сөзден жеңілдім. Бірінде — Қадиша қыздан, екіншісінде — Есет батырдан.

— Қадишамен айтыса-айтыса келіп, «қыздың жолы жіңішке, абайла биеке!» деген соң, рас екен-ау, жолдарың жіңішке, бәріміз де анадан туғанбыз, әйел затын сыйлау — бізге парыз,— деп, оған жолымды бердім.

Батыр болмаса, еліңді жаудан кім қорғайды, сенің сөзге дес бермей, шешенсіп отырғаның біз сияқты батырлардың арқасы емес пе? дегенде мен Есет ағаның алдында басымды иіп, «мен жеңілдім» деп сөз кезегін бердім.

Бір биліктің кесімін сол кісі айтты, деп Жетес би сөзін аяқтады.

* * *

— Жетес бабамыздың елден ерекше бір қызық әдеті болыпты,— деп жазады оның шөбересі Айтбазар Жанәліұлы («Парасат», «№ 4, 1991 ж»). Қоржынынан үнемі ет салатын тері шанашы мен жол дастарқаны қалмайды екен. Қонақасы беріп, өзін сыйлаған үйдің берекелі мол дастарқанынан артылған бауырсақ, нан, жақана ет, өрік, мейізді әлгі шанашына салып алып, жолда кездескен жолаушыны тамақтандырып сыйлап жібереді екен.

Бір жолы оған баласын арқалаған әйел кездеседі... Жетес:

— Кім боласың, қайдан келесің?— дейді.

Әлгі әйел:

— Шөмекей елінің келіні едім, күйеуім өліп, жесір қалған соң, төркінімді іздеп барамын,— дейді.

Ыстық, аңызак күнде өзі шөліккеп, ашығып келе жатқан әйелді тоқтатады, өзі және қасындағы екі жол серіктері аттарынан түседі. Жетес би ат үстіндегі қоржынын түсіріп, дастарқанын жол шетіне жаяды. Бауырсақ, жақана ет, өрік мейізді төгеді.

— Ал, қалқам, өзің де, балаң да ашығып келе жатқан шығарсың, ұялмаңдар,— дейді. Ашығып өзегі талып келе жатқан әлгі әйел, бала өзегін жалғап, тойынып қалады. Жетес би:

— Жесіріне ие болмайтын не қылған ел еді?!— деп, әйелден бар болған жайды сұрап алады.

— Қайын, қайнағаларың кім деген еді?

Ауылыңның ақсақалы кім болады? Мен Жетес деген Шекті елінің биімін. Бара жатқан дау-шарымызды шешіп, бітірген соң, әдейілеп Шөмекей еліне соғамын. Олар артыңнан іздеп баратын болады. Соңда еншіңді, ақынды алып беремін. Әзірше, «жолақысы жүрсе бітеді» деген, төркін жұртыңа жетіп, аунап-қунап жата бер...

Жетес би әлгі балалы әйелге жолазық беріп, ақылын айтып, жөн сілтеп жіберіпті дейді ел.

* * *

Көпшілік бас қосқан бір үлкен жиында Жетес шешеннің тапқырлығын сынамақ болған бір беделді ақсақал:

— Адамның, жердің, сөздің, пікірдің сәні неде?— деген сауал қойыпты. Соңда Жетес би:

Адамның сәні — өнер, білім, ақылы,
Жердің сәні — жеміс, өнім, дақылы,
Сөздің сәні — өнгелі нақылы,
Пікірдің сәні — ойлаңдырар мақұлы.—

деп жауап берген екен.

* * *

Шекті Дәрменқұл Жетестен он бес жастай үлкен екен. Болыстыққа бірде Жетес, бірде Дәрменқұл сайланып, ағайын адамдар аға-іні болып, ел басқару жұмысын кезек жүргізіп жүреді. Дәрменқұлдан гөрі Жетестің әділ билігі, халыққа қамқорлығы арта түседі. Соңдықтан да ел көбінесе Жетестің төңірегіне ұйыса береді.

Бірде Дәрменқұл болыстыққа сайланады. Жетес те онымен таласа қоймайды. Жетес ағасына сәлем беріп, болыс боп сайланғанына құтты болсын айтуға бармақ болып, қасына Қопардың Баймағанбетін ертіпті. Баймағанбет сөзге шебер, әңгімешіл төкпе ақын екен. Жетес жолға шығарда Баймағанбетке:

— Дәрменқұл ағаға сәлем беріп, болыстығына құтты болсын айтып қайтайық. Бірақ оның атқосшы хатшы жігіті Сарбала деген бар. Өзі ұрыншақ, тептек мінезді, сөзді тауып айтатын қу. Сен одан сақтанарсың,— депті.

Екеуі Дәрменқұл аулына барыпты. Жетесті болыстың өзі бастап, бүкіл ауыл болып, алдынан шығып қарсы алыпты. Айтқандай-ақ, олардың атын байлап жүрген Сарбала:

— Ей, Баймағанбет, сен Жетекене құтсыз қоңсы болдың. Болыстыққа өтпей қалды. Мені қарашы, құтты қоңсы әрі тойшы болдым. Дәрменқұлға болыстықты алдырдым, ішінді өрттей жандырдым, есіңнен сені таңдырдым,— дейді. Сонда Баймағанбет саспапты, оған табан астында былай депті:

Жетекем — бір наз бедеу, ақбас ерлі,
Топ келді талай елден алтын зерлі.
Келе жатқан жеті атадан текті тұқым,
Дәкеңді ардақтаған халқым еді.
Таласқан болыстыққа айыш емес,
Екеуі ұстасып ед, бірі жеңді,
Бір ағам болыс болды, бірі қалды,
Сен несіне боп тұрсың арам терлі?—

депті. Мұны есіткен Дәрменқұл:

— Ей, Сарбала, сенікі осы не сөз? — одан да, Жетектең бастап келген қонақты үйге бастап кіргіз, өз қызметіңді біл! — деп Сарбаланың жеңілгенін мойындатқан екен.

* * *

— Жетес бабамыздың, — деп бастады Жетестің жұрағаты Алдоңғар, бір көріпкел, сәуегейлігін ауыл қариялары былай аңыздайтын.

Бір отырыста Жетес биден «Кімнің ажалы кімінен, неден?» — деп сұрапты. Сонда Жетес би:

— Басқаларыңды қайдам, осында отырған үш болыс таяққа жығылып қайтыс болады, — депті.

— Астапырала! — деп жағасын ұстапты бір ақсақал.

— Олар кімдер екен?

Сонда Жетес баба жап-жағына қарап тұрып:

— Біреуі мынау отырған Төртқара болысы. Екіншісі мынау Шолан болыс немесе оның ағасы Ессенаман.

Үшіншісі — мына менің қасымда отырған Шаманшын Мырзағұлы, — депті.

Қымызға қызара бөртіп алған игі жақсылар «ой, Жетектең айта береді» деп оған онша мәт бермей тарап кетеді.

Арада біраз жылдар өтеді. Қыз-келіншектерге көбірек қырындап, түн қатып, үйді-үйдің босағасын сығалап жүрем деп, Төртқара болысы қызғаныштың кесірінен таяққа жығылып, дүниеден қайтады. Бұл — бір.

Екі ел арасындағы төбелесте Шолан болыс пен оның ағасы Ессенаман сойылға жығылып, Шолан ауыр жарақаттаныман аман қалады да, Ессенаман өліп кетеді. Оқиға былай болады:

Кіші жүз Алтын елінде сол атырапқа әншілік, салдық, батырлық атағы жайылып кеткен Батақтың Сарысы деген сері жігіт болады.

Баласы мен Батақтың атым — Сары.
Дейтуге «сары, сары» жұрттың бәрі.
Мырзағұл шырақ алып түсті сонда,
Оның да мендей болсын балалары, —

дейтін әні елден-елге тарап кеткен сол Сары салға бұрынып өшігіп жүрген Шолан мен Мырзағұл «Ессенаманның өлімі Сарыдан болды» деп жала жауып, солдат шақыртып, Ырғыз түрмесіне жаптырады. Расында, Ессенаманның ажалы Сарыдан емес еді. Бұл — өз алдына бөлек әңгіме.

Жетес бидің «Шолаң болыс, не оның ағасы Есенаман сойыдан жығылады»,— деп болжауының мәнісі осы. Бұл — екі.

Енді, үшіншісі, Мырзагүл болысқа келейік: Шымаңның Мырзагүлы 18 жасынан Қызай еліне болыс боп сайланады. Ол ақкөңіл, кеңпейіл, дастарқанды екен. Еліне жағып, ұзақ жыл болыс болып тұрады.

Бір ақсақал қартайып қалған Жетес биге:

— Жетеке, сіздің алғашқы екі болжамыңыз келді, ал Мырзагүлға келгенде жаңылдыңыз ғой.— депті. Сонда Жетес би:— Жоқ, мен жаңылмасам керек. «Дастарқан киесі» деген болады. Мырзагүлдың пейілі кең, дастарқаны мол. Тағыса да, тапымаса да, әрі өткен, бері өткенді үйіне түсіріп, ас-су беріп, сыйлап жібереді. Оны осы кең пейілі, дастарқан киесі сақтап жүр. Дәм-тұзы таусылғанда ол да жөпейді. Бұл жалғанда мәңгілік өмір жоқ. Бәрі өткініші дүние ғой.— депті.

Жетес би айтқандай, Мырзагүл да ушыққан бір дау үстінде соққыға жығылып, түрмеге түсіп, содан қайтыс боп кетеді.

* * *

Жетес бидің жасы сексен екіге толып, көзден қалып отырған шағы екен. Бір үлкен жиынға Жетесті де алдырыпты. Сол жиынға Төрт қара елінен Жағал деген беделді кісі де қатысыпты. Жағал заманына лайықты білікті адам екен. (1959 жылы Арал қаласында қайтыс болды).

Бір сөздің орайы келіп Жағал қасында отырған Жетес биге мынадай сұрақ қойыпты:

— Жетеке, сексеннің екісіне келдіңіз. Сексен жасыңыздың әр он жылын бір белеске қойғанда, сегіз белестен асқан екенсіз. Осы белестерді неге теңер едіңіз?

Сонда Жетес қария ойланып отырып:

— Шырағым, Жағалжан, мен он жасымда ойладым, асық аттым, топай тарттым, ойыпшың қызығына тоймадым, әр нәрсені ойладым. Қыз-келіпшекке қырындадым, өз бетімше ұрыпбадым. Барымды бойға киіндім, сұлу қызға шүйілдім. Отызға келдім, жігіттің пағыз нар болатын кезі екен. Қапша жүк арқаласамда көтердім, дос-жараның пазып ескердім. Тағы бір қызыл түлкі болдым, қыран бүркітке алдырмадым, құмай тазыға шалдырмадым, үлкенді сыйладым, кішіні

қимадым, сөз маржанын жинадым. Қырыққа келдім, ақ алмастай жарқылдадым, аргымақтай аңқылдадым, ақ иық қырандай шаңқылдадым, аққан дариядай сарқылмадым, алдымнан шешусіз дау өтпеді, сөз кезегі келгенде маған адам жетпеді. Елуте келдім, елу дегенің де бір төбе екен, басына шықтым, жан-жағыма қарадым, сөйтсем, әлті төбем қарға адым жер екен, алды-артыма көз салдым, бірақ қай жағы алыс, қай жағы жақын біле алмадым. Тәуекел деп тағы алға өрледім. Алпысқа келдім, алты тарау жолға түстім, сонда да адаспадым, алжаспадым. Жетпіске келдім, жеңілгенімді білдім, билікті балаға бердім, айтқанына көндім, айдауына жүрдім, қатар-құрбым азайды, көре алмаймын маңайды, аяққа тұсау түсті, еркін жүре алмаймын, тілге бұтау түсті, еркін сөйлеп, күле алмаймын.

Енді, міне, сексенге келдім, келін мен бала басым болды, атала асым болды, кемпір қасым болды, екі көзден қалдым, көзден қалған соң сөзден қалдым, жан-жағыма қарамаймын, күнімді санамаймын, алдым — терең күз, артым — биік жар, сол жағым — су, оң жағым — іту екен. Е, е, Жағалжан, енді менің қанша өмір сүретінімді бір жаратушы Алла тағала өзі біледі.

* * *

Жетес бидің ел арасында айтылып жүрген нақыл шумақтарынан:

Ақыл айтқан кісіге аларамыз,
Сондықтан сиректеді-ау өз арамыз.
Сөзінің тоқтамы жоқ, ұстамы жоқ
Ағайын бұл мінсізбен не оңамыз?!

* * *

Әр сөзіңнің тұжырымы ақыл менсің сезімде,
Әр ісіңнің тұжырымы орындалған кезіңде.
Сондықтан да көп замандас өз сөзіңде берік бол,
Соған қарап әр азамат шама қояр өзіне.

* * *

Адамға мал біткеннің бәрі көрік,
Малың болса жүресің болып берік.

Іздемей-ақ табылар күлшеліге
Баруға о дүниеге болып серік.

Бабасының бұл нақыл шумақтарын бізге жазып жіберген — оның немересі, жоғарыда есімі аталған Сәнтай Жетесов.

БЕГЕШ ШЕШЕН

Бегеш шешен 1845 жылы туған. 80-нен асқан жасында қайтыс болған дейді бір деректе. Бегеш керейдің Абақ атасынан шыққан.

Абай үйінде Тобықты елінен бір топ игі жақсылары бас қосып, дастарқан басында мәжіліс құрып отырады. Ауыл маңынан біреулер мал айдап бара жатыр, деген хабар естіледі.

— Кімдер екен? Біліңдерші? — дейді Абай.

— Бөгештер ғой, — дейді біреуі.

— Ә-ә, олай болса шақыр! — деген Абай.

Отырғандардың біразы жадырай дуылдасып:

— Керейдің ары өткен, бері өткен біреулерін шақырып алып, төрдегілерімізді төменге, одан кейінгілерімізді босағаға дейін ығыстырасың. Абай, осының жөн бе? Бегеш сонша кім еді? — десіп даурығып, өздерінің жуандық ірілігін көрсеткісі келеді.

— Сендер қазір Бегеш кіріп келгенде орындарыңнан бірің де тапжылмаңдар. Төрге шығармағандарыңды мен көрейін. Оның кім екенін сонда білесіңдер — депті Абай.

— Ассалаумағалейкум! — деп Бегеш табалдырықтан оң аяқпен аттай бергенде Абай алға қарай көтере сілтеген оң қолының алақанымен тоқта деген ишарат білдіріп, Бегешті тоқтатады.

— Мыналар қу деген қандай болады деп таласып отыр. Сен айтшы мұның жауабын, — дейді Абай.

— Қу сенсің, — депті Бегеш алғыр, жылдам шапшаңдығына басып.

— Мен қу емес, сен қу, — дейді Абай. Ел-елді аралап келіп, не түрлі жақсы-жайсаң жүйрік шешендердің аузынан шыққан сөзді естіп, ұғып аласың да, менің сөзім деп ел-жұртқа жаясың.

Сонда дастарқанды айнала алқақотан отырған адамдардың сыртын орай доғаша иілген аласа кітап сөрелеріне көзі түскен Бегеш.

— Абай, сен анау сөрелердегі араб, парсы, шағатай, орыс, орман дейсің бе неше түрлі жұрттардың әйгілі ғұлама-ғалым оқымысты кісілерінің сөздерін оқып аласың да, тонын айналдырып әкеп, менің сөзім еді дейсің. Мен болсам, бір қазақтың ішін ғана аралап, ауыздан шыққан асылды теріп, ел кәдесіне асырамын. Сөзді әр елден жинап-терген сен, менен де өткен қу болдың ғой.— депті.

Сол екі арада үйде отырғандардың барлығы орында-рынан тұрып, Бегешті қол берісіп қошаметтеп, оны төрге шығарады.

— Құр босқа таласасыңдар. Сендер Бегеш бола алмайсыңдар. Бегеш болам десейдер, жүр кәне, сыртқа шығайық.— дейді Абай. Бәрі де қотарыла көтеріліп сыртқа шыққаннан кейін Абай:

— Мына есіп тұрған желден бір-бір уыс жел ұстандар.— дейді.

— Оу, ол заманда, бұл заман желді ұстаушы ма еді?— деп жамырасқандарға:

— Бегеш соғып есіп тұрған қызыл жел емес пе? Сендер оны ұстаймын дейсіңдер. Жел ұстатушы ма еді.— деп Бегешке тоқтамды баға берген екен Абай.

Бегеш би Абайменен әрі дос, әрі сыйлас, әрі құрдас адам екен.

— Дана кім, ақылды кім?— деп сұрапты тобықтының үлкендерінің бірі сол отырыста.

— Дана да, кемеңгер де Абай,— депті Бегеш.— Содан соң ғой, оза сөйлейтінім. Мен бұзылсам, Абай түзейді. Абай бұзылса, кім түзейді?!— деген екен Бегеш.

ЖӘЛМЕНДЕ БИ

Жәлменде Дәуітбайұлы 1846 жылы қазіргі Талдықорған облысы, Қаратал ауданы, Бейшегір-Бесағаш деген ауылда дүниеге келген. Қазақ шежіресі бойынша түп тегі Жалайыр, одан Сырманәк, одан Сияршы, Сияршыдан Байкөбен одан Тышыке. Тышыкеден (Жақсымбет, Сарымбет, Тоқымбет, Толымбет, Шәлімбет деген) 5 ата тарайды. Осы жерде аттары белгісіз біраз аталардан кейін барып Дәуітбай атасы жалғасады. Дәуітбайдан Байшаған деген жалғыз бала туады. Сол Байшағанның бәйбішесінен Байменде, Бименде, Жәлменде, Байғазы, Нөкебай, Асқарбай,

Артықбай. Тоқалынан екі бала бәрі 9 ұлдан үрімбүтақ тарайды.

Жәлменде жас кезінен-ақ Жалайырдан шыққан Ескелді, Балпық, Қабылиса (Қабан жырау) сияқты ел қамқоры болған атақты абыз билердің, көріпкел әулие бабалардың жолын қуа бастайды. Солардың билік кесім-шешімдерін, шешендік ақыл-нақылдарын, өсиет-қағидаларын есіне сақтап өседі. Ауыл арасындағы кіші-гірім дау-дамайды әділ шешіп, ел көзіне түседі. 15 жасқа келгенде әкесі қайтыс болып, от басы ағайын-туыс, ауыл-аймақ тауқыметін бастап өткереді.

Өзі қатарлы жастардан ой-сапасы озық, деме бітімі насат, оң саусағынан өнері тамған Жәлмендеге байлар қызығып, өзіне жалшылыққа шақырады. Шешесі де олардың қалауын мақұл көріп, күні көріс қамын айтады. Жәлменде олардың ешқайсысына келісім бермейді. Ол бір күні анасына мынадай бір түс көріп, аяқ бергенін баян етеді:

— Түсімде, — дейді ол — бір ақсақалды кісі маған келіп: «Мені саған Ескелді, Балпық, Қабан бабаларың жіберді. Байларға жалданып қор болмасын, қалың ел басшысыз қалмасын, халық қамын ойлап, оған қызмет ет. Ол сенің қолыңнан келсін. Енді сен сол бабаларыңның басына барып, дұға қыл, жалбарынып, тілек тіле» деді де, әлігі ақ киімді, ақ сақалды кісі ғайып боп кетті.

Баласының бұл түсін, жақсылыққа жориды да ана байғұс баласының басынан айналдырып құдайы садақа берсін, бір мал сойып ауылдас жоқ-жұқапалы, кедей-кембағалдарға таратады. Әулие бабалардың басына барып құран бағыштап ақ ниетін білдірсін.

Міне, осы ниет-тілектен соң «Иә, алла, иә, ата баба аруағы, пірлерім қолдай гөр!» деп, Жәлменде атқа қонады. Бақай батыр оған қолын жайып термелеп батасын береді.

Жетісу өңірін билеген Тезек төре ұлан-асыр ат шаптырып той жасайды. Бозбала Жәлменденің осы тойдан қалғысы келмейді. Шешесіне айтады. Шешесі «Онда ана сиыршы руындағы аталарыңа бар, шекпені мен атын берсін» дейді. Бұрын бай болған, би болған бүгінде 90-ға келіп, бүгіліп отырған бір атасы шенді шекпені мен мінсі атын береді. «Ел иесіз болмас, жер киесіз болмас» деген

балам, осы Жалайырга бас ие бір ұл тууға тиіс еді. Ескелді, Балпық кетті ғой. Солардың соңы жалаңаш болмаса керек. Жорытқанда жолың болсын, ұлым!» деп шұбыртады батаны.

Тойға келеді. Баланы ешкім елеп қарсы ала қоймайды. Оқшау тұрып қалған Жәлмендені шабарман шіркіндер түрткілеп, жыңдыбастау бір-екеуі қамшылап та алады. Ашу қысқан Жәлменде атынан түсе салып, әлгі екеуін аттан жұлып алады да, төре ордасына кіріп барады. Кірген бетте төреде отырған төреден жасқанбай:

— Уа, төре, тойыңызға бүкіл қазақты шақырғанда шетінен сабатайын демеген боларсыз. Мына секілді иттеріңіз қонақтарға қамшы ойнатып, сіздің беделіңізді түсіргенсін шыдамадым, — дейді де екеуін төренің алдына қарай атып-атып жіберді.

Төрені қоршап отырғандар мына жас бала өледі-ақ деп үрейлене қарайды. Сонда төре сабырмен:

— Мына екі сүмелектің көзін жоғалтыңдар. Ал, сен ұланым кел, оң жағыма отыр, — деп оң тізесі жақтан орын береді. Оған таң қалып отырғандар бала кеткен соң неге бұлай еткенін сұрамай ма? Сонда төре:

— Сендер көрмедіңдер ғой, бала үйге кіріп келгенде, екі иығында екі жолбарыс шабынып тұрғанын көрдім. Егер балаға қарсы бірдеме десем, әлгі жолбарыстар атылып кеп, менің түте-түтемді шығарар еді. Бұл тегін бала емес, әруақ қонған ұрпақ болды, — дейді.

* * *

Жәлменде би үкенге де, кішіге де, кедейге де, байға да әділ билігін айтып, қамқор болған. Талайдың жоғын жоқтап, мұңын мұңдаған ел ағасы болған азамат. Бір жолы оған Бақтыбай ақын мұңын шағып барады.

— Мына кедейлік түбіме жетті, — дейді ол. Ғашық бол жүрген Мәйке қызды бай ағайындары маған қоспайтын болды. Бар сылтауы сол — қалың малың төлей алмайтын жалаң аяқ кедейге қыз бермеймін деп жолатпайды. Енді не амал қыламын, өзің қамқорлық етпесең болатын емес.

Бұл жайды ұққан Жәлменде би сонда Бақтыбайға:

Бақ қонбайды жасыққа,
Жаң жуымас пасыққа,
Көңіліңді батыр жасытпа,
Жігіт адам жетеді.

Шын тілеген ғашыққа,
Мен аямап Бақтыбай.
Келгенін саған қолымнан,
Бәйқоржын Тарақ жалғасып,
Құр тастамас жолдасын.
Мәйке кетпес еш жаққа.
Туғызып айды оқишан,
Бұрылар сенің жолыңа,
Құдай аруақ қолдасын.—

деп оған жұбату айтады да, оны ертіп Мәйке қыздың аулына, ағайындарына барады.

Бақтыбайдың шебер, дарынды ақындығына, оның адал да, адамгершілік қасиетіне көптеген дәлелдер айтып, екі жақты бітімгершілікке шақырады. Жәлмендедей ақылды, алғыр, аға би солай деп, араға түскен соң Мәйке қыздың бай, шонжар ағайындары амал жоқ көлседі. Екі ғашықты қосып, некесін қиып, ортадан отау тігіп береді.

Жәлменденің қысылған жерде келеттегі сөз тауын кететін алғырлық, тапқырлық қасиеті күшті болты. Атақты Құнанбай, Тобықты еліне, ал, Жәлменде Қапал уезінде аға сұлтаны боп тұрған жылдары бір барымта даумен Қарқаралыға барыпты. Әр тараптан келген билер, төрелер, сұлтандар кездесіп сәлемдесіп жатса, Құнанбай аулының жас жігіттері тасыраңдап, үлкенді сыйламайтындай сыңай көрсетіп олардың алдын кескестей беріпті.

Ауыл ақсақалдары да, Құнанбай өзі де оларға тоқтам сала қоймапты. Соңда Жәлменде сұлтаны:

Біздің жақтың даласы күм болады.
Үлкен айтса баласы жым болады.
Үлкен тілін алмайтын мына біреу,
Тасыраңдаған иттерің кім болады?—

дегенде, Құнанбай көпке қарап қолын жоғары көтеріпті де:

Бұл Жәлменде қику сөздің қияғы ғой,
Ескелді мен Балшықтың туығы ғой.

Сендер танымай жатырсыңдар ма? Оның алдында байқап-байқап сөйлесіңдер!— деп, Жәлмендеге оз қасынан орын беріпті.

Көсем, шешен сөзге дес бермеген Жәлменде биді ат үстінен ешбір жан аударып ала-алмайды екен. Көкіпар додасында болсын, пайзаласу сайысында болсын оған ешкім төтеп бере алмаған дейді қариялар. Ол ұзын бойлы, зор денелі, екі иығына екі адам мінгендей алпауыт бағыр,

палуан кісі бопты. Жолға сапарға шықса үнемі екі атпен (бірін мініп, екіншісін жетекке алып) жүреді екен. Бір аттың белі талғанда, ер тоқымды жетегіндегі тың атқа салатын болған. Өзі кедей адам жарамды ат іздейді. Көрші ауылда Жақанбай дейтін бай замандасына былай деп хат жазып бір жігітін жібереді:

Сәлем де Жақанбайға бір ат берсін.
Жеті жыл мінілмеген құр ат берсін.
Биіктігі, зорлығы мендей болсын,
Семіздігі Жақанбай өзіңдей болсын.
Жүрісі Жиенқожа ақынның сөзіндей болсын.
Берсе берсін, бермесе өзі білсін.
Өзімнің қара атыма қуат берсін...

Жәлменде би айтқан соң, сөз бар ма, Жақанбай құрдасы іздестіріп жүріп, өзінің қара атындай жуан, белді шоқтығы биік нардай күрең қасқа атты апарып өз қолымен табыс етеді.

* * *

Жәлменде бидің Меккеге сапар шегіп, қажы атанғаны хақында да аңыз, әңгімелер аз емес. Соның біріні Жетісу өңірінің шежіреші ақсақалы Алматы бас мешітінің имамы, бүгінде жасы тоқсанға таянған Рахымбай Кәрімбайұлы ақсақалдан сұрағанымызда ол кісі мынаны айтып еді:

— Ертеде менің әкемнің әкесі Қарымбай атамыз Меккеге қажылыққа барған. Сол жолы атамызбен бірге Жәлменде, Димаш Ахметұлы Қонаевтің үлкен әкесі Ысты Жұмабай, атақты бай, болыс болған Шапырашты Шөптібайдың әкесі Құдайберген тағы көп кісі бірге аттанған. Менің естуімше Жәлменде ол кезде 57-59 жаста болған секілді. Жетісуға ұзақ жыл аға сұлтан болған қажыға кетерінде аға сұлтандығын тапсырып, билігін өзгеге беріп, елімен қоштасып бір-ақ шыққан деседі. Әулие адам емес пе, сол жақта мәңгіге қалатынын білген секілді.

Меккеге ниет қылған топты сонау Әулиеатаға дейін елі шұбырып шығарып салады. Бүгінгі Қызылорда-Ақмешітке барғанда тағы біраз адамдар қосылады. Солардың ішінде бір жесір әйел бар екен. Шарифатта Меккеге жесір әйел бармайды ғой, ол әйелге уақытша некеге тұру қажет болады. Сонда ол осы 200-300 адамнан Жәлмендесі таңдап, етегінен ұстайды. Жәкең ризалығын білдіріп, некелерін қиып, бірге аттанады.

Меккеге жеткен соң, қыруар алтынмен барған ғой. Жәлменде үй салдырады. Біраз уақыт сол үйде тұрады. Кенеттегі науқастанып, беті ары қараған шағында Жәкең, әйелге: «Құдай қосып, ерлі-зайыпты болдық. Енді мен туған жерді көре алмаспын. Сен менің еліме бар, құрметті көр, қандай адаммен жар болдым» деме. Бірер жыл тұрасың содан соң қайтамын десең рұқсат дейді. Жәкең сол Меккеде дүние салады. «Бұл Меккеге келіп дүниеден қайтқан әруақты жан екен» деп ол жақтағылар Жәлмендені арулап қояды. Басына тас қойылады.

(Бұл 1901 жыл болса керек. Сонда Жәлменде би 55-56 жастар шамасында дүниеден қайтқан болады).

Қажыларды Ақмешіттен ат шаптырып, сүйінші сұрап қарсы алады. Ал, Жалайырлар өз адамдарын Шудан күтіп алады. Жәлменденің елі әйелді басына ақ орда тігіп қарсы алады. Қырқын, жылын, асын бергеннен соң, рұқсатын алып, еліне қайтады. Жәкеңнің елі ол әйелдің жүгін 12 түйеге артып, алдына бір үйір қысырақ беріп, апарып салады.

Әкесінің ел басқару, билік қызметін оның артында қалған 17 жасар баласы Пышан қолға алып, ілгері жалғастырады. Сонда Пышан Жәлмендеулы 1884 жылы туған боп шығады. (1921 жылы қызыл империяның кезінде «халық жауы», қанаушы тап өкілі, байдың баласы, әкесі би, сұлтан болған деген асыра сілтеу жаласымен ол Талдықорған абақтысында атылып жазықсыз мерт болған).

Пышан да (шын аты Мұса) әкесіне ұқсаған алып денелі, ақыл-парасатты әрі саяткер, бапкер, әрі әнші, ақын сері боп есейсді. Халық қамын ойлап, ел тыныштығын сақтауда мол қызмет атқарады. Пышан болыс туралы жоғарыда есімі аталған Рахымбай ақсақал да, бүгінде 80-ге келіп отырған, атақты Үмбетәлі Кәрібайұлының жақын туысы әрі шәкірті, белгілі төкпе айтыскер ақын Әсімхан Қосбасаров та көп естелік айтып берді бізге. Енді соның шағын бір әңгімесіне көңіл қояйық:

— Менің жастау кезімде біздің үйге үш ақын келді. Бірінің аты — Құрама, екіншісі — Әпежек, үшіншісі — Пышан еді. Үшеуі 3-4 күн әл салды, жыр-дастан жырлады. Әйтеуір біздің ауыл ән-күйге, өлең-хиссаға кенелді де қалды. Солардың ішінде, әсіресе, Пышан серінің түрі бөлек еді. Ол мынау Жалайыр еліндегі Жәлменде бидің баласы екен. Өзі сал сері түске дейін ақ, түстен кейін қара киіп жүреді. Қасындағы серіктерін де сөйтеді екен.

Мінген аттарының түр-түсі де, солай болатын көрінеді. Ал, ән салғанда, күй тартқанда бірінен-бірі асып түседі. Сырнайлатып, домбыра шертіп, қыл қобыздарын сарнатқанда тіптен жүйке-жүйкенді сал-сал қылады. «Баласы Жәлменденің Пышан едім» деп басталатын әні қандай, асқақ шырқалатын. Оны:

Айпалайып көзіңнен күлімдеген,
Басқан ізің ешкімге білілбеген.
Ақша балық шомылған айдың көлден,
Алтын қармақ салса да ілілбеген.

Уғай-ай, Уғай-ай, әліміз,
Арпа, бидай дәнiмiз.
Уғай-ай деп ән салсақ,
Келіспей ме сәпiмiз.

Өлең деген немене білген құлға,
Ақ жеңгесіп кім қимас алар пұлға.
Оралыңның барында ойпада күл,
Өлгеннен соң адыра қалар тұлғаң.

Қарағайлы ендеше, қарағайлы,
Қарағайды қыз, жігіт аралайды.
Жақсы — жайсаң, осылай бас қосқанда,
Бекер қарап отырған жарамайды.—

деп шырқалатын «Уғай-ай» әнін осы Жетісу жастары осы күнге дейін айтып келеді.

Әсімхан ақсақал Жәлменде би және оның сал сері, ақын баласы Пышан жөліңде тағы біраз әңгіме айтты. Әзірше біз осымен шектелгелі отырмыз.

Артында қалған ұрпақтары, ел-жұртының ұйымдасуымен 1995 жылдың күзінде Жәлменде бидің 150, Пышан болыс, ақын-сазгердің 110 жылдық мүшел жасқа толуын атап, ас берілді, аламен бәйге шабылды, бастарына ескерткіш қойылды. Жиналған дүйім жұрт, тізе бүгіп, дұға оқыды, аруағына бас иіп тағзым етті.

ИМАНБЕРДІ ДАТҚА

Иманберді Шәдиярұлы (1844—1918 ж.ж.) оңтүстік өңіріне белгілі датқа. Қоңыраттың Байлар, Жаңдар ата-сынан шыққан. Қоқан заманында датқа болып өткен.

Иманберді мен атақты Майлықожа ақын арасында мынадай аңыз бар: Майлықожа аттан құлап, аяғы сынып, жатып қалады. Сол төңіректегі есіткен ел ақынның көңілін сұрауға бірінен соң бірі барады. Көпке дейін

Иманберді датқа оның көңілін сұрай қоймайды. «Неге келмей жүр екен» деп, Майлықожа оған кісі жұмсайды. Сөйтсе, аңқұмар Иманберді Сырдарияның жағасынан ителгімен үйрек, қаз ұстап жүр дейді. Өткен, кеткен мұны растайды. Енді Майлықожа Иманбердіге өлеңмен төмендегіше хат жібереді:

Ассалаумағалейкум Иманберді!
Бүгінде қалық бақты сізге берді
Артық па мамандығың Абылайдан?
Бабанда Қожаға бас иген еді.
Есіңде мені сіре алмадың-ау,
Білмедің содырықпен өтті күнің.
Тоқалдан айыл тартып туғаныңа,
Көңіліңді бекем байлап тұрғаныңа.
Ойнатқан бөденені әлсіз сарттай.
Көбелек мәз боласың қуғаныңа.
Мені де Қожам десең келмес пе едің?
Алдыма келіп сәлем бермес пе едің?
Белгілі Шадиардың ұлы болсаң
Аяғың қалай қожам деп келмес пе едің?

Осы хатты алысымен Иманберді ақынға барып сәлем беріп, көңілін сұрапты дейді ел.

— Майлықожа датқаны қой сойып күтіпті. Дастарқан үстінде ақын оған тағы да былай депті:

Күзде елмей кеп тұрсыз көктем бізге.
Сөйлеймін өз жақсым деп өктем сізге.
Ақынға құлақ салып тыңдасаңыз,
Біраз бар айтатұғын өкпем сізге.
Жаңдарға жапырақтай болдың ерек.
Кетіп ең көзге ілмей көктемде,
Болды ма осы арада Қожа керек?
Ішінде өскен өз Қожаң емес пе едің,
Сыйлаған қадір біліп келмес пе едің.
Бірге өскен Шарлардың жұрты десең,
Науқастан қайтты Қожам демес пе едің?
Аузы амандассаң күйер ме еді,
Зияны шырмауықтай тиер ме еді.
Қараша жеті атасы хал боп өткені,
Өз әкең Батырбектің жиені еді.
Бар жақсым бірақ сенбе қарап тұрған,
Тартылба қайратыңды жарап тұрған.
Сейтжапар төреден артық па едің
Ташкентті ояз болып сұрап тұрған.
Сен түгіл Сейтжапар төре келді,
Жайымды мүсәпірлік көре келді.
Көтеріле Көтеншінің көп баласы,
Қасына көңіл сұрай ере келді.
Датқаеке бір жолыққан кезім еді,
Сондағы айтсам деген сөзім еді.

Көкілімді көп сұрады Беркінбайда.
Қопыстың о да жалғыз бозым еді.
Қарынбайдың әкең Сопак бақты қойып,
Оған да ұрлық қылды қоймай мойып.
Ескерсең өз шаршыңды болмас па еді.
Бүгінде ояда жүр сенің ойың.
Көпшілікке мият болсаң ұрып даңғыр.
Ақыға кісі ме едің сен бір даңғыл!
Қой бағып, тезек теріп жүргеніңде.
Әйтеуір көздің жасы болған қабыл.
Жақсыда жаттық болмас туғаныңа.
Беліңді балпан болма бұғаныңа.
Елдің берген дәулетін көтере алмай.
Мәз боласың көбелек қуғаныңа.
Бәрі де келіп кетті ағайынның.
Сен құсап ақырайып келмей кетті,
Баласы кеше жүрген Қанайыңның.
Есіп Сикым келді Жаншпенеп,
Ағайын амандастым таныспенеп,
Сараңдығың белгілі бұрыннан-ақ.
Әкенді орап көмгенсің қамыспенеп.
Жүруші едім күміс пе деп тұл екенсің.
Сорына жұрттың туған ұл екенсің.
Қарыңды пәременеп қампитып-ап,
Секілі қасап өгіз қу екенсің.

Майлықожа ақын осылайша тілімен безей бермекші екен. Иманбердінің атқосшысы Қожаберген деген кісі Майлықожаның қолындағы домбырасын ұстай алып, «тақсыр енді қойыңыз, датқаға қатты батып кетті ғой» деп жалыныпты.

Ертеңіне Иманберді атының ертоқымын сыпырып алып, Майлықожаға беріп:

— Ақын, мына өлеңді екінші ешкімге айтпаңыз, басқа жан естімесін, менің сізге ат беріп, айымды тартқанымды да ешкім сезбесін,— деп аттанып кетіпті.

НАҚЫСБЕК ШЕШЕН

Нақысбек Жалпетекұлы 1865 жылы осы күлгі Алматы облысының Ұйғыр ауданына қарасты Кетпен тауының баурайында дүниеге келген. Шыққан тегі Ақарыс Бәйдібек, одан Албан—Шыбыл—Сары — Қожабалбет — Ағымсары — Сексен — Өтенқұл — Жалпетек, одан Нақысбек. Кезінде әкесі Жалпетекте сол өңірдегі Албан еліне келіп жайылған шешен, би болған. Ауыл, ағайын, арасындағы шиеленіскен ел дауы, жер дауы, жесір дауының түйіліп шешерде ол

әділдігімен, тапқыр шешендігімен би атанып, еліне қалтқысыз қызмет еткен. Баласы Нақысбекті де жа-стайынан баулып ел басқару ісіне көмекші еткен. Алғыр, зерек, Нақысбек өзінің би әкесі көрсеткен әділет жолынан таймай талай істердің тағдырын бұлтар-май тура шешіп халық ойынан шығып жүрген.

«Әке көрген оқ жонар» демекші, Нақысбек те әкесіне тартқан ержүрек, шешендігімен ерте атқа мінген ел ісіне араласып кетеді. Бірақ, оның атқа мінген тұсы қазақ даласының Ресей империясының темір шеңгеліне біржолата өтіп, екіжақты езгінің шегіне жеткен тұсына тура келді. «Тағдыр басқа салған соң не шара!? Сол қиыншылық жағдай Нақысбектің намысын ерте оятты. Сонымен ол 1890 жылдардан бастап-ақ патша үкіметінің жергілікті старшиналарына, бажыгерлеріне, кейде тіпті әскер басшыларына ашық қарсылық жасап отырды. Сол арқылы өз туған өлкесін аз да болса салықтан жеңілдетіп, отаршылдардың әңгір таяғынан халқын қорғап жүрді. Дегенмен патша үкіметінің жергілікті билеушілері Нақысбек бастаған «паразы жұртты» бірде «ақыл айтып», енді бірде жасақтарымен жасқап отырды. Оған тиылып қалған ол жоқ. Одан сайын ерегісіп өршелене түседі. Нақысбектің алдауға көпе қоймасын сезген отаршылдар ендігі жерде оның ізіне түсіп, көзін жоюдың қамына кірісті. Мұндайды жүзеге асыратын отаршылдардың кәлігі айласы бар емес пе! Яғни отты өз қолымызбен көсету. Нақысбекке келгенде де отаршылдардың бұл айласы іске асып жатады. Кейбір күшіл, қызылкөз ағайындар да ендігі жерде оның ізіне түседі. Өтірікті шындай, шыңды жыпұрғандай етіп Нақысбектің үстінен арызды қарша жаудырады. Сөйтіп ағайын арасына жік түседі. Кейбір сатқын пысықайлар жұртты Нақысбекке ілеспеуге патшаға қарсы шықпауға үндейді. Сонымен баяғдан Нақысбекке ілесіп елді, жерді қорғау үшін күресіп жүрген ағайынның біразы «тек жүрсең тоқ жүресіңнің» кебіне көшіп, жан сақтаудың қамына кірісіп кетеді. Ал патшалық Ресей үкіметінің жергілікті өкілдері күші әлсіреп, тобы азайған Нақысбектің көзін жою мақсатын жеделдете береді. Сөйтіп жүрген қиын күндердің бірінде оны Жаркенттегі уез орталығы шақыртып алады. Уезге кіргендердің ізі бар, шыққандардың ізі жоқ екенін жақсы білетін би өкімет өкіліне уәдесін беріп, басқа жолға салады да, сол түні өзіне ілескен елді бастап, Қытай асып кетеді. Ертеңіне Нақысбекті қолға түсіруге келген патша

әскерлері оның жұртын сипап қалады. Бұл 1910 жылдың күзі еді.

Қайда болса да отаршылықтың аты отаршылдық қой. Қытайдағы қазақтардың да ол кезде жағдайы мәз емес еді. Бұны көрген Нақысбек ондағы халықты тағы да ауыз бірлікке шақырып, сол арқылы үкіметтің алым-салығын, езгісін жеңілдетуді көздейді. «Өзі жақсы кісіге, қайда барса орын бар» демекші ондағы жұрт Нақысбекті төбесіне көтеріп, бірер жылдан ақалақшы (болыс деңгейіндегі шен) етіп сайлап алады. Ұлтжанды адамның қолына ел тізгіні түскенін отаршылар қашан жақтаушы еді? Оның үстіне Іле генерал мекемесінің жаңа дубаны (мәнсап аты) әр жердегі шаруалар көтерілісінен есі кетіп, ерекше сақтық жасап отырған-ды. Сонымен ол Нақысбекті ақалақшылықтан алып тастау мақсатымен оны өзіне шақырып алады да: «Нақысбек, сенің ақалақшы болуға шартың толмайды екен. Сондықтан алдағы құрылтайда ақалақшы басқа адам болады» дейді. Дубанның ішкі есебін түсінген Нақысбек «Ол қандай шарт екен тақсыр?» деп сұрайды. «Сенің руың қазақтың ішіндегі сағиы шағын тайпа екен. Оның үстіне сен Ресейден келген қазақ екенсің. Сен қалай бұл елге билік жүргізбексің?» деп зілденіп отырған дубанға Нақан: «Дұрыс тақсыр, сіз сонау Пекиннен қанша үймен келіп бізді билеп отырсыз?» деп қадала кетеді. Сөз жүйесіне жығылған дубан, Нақысбекті мол тарту-таралғымен аттандырып салады. Содан өле-өлгенше шешен ел тізгінін қолына ұстап, тұтан халқының жоғын-жоқтап, мүңіп-мүңдап өтеді. Нақысбек бидің Текес ауданының Шолақсай деген жерінен мектеп салдырып, халықтың сауат ашып, өнер-білім үйренуіне жағдай жасайды. Бала күнінде сол мектептен білім алған Үмбетай Қожакелді ақсақал: «Ол өте үлкен мектеп еді. Жүзден аса бала оқитын. Мектепте дін, математика, тіл, әдебиет, жағрафия пәндерін оқытатын ұстаздарымыздың бәріні кезінде Нақан төңіректің төрт бұрышынан өзі жинаған еді» деп әңгімелеп отыратын... Сол сияқты Нақысбек бидің шешендік, өнерінің өзі өз алдына бөлек әңгіме.

Бүгінде Жетісу өңірінің қазылы қариясы мен келен кейуанасынан Нақысбек би туралы сұрай қалсаңыз, бәрі-ақ оның шешендігін, ерлігі, халыққа жапашырлығы туралы тамсана әңгімелейді.

Таңжарық Жолдыұлы өзінің «Ілеңің ақалақшы, зәңгілері» деген өлеңінде:

Албапта Нақысбек бар шығандаған,
Алдына Албап қарсы шыға алмаған.
Жеті-ақ үй Ағымсары Нақаң жағы,
Қосқулақ мың үй қарсы шыға алмаған.
Жапса да кәйіша жала Шың дубаны,
Нақаңды аттап ешкім жыға алмаған, —

деп жырласа, Маралбайұлы Көдек ақын:

Қобығын Суасудың еткен мекен,
Мен келдім Нақысбекке сәлемменен,
Тағынан таймай жүрген Нақаң екен.
Руы Қожбаиеттің қазағы екен», —

деп жырлайды.

Ал, алымда ды, шалымды Шарғын ақын Әлғазыпұлы:

Болаттың сен де бірісің,
Шешеннің бұлбұл тілісің,
Жорғадай сөзің, жүрісің,
Нар болып туған Нақысбек
Текті жерден шығысың. —

деп толғайды.

Жетісу өңірінде халық ішіне кеңінен тараған «Жақыпберді» деп аталатын дастан бар. Онда да Нақысбек шешеннің аты ерекше ілтiпатпен ауызға алынады.

Мінеки, халықтың осынша ықыласы ауғаннан-ақ Нақысбек шешеннің жай атқа мінер немесе құр шонжар болмағандығын аңғаруға болады. Тағы бір айта кететін жағдай, Нақанның осында жүргенде де, Қытайға барғанда да халықты отырықшылыққа ұйымдастырушы соны жүзеге асыруы. Мәселен, «Тозған елдің басын тоған қосады» дегені елге мәтел болып кеткен. Нақаң осы жақта жүргенде-ақ біраз ағайындарға егіншілікпен айналысуына мұрындық болады. Сәулетті сарай салып, бау-бақша отырғызады. Содан қалған ағаштар бүтінде «Нақысбектің бес терегі» деп аталады. Ал, Қытайға барғаннан кейін мектеп салдырды дедік. Онда мектептің соқа басы ғана болмаған. Мектеп салынып, іске қосылғаннан кейін оның маңы шағын «қалашық» болып кеткен дейді көз көргендер. Ал өзі салған сәулетті үйді бұрын Нақанның көзі тірісінде әрі одан кейінгі біраз жылға шейін жұрт «Нақаңның ағаш үйі» деп атап кеткен. Сол ағаш үй салынған аңғар ол жақта күні бүтінге дейін «Нақысбек сайы» деп аталады. Нақысбек көз жұмғалы (1936) бәрі де дүние тоғыз төңкеріліп, он оңалды. Отаршылар екі елді де халқымыздың тарихын ұрпақ санасынан сызып

тастауға, қанша әрекеттенгеніммен бәрібір онысынан түк шықпады. Мәселен, Қытай елінде «мәдени төңкеріс» тұсында «Нақысбек сайы»—«Жеңіс аңғары» деп өзгертіліп еді. Оны шолақ белсенділер ғана біраз күн айтты. Сонымен халық қайтадан тарихи атауын атап кетті.

Алматы облысының Ұйғыр ауданына қарасты «Кетпен» ауылында былтыр жазда Нақысбек шешеннің 130 жылдығы аталып өтті. Бұл жиында сөз алған ауыл әкімі «Ауыл орталығының бас көшесі бұдан былай «Нақысбек көшесі» деп аталатындығын хабарлады. Той барысында Нақаңның ел қорғаған ерлігі, шешендігі туралы баяндама жасалды. Әрі шешеннің тапқыр да парасатты нақыл сөздері айтылды.

Енді Нақысбек шешеннің ел арасынан жинап алынған кейбір шешендік сөз, ақыл-нақылдарына келейік:

Ұлықтарға Нақысбекті жамандап, шеп-шекпеннен дәмелі болып жүрген сатқын ағайындар, Нақаң елді бастап Қытайға көшкелі жатқанда бір жағы дүспан көзі ғып, екінші жағынан өздерінің «тек жүретін ақылды кісі екенін» көрсеткісі келіп:

— Нақа, өре-түрегеліп, көше жөнелмей-ақ, ұлықтан кешірім сұрап, көрсең етті. Бізде қарап жатпас ек, қадіріңді білетін ағайының едік қой,— деген ағайын сымақтарға:

— Арам қанға бит семіреді, жуыңдыға ит семіреді. Без тамақ болмайды, сз қолқапат болмайды. Бит пен иттің күнін көріп, без жеп, езге еріп жүргенше, алжыған төбеттей өз қорама өзім үргенше дала кезіп өлгенім артық емес пе?!— деп оларды бір түйреп өткен екен шешен.

* * *

Қарқарада ел жиылған бір бас қосуда қайта-қайта сөз сұраса да жас Нақысбекке сөз бермей қойыпты. Сонда Нақаң:—«Құлға да бір кезек» деуші еді атам қазақ. Қазір ғой құл жоқ. Қотырын қасып таз да сөйледі, тілің шайлап сақау да сөйледі. Менің нем кем еді олардан?— деп сұрағанда, жиында отырған біреулер өзара күбірлесіп қалыпты. Себебі, оның алдында сөйлеген екі адамның біреуінің руы таз деген ел екен, енді біреуінің руы сақау деген ел екен. Алайда жиын басқарып отырғандардың ішіндегі біреуінің басы таз, біреуінің тілінің мүкісі бар

адәм екен. Демек, Нақаңның астарлы сөзінен тіксінген ел ағалары:

— Бұл кім еді?— деп сұраса керек. Сонда Нақаң:

— Үсталар кездік соғар жетесіз. Елім деген ер ұлдың тегін сұрап не етесіз? Одан гөрі ел болудың жөнін айт, айта алмасаң үйіңе қайт!— деп одан кейінгі сөзін халыққа қаратып айтқан дейді ел.

* * *

Албан ішіндегі Ағымсары мен Қосқұлақ аталас рулар. Ауыл ақсақалдары Нақысбек ақалақшыға келіп:

— Ағымсары мен Қосқұлақтың арасы баяғыда-ақ жеті атадан асып кетті. Мал атап сойып қыз алыса берсек қайтеді?— деп өтініш жасайды.

Сонда Нақаң:

— Қарындасын қатын қылуға асығып жүрген қай жарымаған?! Өзге ауылда қыз құрып қалып па? Жеті атаға толған екен деп қыз алыса беру дұрыс емес. Ең бірінші келіннен ұят кетеді, баладан мият кетеді, күйеуден мейір кетеді, ағайыннан пейіл кетеді. Екіншіден, ұрпағы кем болады. Құлқыны кең болады. Бұл әңгімені қойған жөн болады,— деп рұқсат бермеген екен.

* * *

Нақысбек шешен ауылының бір жігіті «Қазақ байыса қатын алады» деп бар малын шашып екі қатын алыпты. Ал бірақ інісіне бір де қатын әпермей мал соңына салып қойыпты. Бай жігіттің мұнысын қаламай жүрген Нақаң бірде оған:

— Қостап тартпа тартқанмен, құйысқандай болмайды. Қостап қатын алғанмен туысқандай болмайды. Қатыннан шыққан мүйіз сенде жоқ. Інің жүреме солай пенде бол? Ондай салт біздің елде жоқ. Нәпсіңді доғар, ініге обал!— деп ақыл айтқан дейді.

* * *

Нақысбек шешеннен бір бай:

— Бай нешеу болады?— деп сұрапты.

— Бай төртеу: жап, хан, мал, әл,— деп жауап беріпті Нақаң. Опысы — отбасы — бала-шағаны, мамандық,

мансапты, мал-мүлікті өнерлі адамдар бай болады дегені екен.

Өр бар жерде еңіс бар,
Шындық бар жерде жеңіс бар.

* * *

Малды байлық деме,
Ырзығы сенде емес, жерде болады
Тексізді досым деме,
Олар ер емес, пенде болады.

* * *

Бермейтін сараң жоқ,
Барғанның сұрауы біледі.
Мал таппайтын еркек жоқ,
Үйдегінің құрауы біледі.

* * *

Сүйенішің күшті болса,
Сүйек жұтсаң да қақалмайсың.

* * *

Шабашпап желмес туады,
Сараңнап бермес туады.
Жаманнан өлмес туады,
Жүйелі сөздің өтімі болады,
Жүйесіз сөздің кетімі болады.
Тауып айтқан нақылдың,
Дау тоқтатар бекімі болады.

* * *

Есірік патша еліп тыңдамайды,
Ессіз әйел еріп тыңдамайды.

* * *

Оқығанның көзі ашылады,
Оқымағанның малы шашылады

* * *

Жаяр малың болмаса жерге өкпелеме,
Ықтасыңның болмаса, желге өкпелеме.

Сүйінтерің болмаса, ерге өкпелеме,
Төккен терің болмаса елге өкпелеме.

* * *

Орысқа ойыңды,
Қытайға қиялыңды айтпа.

* * *

Анасы ұятсыз болса,
Баласы миятсыз болады.

* * *

Ағайын кетісерде аңдысып қалады,
Жалған дос кетісерде жарысып қалады.

* * *

Ұшылық пен зұлымдық тегінен,
Барлық пен жоқтың ебінен.

* * *

Қатып алып көрдің бе?
Бала бағып көрдің бе?
Түздеп нәсіп тердің бе?
Қарап тұрсаң барлығы қиын,
Қиын болмаса тіршілігің тиім.

* * *

Берсе келішпен,
Нап егіннен

* * *

Қазсаң арықты,
Көресің жарықты.

* * *

Елдің елдігі — ерінен,
Байлығы — жерінен

* * *

Сыпайы болсаң бетіңнің қасынан кетпе,
Дихан болсаң жеріңнің басынан кетпе.

* * *

Әуелі Құдай жерге береді,
Жердегіні елге береді.
Елдегіні ерге береді,
Ерге бергенде, төккен терге береді.

* * *

Туыс бар болсаң іздеседі,
Тіпті «сіз» деседі.
Жоқ болсаң қашады,
Тіпті артыңды ашады.

Нақысбек шешеннің ғұмырнамасын нақыл, шешендік сөздерін ел аузынан, Қытай елінің жазба архиви деректерінен жинастырып бізге тапсырған, оның жұрағаты Дүкен Мәсімханұлы. Ол бүтінде әл-Фараби атындағы Қазақтың мемлекеттік ұлттық университетінің Шығыстану факультеті Қытай тілі кафедрасында ұстаздық етеді.

ТӨРЕБАЙ БИ

Төребай Пышанұлы (1848—1911) Сыр бойы, Қармақшы өңіріндегі «Бекет», «Ақши» аралығында көшіп-қонып жүрген елдер ішінде туып, ержеткен қазақтың шешен биі. Төребай бидің шыққан тегі Кіші жүздің Қараманақ — Төртқарасы. Одан бірер ата өткен соң Бозғыл. Бозғылдан — Қарақожа ұрпағы Қаратамыр. Тағы біраз атадан кейін Тәттімбет, одан Ерназар, Ерназардан Айтілек, Жаптілес, Айтуар, Күнтуар би, Сары, Байбол, Ізбасар, Темір би тарайды. Күнтуар биден Тұяқ би, Мұрат би. Мұрат биден Пышан батыр, Ағытай би, Пышан батырдан Төребай би туыпты. Ал Қызылорда облысына қарасты Тереңөзек ауданы әкімінің орынбасары Тынышбек Дайрабаев бізге жолдаған хатында: Кіші жүздің қаракесегінен Шәмкей, одан Бозгүл, одан Қаратамыр, Былғақ, Былғақтан Ерназар, Күнтуар — Мұрат — Пышан, Пышаннан — Төребай деп таратады. Төребайдың ел арасында Алмат, Самұратқа, Қалданға айтқан шешен тапқыр сөздері мол таралған.

* * *

Төребай шешен бір күні арнайы адам жұмсап Оңғар Дырқайұлын, Жиембай Дүзменбетұлын, Тұрымбет

Салқымбайұлың шақыртып алады. Бұлар халықтың елге танымал бои келе жатқан жыраулары еді. Оңғар мен Жиенбай хат танымайды, ал Тұрымбет арабша шала сауатты кісі еді.

Төребайдың жырауларды шақыртқандағы мәнісі: екі ағайынды туысқан ел болыстық пен ауыланайлыққа таласып, бірімен бірінің араздасқандарына үш жыл болған көрінеді. Арада барымта, ұрыс-жанжал да кездескен. Бұл жай Төребайдай ел ағасын ашындырады. Ашынған би әлденеше барып билік айтса да, әлгілер тоқтамаған. Міне, Төребай би осы жайды үш жырауға баяндайды. Жыраулар би сөзің үңсіз тыңдайды. Би әдейі сынап отыр. Жыраулардың ең үлкені Оңғар, ең кішісі Тұрымбет екен. Жас та болса сөзге жүйрік, өте елгезек еді ол. Сөз басы жасы үлкен Оңғар жырауға тиеді.

Оңғар жырау айтыпты:

О, жақсылар, өтіңдер,
Әр тарапты ойлашып.
Өмір деген шоп-шолақ.
Ойласаңдар ойға алып.
Бірсу жарлы, біреу бай,
Өткен жоқ ешкім бір қалып.
Бақытты біреу бақытсыз,
Жүрмің деме құр қалып.
Соңына еріп жастықтың,
Ертеңге ойды бұрмалық.
Еркің бар етсең ерлерім,
Атымтайдай мырзалық.
Аз өмірдің ішінде,
Болмашыға таласып,
Ретсіз етпе қызбалық,
Пендеге иелер кездеспес,
Көргеніңнің бәрінсе,
Еткенің мақұл ырзалық.
Ер — шаңырақ, ел — уық,
Үстемдік етпе сұрлағып.
Көп-күдайдың бір аты,
Сыртыңнан сынап жүр қалық.
Шөлдестегі мезгілсіз,
Жемейік ерлер түз балық.
Әркім кетіп бетімен,
Халықтың ғұрпын бұзбалық.

Жиенбай жырау айтыпты:

Ашық болса әділдік,
Ағайын тұрар қорғанып.
Елім теңіз шалқыған,
Жарайды етсем жорғалық.
Қайыршы да күн көрген,
Қолына түрлі дорба алып.

Бастағы бақсаң бақытты,
Жақсы көріп достарың,
Сыртыңнан жүрер қуанып,
Әуелден жанды жаратты,
Бір-біріңде дос етіп,
Дұшпандық етпе ұрланып.

Жамаандық жаппа ойлама,
Жамаандық етсең үлестен,
Жүрерсіңдер күр қалып,
Елемей елдің өсиетін,
Жүрген көп сөліп, бір жапып,
Жұртқа болса сенімнің,
Жүрерсің күндей нұрланып,
Өлсең де молаң сайлаһар,
Халыққа етсең қызмет,
Бар әліңше тырбанып,
Екілік жоқ халықта,
Шындап алса ортаға,
Болмаймыз ба бір гарып,
Халқым шебер сынауға,
Ержеткізді ата-ана,
Жүрмейік ойсыз бей парық,
Уақытымыз біткенде,
Көріп кетіп, күл болып,
Жатармыз жерде, уа дарих,
Ерлерім аз күн өмірде,
Сыйласып өтші жалғаннан,
Атапбай жұртқа сөзі арық.

Тұрымбет жырау айтыпты:

Өлмек, тұмақ сжелдеп,
Айтқан сөзім бұл анық,
Өлімнің жайын айттың деп,
Осы отырған аға-інім,
Қалмасын кеулің қабарып,
Қай жерде азар көрмейсің,
Әр істеп жүрсең тазарып,
Көңілден аршып шемелді,
Болғаның жақсы таза арық,
Сөйле-сөйле, тіл мен жақ,
Үшатып күстай қонданып,
Қас жүйріктің белгісі,
Жай шабатын соң қалып,
Бір шұқанақ толмай ма?
Телселсе телдіз қозғалып,
Неше бір ерлер өткен гой,
Артында нұсқа сөз қалып,
Отыратын жандар бар,
Ел билігін қызғанып,
Маңдайға жан толмай ма,
Отырсаңдар сызданып,
Басыңда бақыт тұрмайды,
Ат пенен атап жетектеп,

Жүрсең де жүйрік жорға алып.
Бір күні ғайып боласың,
Кеткендей болып жоғалың.
Отырған осы ағайын,
Ақсақалдар күрәлып.
Келе алмайсың дүниеге.
Екі айналып оралып.
Баста бақыт тұрғанда,
Өрттей жанып қаулаулық.
Бассаң қадам ұмытпа,
Есіңде болсын таубалық.
Біткен кезде уақыт,
Халық қазған қаумалап
Жер ошаққа ауналық.—

дегенде төрде отырған Төрсбай би қызып кетіп:

— О, пәлі! Тұрымбетжан! Мәңгітеңдет бала, мәңгітеңдет,
төтеле бала, төтеле!— деп айқайлап жібереді. Сонда
Тұрымбеттің екінші ыраққа салып айтқаны мынау екен:

Әуреленбе, жігіттер,
Болдырам деп болмасты.
Дүние үшін шатасып,
Егескен жан оңбас-ты.
Ағайыннан шет болса,
Ерге бақыт қолбас-ты.
Өкінгенмен өткенге,
Орны оның төлмас-ты.
Ренжіскен талайлар,
Қадыры деген зор бақыт,
Естілер шатпа құр басты.
Ағайын таппай сіңіреп,
Ағызбақтар көз жасты.
Аз ғана күл көрмесе,
Көргенше адам асығар,
Бауырлар пен құрдасты.
Келіндер, бектер, келіндер,
Қай пенде алдын болжапты.
Өздеріңе жақсылар,
Ұласып сөзім жалғасты.
Айрылған азыл ақымқтың,
Талайы болған албасты.
Қосылған озып көркейіп,
Тойдырған неше қарны ашты.
Бірлікте береке,
Қайда үшсең талмасты.
Сөйле тілім шалықта,
Қолға алып сөзден алмасты.
Кесе бір сөз болмасын,
Қадамыма алғашқы.
Аруақты тербесем,
Оятармын жан-жақты.
Әниін десең қол жайып,
Сөзім жерде қалмас-ты.

Туысқандар бірлессе,
Демейді ешкім алжасты.
Бауырларың Тұрымбет,
Бірлік тілеп өмірлік,
Қолдарыңа жармасты.—

деп бала жырау аталған Тұрымбет домбырасын тастай беріп, жағалай отырған халықтың қолдарын жедел ала бастағанда, үйге кіре алмай, далада есіктен сығалап тұрғандар лап беріп, ішке ұмтылады. Кім-кімнің қолын алып жатқаны белгісіз, араздасқан туыстар да шұрқырасып көрісіп жатады. Мына сәтті іске қуанған Төребай би жыраулар мен халыққа алғыс айтып, бұлақтай таза сөздердің көзін ашқан, екі туысты татуласқаны үшін, татуластырған үш жырауға үш нар мінгізіп, үш жібек шапан жапқан екен.

* * *

Төребай бидің жалғыз ұлы Ысқақ опат болып, қаралы қасіретте отырған биге Базар жыраудың айтқан көңіл қосынан үзінді:

Бай көркем, батыр шешен бітсе дәулет,
Адамға бақ дәреже қонса сәулет.
Ашымас әзірейілге есік бар ма,
Дем бітіп, басқа келсе кезек пәубет.
Қазыбек, Үйсін Төле, өтті Әйтеке.
Таба алмай ажалға айла, Балқы, Баубек.
Байтақ ел Қарақожа, мың жарым үй.
Қыстаубай талай жапға тартқызған күй.
Сарытай, Өтетілеу, Мөңке, Айтілес,
Өпті Қыптуардай атакты би.
Сарыбай, Садыр, Әзілкеш, жүйрік Бостан
Оқ тисе қабырғасы қайыспайтын,
Ақ иық қыран едің аспанға ұшқан.
Іншалла, аруақ орны қапы қалмас,
Ұл болмас Ысқақ ердің орнын басқан..

ҚЫЛЫШБАЙ ШЕШЕН

Қылышбай Ержапұлы 1851 жылы осы күнгі Жамбыл облысының Мойынқұм ауданындағы Фурманов селосында туып, 1926 жылы 75 жасында қайтыс болған. Жеті жасынан жетім қалып, Оңғарбай деген жақын туысының қолында өседі. Мал бағып жүріп, бір жағынан ескіше сауат ашады. Оңғарбай оны Бұхардағы медресеге береді. Медреседе зерек шәкірт Шығыстың классикалық поэзи-

ясынан сусындайды. Ауылға келген соң ауыл балаларын оқытады. Оларға Шығыс әдебиеті мен қазақтың халық жырларын таныстырады. Өнер-білімге, сөз өнеріне баулиды. Қылышбай жас кезінің өзінен-ақ бұрынғы шешен, билер айтқан сөздерді ел арасында тарататын болған. Жиын, тойларда дау көтерілген кездерде өзі де суырылып шығып, кесімді билік айтуға араласып кетеді. Оның шешендігін, әділ сөйлейтін қасиетін таныған ел көбінесе өздері барып жүтініп отырған. Сөйтіп, Қылышбай шешен келе-келе «өзіміздің Қылышбай, айтқан сөзі қылыштай» деп аталып кеткен.

Қылышбай өлең-жырды жазып та, төтеннен суырып та айта беретін шебер ақын болған. Ол Қаратау өңірінде Шу, Талас бойындағы көптеген ақындармен айтысқа да түскен.

Кезінде Қылышбайдың ақыпдығы мен шешендігін Жамбыл да: «Қылышбайдан таралып, сөз тұсқасы келінген, дос-жаранға, кемтарға қайырылы болсын делінген» деп жоғары бағалаған.

Қылышбай Ержанұлы Шу, Мойынқұм өңіріне емес, бүкіл Әулиеата, Жетісуға аты шыққан ақын. Бір айтар әділдігі үшін ел оны тура би деп те сыйлаған. Бір жиында ол:

Адам бір көшкен керуел,
Құрармыз аз күп серуел.
Керуендей көш тартыл,
Асармыз бір күп белінен.
Адал жүріп тірлікте,
Лйырылмайық сенімнен.
Кірсе лебіз, шықса жоқ,
Қауіп етіндер өлімнен.
Қол қайырың болмаса,
Не әкетесің өмірден,
Өлмей тұрып, киіп-іш,
Мішіп жорға, сұлу құш.
Ғаріптерге қарайлас,
Өлгеннен кейін не керек,
Алтын мен күміс зеріңнен.
Не жандар өткен байлықпен,
Өтірік сөз бен зорлықпен,
Жаһанға малы сыя алмай,
Кемтарларға қия алмай,
Тұтыларсың бір күші,
Малтыққан қарға қояндай.
Иманшы ата болмайды,
Қанаудан ниет тазармай.
Өлімге көзің жетсе де,
Жақсылыққа бой ұрмай.

Ақыры бір күн өтерсің,
Үзіліп сонда кетерсің.
Ішпей-жемей жиғаның
Артында қалар бір күні.
Сол кезде, сорлы-ау, қайтесің?—

деп бір замандасына сыр айтыпты.

* * *

Қылышбай жігіт кезінде бір ауылға келіп, қонайын десе, танытын ешкімді таба алмайды. Содан кейін үлкен-деу бір үйге кіріп, сәлемдесіп, есік жаққа отыра кетіпті. Үй иесі жақтырмай: «Иә, бала, қайдан келесің?»— деп жөн сұрапты. Сонда Қылышбай:

— Шу бойынан келе жатыр едім, ешкімді танымаған соң, сіздің үйге қонайын деп келдім, ата,— депті.

Үй иесі басқа қонақтарды нұсқап:

— «Қонақ үстіне қонақ келсе, қотыр болады» дегені, өлшеп істелген ас қой,— дейді.

Сонда Қылышбай:

— Ата, ешкімді танымаушы едім, көже-мөже болса да сіздікінде болайын,— дейді.

— Көже-мөже дегенің не, шырағым?

— Тарыдан түйісі болса, сары майдап иісі болса, сүтке салып баптаса, қапытпенен қаптаса, оны біздің ел көже дейді,— депті Қылышбай.

Баланың сөзіне жығылған бай:

— Қарағым, жоғары шығып отыршы!— деген екен.

* * *

Қылышбай Әулиеата базарынан мыс шәйнек сатып алады да, ие бол деп оны бірге жүрген жолдасына береді. Екі күн жүргеннен кейін бұлар бір құдықтың басына кеп дем алмақшы болады. Шәй ішкілері кеп, шәйнекті іздейді. Қараса шәйнек жоқ, түсіп қалыпты. Сонан олар келген ізімен кері қайтады. Жүріп отырып жүзге тарта киіз үй тігілген бір ауылға келеді. Сөйтсе, бұл Ботбай еліндегі Бекмырза атты байдың қыз ұзатау тойы екен. Адам көп жиналыпты. Қылышбай жоғалған шәйнегіні кімнен сұрағын білмей, тура ортаға шығып:

О, Ботбай, деген туғаным,
Олақ жігіт байлап,
Түсіп қалды құмғаным.

Тауып егер берсеңіз,
Атаңыз жөнш куганың.
Тауып алып бермесен,
Құдай төбесінен ұрғаны.—

дейді.

Тойға жиналған би-болыстар мен байлар мына өлеңге елең ете қалып, Қылышбайдың ақын екенін біледі. «Сен мынаны сөзбен сүріндіріп, бетін қайтар, сүмірейте айт» деп той иелері бір шешен жігітін дайындайды. Қылышбай үйге кіре бергенде дайындалған шешен жігіт:

Ассалаумағалейкум, Шудың елі,
Масасы мен сонасы көп дудың елі.
Бүкір етіп туыпты сені шешен,
Құлағы мен мұрны жоқ құдық елі.—

деп оны сөзден сүріндірмекші болады. Бай-болыстар шулап қоя берседі. Сонда Қылышбай табан астынан:

Әлейкүмассалам керінің елі,
Жып-шайтан перінің елі.
Өрде жатқан ботпайсың,
Қыс — қыстауың, жаз — жайлауың,
Құмды неге даттайсың.
Арағың мен бозаңды қосып ішіп,
Аузыңа келгенді оттайсың!..

дейді. Би-болыстар жер шұқып отырып қалады. Ақынның мына сөзі жалпақ ел-жұртқа жайылып кетпесін деген оймен Бекмырза бай ат-шапан айыбын төлеп, Қылышбайды құрметпен шығарып салған екен.

* * *

Қылышбай жас күнінде қозы бағып жүрсе, бір ақсақал қария кездесіпті. Қария оған:

— Қарағым, қай ауылдікісің, кімнің баласысың, мынау кімнің малы?— деп сауал қойыпты.

— Өзім сырты бүтін, іші түтін ауылданмын, тутан әкемнің өгей баласымын, ал мына мал жанашыр жаудың малы,— депті Қылышбай.

Жас баланың мұндай жауабына таң қалған қария:

— Айналайын, мұндай сөзге әлі жасың келмейтін бала сияқтысың, жауабыңның мәнін түсіндірші,— депті.

— Бұл ауылдың адамдары сырт қарағанда бүтін болғанмен, іші түтін — өзара бір-бірімен қырғи қабақ, сырты түтін дегенім, сондықтан. Тутан әкемнің өгей баласымын дегенім, әкем туған, бірақ маған жастық шақ, балалық шақтың қызығын көру жазбады. Әкем малдың

соңына салды. Туған да болса өгейдің ісін істеді. Мына малды жанашыр жаудың малы дегенім, әкемнің ағайындары нағыз жақын жанашыр ретінде бізді өз қолдарына алып, асырамақшы болды. Ал өздері әкем екеумізге малдарын баққызып, еңбегімізді жеп жүр. Жанашыр бола тұрып, жаудың ісін істеп жүр.

Баланың жауабына риза болған ақсақал Қылышбайға батасын берген екен.

* * *

Бір күні Қылышбай қоналқыға Көлбай деген саран байдың үйіне кеп түседі. Беймезгіл қонақтың келуін жаратпаған Көлбай оған ас аспай, шай ғана береді. Шәй ішіп болған соң, жатар алдында Көлбай Қылышбайға «қонақ кәде» істе дейді, Қылышбай:

— Ол қалай болушы еді?— дейді.

— Бір ауыз өлең шығарсаң, қонақ кәдең сол болады,— депті бай, осыдан не шығар дейсің дегендей.

Сол жерде Қылышбай:

— Сөйлейін, сөйле десе Көл ағасы,

Бермейсің қонақ келсе қонақасы.

«Көлбай» деп қайран атты кім қойды екен,

Көл түгіл шұқанақтың садағасы.—

деп табан астында төгіп жіберіпті. Қонағының сөзінен шошынған Көлбай:

— Әй, бәйбіше, мына өлең елге жайылып, жұрт бізді мазақ етер! Тезірек қазан ас!— депті.

* * *

Қылышбай әдетте сыртқа бір шықса, екі-үш ай жолаушылап бір-ақ қайтады екен. Мұндайда сағынысқан ауыл-аймақ түгел жиналып, мерейлері өсіп, жай-жапсарды барынша кең әңгімелейтін болған. Осындай шырайлы бір диалог асуы үстінде ауыл жігіттерінің бірі биыл азынаулақ уақ малдың жүдеулігін, келер күннің қалай болары алаңдатып отырғандығын айтады.

— Е, жаздың күні жұтағандарыңа жол болсын,— депті Қылышекең.

— Өзіңіз білетін Сәрсенбек бай биыл жердің отын да, құдығымыздың суын да билетпей қойды. Жерімізге малын жайып, құдығымызға қойын суарып, апшымызды бір уыс етті.

— Бар болғаны сол-ақ па?! Сәрсекеңнің малы тұрмақ, өзін бұл маңайға жолатпайтын етейін. Бұйырса бір бозқасқасының сорпасын да ішіп қаларсыңдар.

— Қайтіп, Қылышеке?

— Ертең таң атпай бір жігіт құдыққа түсіп, шегенге жасырынып тұрсын. Ақырып құдыққа байсекеңнің өзі келеді дедіңдер ғой. Құдыққа қауғасын салған кезде біріншісіне тимей, екіншісін ұстап, жіберіп тартып, жіберіп тартып тұрсын. Бай құдыққа үңілген кезде әлгі жігіт ербеңдеп суға құлай кетсін. Арғы жағын тағы көре жатармыз,— дейді Қылышбай.

Айтқандай-ақ, күндегі уақыты, сәске түстің мезетінде Сәрсенбек бай қойын шұбатып, құдыққа қауғасын салып жібереді. Құдықтың ішінде, шегенді тасалап тұрған жігіт Қылышбайдың әлгі айтқандарын істейді. Құдықтың ішінде қауғаға жабысып тұрып, суға ербеңдеп құлап түскен «бәлені» көрген бай шалқасынан түседі. Үйдің түрүлі тұрған іргесінен мұны Қылышекең көріп отырады.

Сәрсенбек бай тұра салып, шулап келе жатқан қойына қарай жүгіріп, қойшысына:

— Ойбай, қайтар кейін, құдықта бір пәле жатыр. Ішінен бір бозқасқаны таңдап ұстап, үйге алып бара бер,— дейді де өзі Қылышбайға қарай жүгіреді. Асыға-үсіге табалдырықтан аттай беріп:

— Қылышеке, мына құдықтан бір «бәле» көрдім, тезірек жорып беріңіз,— дейді. Қылышекең еш нәрсе түсінбеген райда:

— Байеке, о не, жайшылық па?— депті.

— Ойбай, айналайын, Қылышеке, мына құдықтан бір «бәле» көрдім.

— Байеке, бұл құдықтың басына жын-шайтан ертеден-ақ үйір еді, соның бірі шығар, еш нәрсе атадыңыз ба?— дейді.

— Иә, естуім бар еді. Мені қай құдай қара бастырды? Бұл құдыққа биыл қайдан қона қалып едім, құдай қырсығыңнан сақтай гөр, бір бозқасқа атадым.

Қылышбай жел бере түсіп:

— Ойбай, тезірек садақа таратып жібер, тезірек, тезірек!,— деп асықтырады.

Сөйтіп Қылышбай ауыл-аймақты жас сорпаға бір кепелткен екен.

Арада бірер ай өткенде Қылышбай жігіттерін тағы жинап алып:

— Сояр мал жоқ, бәрі арық екен. Сәрсекеңнеі тағы бір сорпа ішелік, — дейді.

— Қалай ішеміз Қылышеке?

— «Бай ұйқыға барды-ау» деген кезде бес-алты жігіт оның үйін тік көтеріп аң, есігін артына қаратып қоя қойыңдар да, қойын үркітіңдер. Аргы жағын көрс жатармыз, — дейді Қылышбай.

Жігіттер Қылышекеңнің айтқанын бұлжытпай орындап, түн қараңғысында еш нәрсе сездірмей кетеді.

Қорадағы қойдың шұғылынан шошып оялған бай есікке қарай тұра жүтіріп, маңайын керегеге ұрып алады. Сөйтсе, орнында есігі жоқ. Бай бәйбішесін оятып, шам жақтырса, үйінің есігі артқа қарап қалыпты.

Ақылы айран болған бай таң атар-атпастан Қылышбайдың ауылына қарай шабады. Қылышекең үйінде екен, түк сезбеген адамша жайбарақат:

— Байеке, реңіңіз соншама неге қашып кеткен, не болды? — депті.

— Ойбүі, Қылышеке-ай, биыл мені қырсық айналдырып алды емес пе. Әне бір кездегі оқиғаны өзіңіз де білесіз, ал өткен түнде үйімнің есігі артына қарап қалыпты, — деп бай жағасын ұстайды.

— Апырай, ә, мынау бір сұмдық екен. Әнесүкүгінің салқыны кетпей, айналып жүрген ғой. Еш нәрсе атадыңыз ба?

— Бір бозқасқа атадым, Қылшеке.

— Атасаңыз, тез таратып жіберіңіз. Түнесүкүгінің кенеуі ғой кетпей жүрген, сізді кетеді.

Сөйтіп жөңсіз баса-көктеген байды жанынан шошытып, қайтып бұл маңайға жоламайтын еткен екен.

* * *

— Жұт болған жылдың жазында, — дейді Қаратаудың күнгей бетіндегі Жаманбай — Таздар елінің ділмәр шежіре қариясы Махат Ақтайлақұлы. — Мойыңқұм жайлауындағы пағашыма бардым. Барғандағы мақсатым белгілі — азын-аулақ мал жүтады, қаптың түбі қағылды, ел ашыға бастады. Ал Мойыңқұм жұрты қыстан аман шығыпты, жұтамалты дегенді есіттік. Сонымен Зұлпықар, Қынатбек ағаларым, нірәдәрдің үкені баласы Бектасты ертіп, екі есек, екі атты болып Мойыңқұм жайлауына бет алдық. Бірнеше күн жол жүріп, Сарысудан өтіп, Мойыңқұм жайлауына жеттік. Көп жылдан бері көрмеген

нағашым, оның әйел, бала-шағасы қуана қарсы алды. Нағашым қартайыпқырап қалған екен, хал-жағдайымызды сұрасып, қам-көңіл боп жатты. 5—6 күндей қонып, нағашым сауынға бермек болған жігірма шақты қой, ешкіні айдап, ауылға қайтпақ болған ертеңгі күннің кешіне Әулиеата жақтап Қылышбай ақын келді. Қылышбайды менен гөрі Зұлпықар ақын тәуір біледі екен. Екеуі жөн сұрасып шұрқырасты да қалды. Сол күні түнімен Қылышбайды тыңдадық. Өзі сөзге жүйрік шешен кісі екен. Өткен-кеткеннен көп әңгіме айтып, талай толғау, жырдың басын қайырды.

Қылышбай ертеңіне шәй үстінде отырып, Мырзаш қызбен және жаңа түскен бір келіншекпен айтысып айтып, көпшілікті көңілдендіріп тастады. Осы кезде Зұлпықар ақынның да арқасы қозып кетті білем, өзінің Зәуре қызбен айтысын термелеп кетті. Сөзінің соңында ол Қылышбайды айтысуға шақырды. Осы кезде нағашым:

— Өзі жетпіске келіп отырған менің құрдасымды сендер шәршатарсыңдар. Жастар өзді-өзің айтысып-қағыса бермейсіңдер ме?— деді. Сол сол-ақ екен нағашымның Кәукәр деген ортаншы қызы сөзді іліп әкетті. Ол ә дегеннен Зұлпықарға тиісе сөйледі. Тауды-тасты, өзен-суды жұмбақтай сауал қойды. Сауалды Зұлпықар дәл тауып шешті. Кәукәр енді одап жоғары өрледі. Күнінен жылу не бар, айдан сұлу не бар, аспанда қанша жұлдыз бар?— деп жұмбақтады. Зұлпықар: «Күнінен ыстық еш нәрсе жоқ, айдан сұлу-ды таппадым, ал аспандағы жұлдыздың қанша екенін кім біліпті» дей келіп, өлеңінің соңын:

Ащы менен тәттіні татқан білер,
Алыс пенен жақынды жортқан білер.
Аспандағы жұлдыздың қанша екенін,
Құдаша-ау, шалқасынан жатқан білер.—

дегенде, Кәукәр қыз бетін басып, далаға тұра қашты. Қыз, келіншектер жағы «әдепсіз» деп, Зұлпықарға дүрсе қоя берді, жігіт-желеңдер жағы «қыздың өзіне де сол керек» десіп жатты. Нағашым басу айтып, сабырлы болуға шақырды. Оның шалыстау, дөрекі сөйлейтін үлкен баласы әкесіне «жайыңа отырмайсың ба!» деп қалғаны. Осы жерде Қылышбай шешен дөкір ұлға қарап:

Қаратау төбе болар тас кеткен соң,
Әр адам ұрлық қылар бас кескен соң.
Бәйбіше үйде отырған не болады,
Қолынан қара саба ас кеткен соң.

Ер жігіт атқа мінген не болады,
Қолынан дәулет жетіп, бақ көшкен соң,
Қария үйде отырған не болады,
Баланың «жай отыр» деп сөзі өткен соң,—

деп оның бетін қайтарып тастады...

* * *

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Шу өзенінің бойында Қылышбай мен Әтей деген екі шешен өмір сүріпті.

Жастары құрдас болғандықтан екеуі кездескен жерде қатты қалжыңдасады екен.

Бірде Қылышбай қасына өз аулының бір жігітін ертіп Әтейдікіне қонаққа барады. Жігіттің көзі сол үйдегі бойжеткен қызға түсе береді. Осыны аңғарып қалған кемпір шам сөнісімен қызын өз орнына жатқызады да, өзі қыздың орнына жайғасады. Ал, жігіт түннің бір шамасында қызға қолын екі-үш рет созады. Бірақ қыздың орнында жатқан кемпір дыбысын шығармай, жігіттің қолын қағып тастай береді. Бұл жағдайды Қылышбай да, Әтей де байқап жатады.

Ертеңіне Қылышбайлар аттанарда Әтей әдейі құрдасын ұятпақ болып:

— Бұл қай бала, танымадық? — дейді.

Сонда Қылышбай тосылмастан:

Тал екен деп тоғайдап,
Жидек кескен бұл бала.
«Қыз екен» деп кемпірмен.
Шүйделескен бұл бала,—

деп жүріп кетіпті.

* * *

Бір күні Қылышбайдың қызы сүйгенімен қашып кетеді. Осыны естіген Әтей Қылышбайға былай дейді:

— Қылышбай, қызың қашты қызыл желде,
Ақыр соғып қалдың ғой кара жерді.
Шыт көйлек те кимеген екі жеңге,
Түседі ұялғаннан қара терге.

Сонда Қылышбай қысылмастан:

— Біздің қыз қашып кетті күтін лемей,
Бірсыпыра киімін бүтіндемей

Байгүс балам асығып ұшып кетті.
Кешегі Айша құсап сүтін бермей..

— деп жауап береді.

Сөйтсе Әтей аулында күйеуге шықпай жүкті болып қалған Айша атты қыз бар екен.

* * *

Қылышбай шешен Бестерек руынан датқа болған Райымбектің үйінде отырады. Ол атағы елге кең жайылған ақын, әрі тапқыр шешен жас Жігітектің осында келе жатқанын естиді. Ал Қылышбай болса, Жігітекпен бір кездессем деп жүреді. Жігітек Райымбек датқамен рулас екен. Сол ойының реті келген Қылышбай үйге кіре берген Жігітектің сәлемін алмастан, одан бұрын сынайын деген оймен былай дейді:

— Райымбек Бестеректе ұлық датқа,
Қосылар үштің бірі салтанатқа.
Осы жерін Бестеректің біз сұрайық,
Қай жерден қосылады төрт Дулатқа?

Ол осылай дей бергенде Жігітек ақын іліп әкетеді:

Құдайдың құлы, Мұхамбеттің үмбетіміз,
Тарапты Бекболаттан есебіміз.
Ботбайдың Қораласы дегендей-ақ,
Қалмайды ноғай деген өсегіміз.—

деп Қылышбайдың өзінің де аталары жөніндегі әзіл-қалжыңды алдына тартқан екен.

ТОЙЫМБАЙ ШЕШЕН

Тойымбай Майкөтұлы Іле өзенінің жағасында, «Шуырма» деген жерде 1869 жылы туған. Қызай руының Оразай аталығынан. 1948 жылы 78 жасында қайтыс болған.

Тойымбайдың береке-бірлікке үндеген өткір тілді шешендік сөздеріне риза болған ел арасына мынадай қанатты сөз тараған:

«Өсекбекке бармаған сырқау арманда,
Тойымбайға бармаған дау арманда».

Енді «Тойымбай айтты» деп ел аузында жүрген нақылдарға дес берелік:

Шайға қарай тамақ іш,
Бойыңа қарай киім піш.

Білермендік істеме,
Сүрінуге тап етер.

Қыбын тапса,
Тамшы тас теседі.
Жіп ағаш кеседі.

Ырыстан ынтымақ озады,
Бұралқы ит үргенімен озады.

Малдың санын білгеннен гөрі,
Түстеген жөн.
Сөзді мың бірлегеннен гөрі,
Бір істеген жөн.

Шешен кісі сөз бастар,
Көсем кісі ел бастар.
Адал туған ер болсаң,
Халық сүйіп қолға ұстар.

Алтын оттан қорықпайды,
Ашулы тілді келеді.

Жаманға айтқан ақылың —
Далаға атқан оқпен тең.
Талабы жоқ жасықтың,
Жалыны өшкен шоқпен тең.

Үре алмаса — итің жау,
Көре алмаса — жұртың жау.

Құда болғанша құл — тегіңді сұрас,
Құда болған соң құл да болса сыйлас.

Ағайынның қызығы — алыс беріс,
Құдалықтың қызығы — барыс-келіс.

АЛДАБЕРГЕН БИ

Алдаберген Нұрманұлы 1887 жылы қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Алғабас ауданы «Жүзімдік» аулында дүниеге келген. 1936 жылы Беломор-Балтық құрылысында мерзімді кесімін өтеп, ақталып елге қайтып келе жатқанында қайтыс болған. Жерленген жері белгісіз. Алдабергеннің ата-тегі туралы «Жүзімдік» аулының көне көз шежіре қариялары былай таратады. Арғы бабасы Бәйдібек би, одан Жауатар (Ысты), Доспаибет (Тілік) — Мұса — Ақменгітай — Құралай — Досай, одан Есен (Байқараған) — Жыл-

келді, одан — Қара. Қарадан — Өмірзақ. Оның Дәулет, Маңсары, Нұрман, Достан деген төрт баласы болыпты. Нұрманынан Алдаберген туыпты.

Ауыл молдасынан хат таптыған Алдаберген ел басқару ісіне жастай араласады. Болыс, билерге хатшылық қызмет атқарып жүріп, өзінің зеректігі, алғыр, тапқырлығы арқасында ел құрметіне бөленеді.

Оқу, білімнен хабары бар әкесі Нұрман баласын оқып, білім алуды армандайды. Алдаберген 1918—1920 жылдары әуелі Ташкент, кейіннен Самархан медреселерін үздік тәмамдап елге оралады. Ауылдастары оны болыс етіп сайлап алады. Содан ол 1927 жылға дейін болыс, кейіннен би болып ел басқару ісіне қызу араласып кетеді. 1928-1930 жылдары «Жүзімдік» аулын артел, кейін колхоз етіп ұйымдастырады да, оны өзі басқарады. Сөйтіп, коллективтік шаруашылықтың алғашқы қиын-қыстау ахуалын бастан кешіреді. Өзінің Күзембай Нәлібайұлы, Ыдырыс Битабарұлы тәрізді жақын туыстарымен ақыл қоса отырып жұртты еңбекке жұмылдырады. Бұрын ойдақырда бытырап жүрген халықтың басын біріктіріп, отырлықты ел стуге күш салады. Алдабергеннің елге қамқорлық, ұйымдастырғыш қабілеті күшті болатын дейді, көз көргендер. Оның мұндай асыл қасиетіне, ең алдымен шешендігі мен көреген көсемдігі, ақпа-төк ақындығы, елге деген қамқорлығы себеп болса керек.

1931 жылдың бас кезінде Алдаберген Ташкент, Шыршық жағына қызметке ауысады. Онда ол аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі және аудандық атқару комитетінде қызмет атқарады. Бұл жылдары Кеңес өкіметі басшыларының ел арасынан шыққан нағыз жанашыр, алулы азаматтарға «Халық жауы» деген жалған айып тағып, қуғын-сүргінге душар еткені тарихтан белгілі. Сонымен Алдаберген биде «Халық жауы» болып айыпталады да, абақтыға жабылады. Ол өзінің айыпты емес екенін, ел үшін адал еңбек етіп жүрген кедей-шаруа екенін дәлелдеп бағады. Оған жала жауып, асыра сілтеп кіналап жүрген жергілікті әлпербақандар оны тыңдасын ба? Қайта өшіге түседі. Алдаберген ақын сонда былай деп облыстық сотқа өлеңмен шағым жолдайды:

Өлең ғып жаздым бұл арыз,
Бәріңде оқып қараңыз.
Өз жайымды баян ғып,
Шағыптып арыз қыламыз.

Не жаза болса ырзамын,
Расы болса бір ауыз.
Жалғаны болса ісімнің,
Анықтап бәріп қараңыз.

Алдаберген өз атым,
Ауданда Шаян тұрамыз.
12-ші ауылда,
Нұрманның ұлы боламыз.

Езілген әбден сорлы едім.
Шайылып қалған жүрегім.
Өлеңмен жазды деп,
Өтініш айып қылмаңыз.

Айтқаным менің шым еді.
Бір оқиға сыр еді.
Ескендір ұлы Сәруар,
Түсі суық сұр еді.
Әкелері туысқан,
Сәруар. Сапар бір еді.
Туысқан кісі қоя ма,
Бәрінің бір ғой тілегі.
Сәруар пысық Шаялда,
Тергеуші болып жүр еді.
Айтайын соның бірісін,
Сіздерге мәлім қып енді.
Сөзімнің мынау айғағы,
Прокурор мен обыл сот,
Сіздерге келген шағынып,
Мен едім өткен айдағы.
Сонда Сіз қағаз жаздыңыз.
Сөздерді тауып қайдағы.
Ауылға Сізден қайтып ем.
Жұмысым бітіп ойдағы,
Сіз жазған қағаз тиген соң.
Тергеуші басқа ойлады,
Прокурор бұйрық берді деп.
Қағазға құлақ салмады.
Көрмеген кісі болды да,
Қалтаға салып жайлады.
Екі көзі қызарып,
Ізеді өзге айланы.
Қаһарына мінді де,
Қолданып шара қайдағы.
Жиырмасыншы май күні,
Тұтқынға жаттым қамалып.
Қорыққаннан көзім аларып.
«Халық жауы» деді де,
Қамады мені жала ғып.
Мұның не дейтін адам жоқ.
Жылаймын кімді пәне ғып.
Туғаным өкіндім.
Адам босқа жаралып...

(Ботабекұлы Адырбектің айтуынан жазып алған
Тәйтеліұлы Болысбек)

Бұл арыздан нәтиже шықпайды. Ол жазықсыз жала-ның құрбаны болып, сотталады да, Беломор-Балтық каналы құрылысына қара жұмысқа жегіледі. Сол еріксіз азапты жұмыста жүргенде ол ауылдағы ағайын-туғыстарына, бала-шағасына өлең-хат жазып тұрған. Өзінің ізбасар інісі Ыдырысқа жазған хатында былай депті:

Досанның ауыл — атқом кеңесінде,
Алыпсың мені ескеріп тағы есіңе.
Амандық хабарыңды білгеннен соң,
Шыққандай болдым қыраң төбесіне.

Қаңдыраң толып жатқан хабарларға,
Жаңалық сөздеріңнің көлесіне.
Қуанып осы хатты алғаннан соң,
Ағанның түсті шырақ ел есіне.

Ой толқып ары-бері қиялданды,
Өліктің жан кіргендей денесіне.
Тағы да менен сәлем айта салғын,
Әдрес жазған қолдың егесіне.

Өкпелеп бәлкім маған жүрген шығар,
Бір сәлем айтпады деп енесіне.
Біз жүрміз сумен жүзіп барамыз деп,
Біткен соң мұз каналдың кемесіне.
Туыстық бәлкім менен қорынғаны,
Болған соң үлкен кісі орындағы,
Өзімен өзі кетсін деген шығар,
Маған да тимесін деп содырлары.

Болмаса бір-екі ауыз сәлем жазып,
Почтаға салар еді жолындағы.
Жүр мекен жоқ болмаса ауыр көріп,
Тамағын бір жетімнің қолындағы,
Жетімге қылса қызмет бөтен емес.
Өзімнің бір-екі жыл жоғымдағы,
Асымды ауқат болып тұратұғыл,
Туғаным емеспеді жоғымдағы.

Демеймін Керімбайұлы бөтен кісі,
Келеді төбесіне көтергісі.
Баладан қайтып ана ажырайды,
Қаншама мейірімі жоқ мекем кісі.

Алғанда мысал етіп торғайды да,
Бұл жағын ойламасқа болмайды да.
Қорғайды балапанын, жаңбыр жауса,
Өз басын бүршақ жауса қорғайды да.

Балалар аясымен ажыраса,
Мәселе болған шығар сол жайлы да.

Колхоздың жеңген дейсің мүшесірі,
Дәу мүше біреу емес үшеу еді.
Үшеуі бір колхозға кіріп алып,
Ас ауқат бір қазаннан ішер енді.

Ішінен соның бірі шыққан шығар,
Артынша болғаннан сол өз өнері.
Бір тептек дарт асарда айтқан екен,
Ойшырмай мұндай болса кісі өледі.

Бас қамып басқа кісі ете жатар,
Артықша жетім еске түсер енді.
Балалар тарал жүрсе тоз-тоз болып,
Оларда жүрген болар әр ауылда.
Үш балам үш үйде жүр деп айтады,
Бір-бірімен жүрген жерін санағанда.
Қалайша жыламастан жүрс аламын,
Бала-шаға жағдайын еске алғанда.

Жанашыр жақындықтың бір белгісі,
Аналық хат жазуға «жарағанда».
Ыдырыс осы жазған сәлемімді,
Жүресің айтып беріп қалағанға,
Тағыда менен сәлем айта салғын,
Сұраған ағайын жұрт бар адамға.

(Ыдырыстың айтуынан жазып алған Тәйтәліұлы Бобысбек).

—«Сәлем хат», «Анама хат» «Сәлемде Беломордың каналынан», «Ел ағасы Қасекеңе», «Қабылбекке» т.б. азапты тұрмысын, қайғы-қасыретін, мұн-зарын баян еткен хат-өлеңдерін өзінің Ыдырыс Битабарұлы, Адырбек Ботабекұлы дейтін жақын туыстары күні кешеге дейін домбыраға, гармонға қосып айтып келген еді дейді. Бізге мәлімет жазып жіберген Алдабергеннің жақын ағайындары бүтінде 84 жастағы Төрекелді Амантайұлы, 73 жастағы Ибадулла Байсейітұлы, ауыл әкімі Пайыз Тұрлыбеков, Алматы тұрғыны Шора Күзембайұлы.

Алдаберген би болып тұрған жылдары Қаратаудың күңгей жағындағы ауылдар әлі колхоз болып ұйыса қоймаған, баяғы мамыра жай қалпында еді. Ата-баба сал-дәстүрін сақтаған елдер ағайын-жекжат болып, алыс-беріс жасап қатынасып-сапырылысып жатқан кез-тін. Осы жылдары Алдаберген болыстың аулына көршілес Жетімтаудан Зұлпықар Балғабасев, Шәуілдір жағынан Айтбай Белгібаев, Мырзабек Байжанов (Қызыл жырау) Бәйірбек Елеусізов, Түркістаннан Мұсабек Байзақов (Молда Мұса) Қызылорда, Шиелі елінен Нартай Бегжанов, қаратаудан Оршылбай Тайманов тәрізді атағы елге

жайылып кеткен ақындар барып, кейде олардың ауылына Алдаберген би шақырылып той-думаңдатып, өзара айтысқа түсіп, шешендік, билік сөз жарыстырып жататын.

Осындай думаңды бір жиын жөнінде Зұлпықар ақынның аталас туысы 1940—1955 жылдары Досан ауылы, Досан колхозының төрағасы болған шежіреші қария Махат Ақтайлақовтан (1894—1955) 1962 жылы жолығып сұрағанмызда мынаны айтқаиды.

— Сәуірдің шуақты бір күнінде Жетімтаудағы Зұлпықардың (Зұлпықар ағасын айтады) үйіне үш аттылы түсіп жатты. «Бұлар кім екен» деп барсам, төменгі Байқараған елінің болысы Алдаберген екен. Қасындағы екеуін танымадым. Алдаберген мен Зұлпықар жегжат, олардың жиі араласып, қатысып тұратынын бұрыннан білетінімін. Екеуінің өлең айтысып, шежіре, шарияттан әңгіме шергісін отыратынын талай рет тыңдағанмын. Ағай Бұшай жеңеліме қарап «шай қайнат, қазан көтер» деді де, «Махат сен өрістегі малға шап, бір қой әкеліп, мына кісілерден бата сұра?» деді. Мен Керегетасқа қарай өріп кеткен малға шауып жеттім де, пәні бір ісекті өңгеріп өкеп, қонақтардан бата сұрадым. Соңда Алдаберген болыс:

— Көпте, наректе, батаны сіз беріңіз. Бұл ауылға алғаш рет келіп отырған құрметті қонақсыз ғой,— деп қасындағы мұртты кісіге кезек берді. Ол қолын жайып жіберіп, үй иесіне жақсы тілек, ізгі ниеттерін білдіріп, алғысын термелеп, пернелеп жаудырды. Бәрі «Аумин!» деп бет сыйпасты.

Қонақтар әуелі шай ішіп шөлін басып алды. Шай үстінде жөн сұрасып танысып жатырмыз. Сөйтсем, бата берген мұртты кісі Ақмешіт жақтың кәдімгі Нартай дейтін ақышы екен де, шоқша сақалды, кісі шәуілдірлік Айтбай жыршы боп шықты. Бұл екеуін бірінші рет көруім. Алғашқыда анау айтқан күрделі әңгіме жыр бола қойған жоқ. Әшейін ауыларасы, ағайын-жегжаттың өзара алыс-беріс, барыс-келіс, қалжың сөздері кезекпе-кезек жарыса айтылып күлісіп отырды. Шай ішіп қасқа маңдайы жіпсіген Нартай ақын, кестелі қоржынынан он екі тілді сырпайын алды да, аңыратты-ай кеп. «Құлақ сал ей, ағайын», «Өздерің білер Нартаймын» деп басталатын екі-үш әліпін шырқады да, қасында отырған Алдабергенге қарап былай деді:

— Болыс-өке, сіздің көңліңізге келмесін. Ел-жұрт сізді ақын болыс, халқына жақын болыс, әділ болыс» деп айтты, ана бір жылы біздің Шиеліде бір болыс болды. Өзі қыдырымпаз, парақор елге жайсыз еді. Соның бір жесір

дауына билік айтып, кедейдің жалғыз атын жетектеп кеткенін, сөйтіп ауыл жігіттерінен соққы жеп, күлкі болған жайын жырға айналдырып берейін, ал тыңдаңыздар!

Нартай осылайша бұл жырының мән-жайын баяндап алды да жесір дауын термелей жөнелді. Ара-арасында жұртты дүркін-дүркін күлдіріп алды. Қонақтар алдына үйеме табақ ет келгенде барып ол жырын бітірді, сырнайын қабыстырып жанына қойды да дәмге қарады. Осы естелікті айтып отырған Махат жәкемнен Нартайдан басқаларының не айтқанын сұрағанымда ол кісі:

— Ой, қалқам, несін айтасың, тамаша үш күнге созылды. Зұлпықардың үйіне Нартай, Алдаберген, Айтбай ақындар келіпті деген хабарды есіткен Керегетастағы, Қарабас бойындағы, Сарыбай бұлағындағы, Бестоғайдағы халық аттылы-жаяу Жетімдауга ағылсын кеп. Зұлпекеннің қоржынбас екі үй тамына сыймаған жұрт дәлізде, есік, терезе тұсында тұрып: «Өй, пәлі-ай», «бәрекелді, айтысыңа болайын!»— деп шу-шу етеді.

— Қай ақын, не айтты?— дегенімде, Махат жәкем көп жыр айтылды ғой, өңкей сақадай-сақадай ірі ақындар бірінен-бірі асып түседі. Оның бәрі бүгінде есте қала береді дейсің бе?

Бұл естеліктен мынаны аңғарамыз: демек, Алдаберген би де кезінде осал ақын болмаған. Ол өзінің Нартай, Айтбай, Зұлпықар тағы сондай ділмәр, заңғар шешен ақындармен бірге өлең жарыстырып, өнер сынасып, ақындық алғырлық, шешендігін шыңдай бергені аян.

Алдаберген билік, шешендік пен ақындық өнерді қатар алып жүрген, әрі би, әрі ақындар санатына қосылатын дарын иесі. Оның бірқатар өлең, жырларын, шешендік, тапқырлық, билік шешімдерін, әсіресе, Бибігүл қыз атынан сөйлейтін Зұлпықар ақынмен хат айтысын ауылдастары осы күнге дейін аузынан тастамай айтып келеді. Бұл айтыстың өзінің жақын туысы Ыдырыс Битабарұлының айтуынан хатқа түскен қысқаша нұсқасы мынау:

АЛДАБЕРГЕННІҢ 1-ШІ ХАТЫ

Бисмилла деп хат жаздым,
Бибігүлдей аруға...
Өзіңді іздеп аулықа,
Болар ма екен баруға.
Күштар едім өзіңнен,
Бір жауапты алуға.
Текті жерден дейді ғой.

Аргы атаң тақуа,
Тілеймін бір Алладан,
Өзіңмен жұп болуға...

(осыдан былайғы 3-4 шумағын айтушы ұмытқан)

БИБІГҮЛДІҢ 1-ШІ ЖАУАБЫ:

Аргы атам Ақмолла,
Кереметі көп еді.
Солдай әзіз әулие,
Болмаған екі дегені.
Алтау еді басында,
Алыстағы жұртынан,
Бұл тарапқа келгені.
Бесеуі жетіп бұл жерге,
Тасшаға молда болды да,
Бірі қалды сол елде.
Жоғары Дулат елінде,
Бостерек болды, бес болыс,
Естүімше дсрегі,
Бәрінің намы Сұлғетай.
Есеншора бергі атам.
Болған екен елге жай,
Өтен деп бізді айтады.
Өтен, Сәрсен, хәм Қонай,
Төрт түлікке бәрі сай.
Затым әйел болған соң,
Аламын деп жармасты-ай.
Жүрген бір кедей жарымай,
Дүниеге тапшы емес,
Өзімнің әкем Дүйсенбай.
Бір кедейдің сөзіне,
Көңілім алаң болған соң,
Шығардым өлең осылай.

АЛДАБЕРГЕННІҢ 2-ШІ ХАТЫ

Бибігүл бір өзіңнен үмітім бар,
Жүзіңді көргеннен-ақ болдым құмар.
Екі жарты бір бүтін селбесейік,
Жүргенше сенде сыңар, менде сыңар.
Өзіңе деп дүние-мүлік жиып жүрмін,
Көңілімді өзгелерден тияп жүрмін.
Күні-түн бір Алладая тілек тілеп,
Жолыңда өмірімді қиып жүрмін.

БИБІГҮЛДІҢ 2-ШІ ЖАУАБЫ:

Алдеке, хат жазыпсыз үміт қылып
Болысты қызға таман жуық қылып,

Көңілің жоғарыда жүрген шығар,
Өзіңді әлде қандай жігітсініп,
Өзіңді көргеннен-ақ сұйдім депсің,
Отына махаббатың күйдім депсің,
Алладаш күңдіз-түңгі тілек тілеп,
Жолыңа дүние-мүлік жидым депсің,
Сіз жүрсіз аламын деп бізді жақтап,
Көрпейді көсілсеңші бойға шақтап,
Әкеңнің бұрынғы өткен кәсібін ғып,
Бір күні әжеп емес, кетсең ақтап...

АЛДАБЕРГЕННИҢ 3-ШІ ХАТЫ

Өзіңді жүруші едім сырттан мақтап,
Көргенде, әдепті деп ылығы жақтап,
Көрмей жатып әкеме тіл тигіздің,
Мұның қалай жапым-ау бекер даттап,
Мен сенен мұндай сөзді күтпей едім,
Жүрме едің бәр кегіңді ішке сақтап,
Әлде болса Бибігүл ойланарсың,
Ашуыңды басарсың әдеп сақтап.

БИБІГҮЛДІҢ 3-ХАТҚА ЖАУАБЫ

Кісі болып жүресің ғой күліп-ойнап,
Мен сізді қаламаймын артың ойлап,
Әйелі дуананың дегізгенше —
Байсыз-ақ жақсы емес не өтсем бойдақ,
Бақа бас, әйеліңнің түсі сары,
Көзі көк ондай қатып кімге дәрі?
Ит емшек, ботқа бет, өзі қортық,
Дев жүр ғой осы елдегі жұрттың бәрі,
Келсе күндес қылығы сопыменен,
Күлдей басқа салмасын кетсін әрі,
Алдасе екі көрім баққаншыңыз,
Соларға болсын ауқат тапқаншыңыз,
Көңіліме қаяу түсіп отыра алмай,
Хат жазып әуреленіп жатқаншыңыз,
Алдасе жаздың деме мұның несің,
Бұл сөзге түсінерсің болса есің,
Ақылға сап байқасқ алды-артыңды,
Бибігүлдің айтқаны дұрыс дерсің.

АЛДАБЕРГЕННИҢ 4-ШІ ХАТЫ

Бибігүл-ау, мен саған түсіпбедім,
Әкемді тілдедің деп ісіпбедім,
Қатынымды да ақыры оңдырмансың,
Қалжыңдасар сенің мен кісің бе едім?
Байқа, қалқан менімен ойнамағын,
Бүркіт тұлкі бүрмес деп ойламағын,
Асқақтаймын деп жүріп, шалғыс басып.

Сенің де бола бермес ойлағаның...
(осы жерде 5—6 тармағын айтушы ұмытқан)

Алдаберген ақынның жастау кезінде өзінің Анаркүл деген сүйген қалаулы қызымен айтысының бас жағын бізге Болысбек Тәйтеліұлы жазып жіберіпті. Енді соған көңіл аударайық:

Хат жаздым Анаркүлдей құрбымызға,
Татитын ауылдағы күллі қызға.
Көрмесем бір пәс сенің дидарыңды,
Ауылда келмейді сіре тұрғымызда.
Бір еді бәріміздің заманымыз,
Артықша басқа адамнан жаралдыңыз.
Бір сөзді ілгеріде ескертіп ем,
Барма екен бұдан сіре хабарыңыз?
Іздесем әр жерден де қыз табылады,
Өзіңіздей тілеп жүрміз адамын біз.
Егерде ойың болса біріруге,
Даһат жоқ бір пәс бізге кідіруге.
Жүректі қуанышты қылып еді,
Сөйлескен сізге біздің адамыңыз.
Ойлап еш нәрседен қорықпағын.
Жараймын бір басыңыз сіңіруге.
Жіңішке әйел жолы деген сөз бар.
Амал жоқ өзің келіп тілдесуге.

АНАРКҮЛДІҢ ЖАУАБЫ:

Биске-ау жазған хатың бізге келді,
Тағы да «исдетің» біз сізге де елді.
Бәрінен мұныңызды қошаметтеп,
Әр елде біз секілді қыз көп еді.
Көрмейміз мұныңызды мақұлдағыз.
Адамның мұны айтайды ақыл бары.
Тағыда төңіректен іздеп қара,
Байы өлген қатын болса жақшыдағыз,
Қожаның бір әйелін алып келіп,
Алдакең деп жүруші еді қапыл қалды.
Хатыңыз келіп тиді қолымызға,
Біз қарап жүруші едік жолыңызға,
Бір қызды басы бүтін сіңіретің.
Бар еді қанша малың қолыңызда.
Біз Сізге содан кейін барамыз ғой,
Әуелі бүтін болсын топыңызда.
Кетіпті ауыз-басың сақал басып.
Молдәске-ау олда сіздің сорыңызда.

АЛДАБЕРГЕННІҢ 2-ШІ ХАТЫ:

Анаркүл бар екен ғой сорың бақыр,
Кемітіп айтыпсың ғой топыңды ақыр.
Алпыс пен жетпістегі шалға барсаң,

Басыңда сонда түседі заман ақыр.
 Мен саған маған ти деп жалынбадым.
 Пейіліңнің жаңа білдім тарылағанын.
 Отырып бір-екі күн етік тіксем,
 Қалмайма содан бітіп «жарым малың»
 Бір-екі мырзаларға өлең жазсам,
 Қалады содан бітіп «қалың малың».
 Әкеңіз тон алмайды, мал алады.
 Азықты мал деп берсем және алады.
 Егерде малы көпті тәуір көрсен,
 Алып пен жетпістегі шал алады.
 Біздерді сақалды деп атадыңыз,
 Бұл да бір бізге қылған шатағыңыз.
 Немесе Батырбекке тие қойшы,
 Іздеген көсе болса қатарыңыз.

(өлеңнің аяқ жағы жоғалған дейді бізге жазып жіберген
 Болысбек)

* * *

Бір жолы Алдаберген Жүзімдіктің өзенінен өтіп,
 Шуақбай жотасына өрлеп бара жатса, алдынан бала
 көтерген бір әйел шығады.

— Қай ауылдан келесің?

— Ақбұлақтан

— Оңда кімнің әйелісің?

— Сайырбектің келінімін.

— Сайырбегің қайсы, әлгі Анарбай — орыс Қайырбек
 шал ма?

— Иә.

— Қайда барасың?

— Шаяндағы төркініме

— Неге?

— Иесіз қалғырлар күн көрсететін емес, — деп ол
 күйеуінен, енесінен балағат сөз есітіп, таяқ жей берген
 соң, төркініне қашып бара жатқанын айтады.

Алдаберген:

— Сәл сабыр ете тұр, — дейді. Жан-қалтасынан қағаз,
 қалам алады да, бір ауыз өлең жазып әлгі әйелге береді:

— Ауылыңа қайт, ашуыңды бас, үйіңе барғанда мына
 қағазды Қайырбек атаңа бер.

— Бұл хатты кім жазды десе, не деймін?

— Алдаберген жазды деп айт.

— Е-е сіз Алдаберген би екенсіз ғой

— Иә, мен, — дейді де ол жоғарғы таздар аулына бет
 алып кете береді. Балалы әйел аулына қайтып барады.

Болыстың қағазын атасына береді. Атасы қағазды оқып қараса:

Қойдан қозы туады шөл жейтұғын,
Иттен күшік туады бок жейтұғын.
Осындай бейсауат сөз сөйлегенге,
Ауылыңнан шықпады ма кой дейтұғын.—

деп жазыпты. Қайырбек келініне:

— Әй, балам-ай, бекер істеген екенсің, бидің мына сөзі сүйекке таңба салатын болды ғой. Оған бәрін айтып нең бар еді. Ол иттерді осында өзіміз-ақ жөнге салатын едік қой, енді қайттік!— деп санын бір соғып отыра кетіпті.

Алдабергеннің бұл әңгімесін 1995 жылдың тамыз айында Шымкент қаласында тұратын Шәйім жеңгейдің айтуынан жазып алдық. Бүгінде сексенге жуықтап отырған Шәйімнің жұбайы Дәулетберді Әбдиев ол жылдары «Жүзімдік» МТС-ында бас бухгалтер болып істеген.

— Біздің үйге Алдаберген, Зулпықар тағы бірқатар ақыңдар, би-болыстар жиі-жиі келіп түстеніп, өлең-жыр айтысып, тұратын,— деп, өткенін еске алады ол.

Алдаберген бидің кезінде қара қылды қақ жара айтқан билік кесім сөздері, өлең-жырлары хатқа түсе бермеген. Бірлі-жарым жазылғандары, жазықсыз жазалау, қуғын-сүргін, айдау, қамау кезінде жойылып, жоғалып кеткен.

Алдабергеннің арты ұрпақсыз емес. Оның екі зайыбы болған. Бірінші әйелі Мырзақүлден қалған қыз Баба атада, тұрмыста, екінші әйелі Минайдан Зауытбек деген ұл бар. Ол да есейген өсіп-өнген. Кентау қаласында тұрады. Жоғарыда аталған Дәуен, Меңсары, Нұрман, Достан аталарынан тарайтын Уайда Жайықбайұлы, Манатай Абылайұлы, Бимырза, Қалмырза Мұсаұлы, Пересеп Күзембайұлы «Жүзімдік» аулында. Құлатай Абылайұлы, Баймырза Ержанұлы, Нұрмахан Байқабылұлы, Құлмырза Ержанұлы, Серікбай Дәулетбайұлы Алғабас ауданында Баймахан Байқабылұлы, Пернехан Нұрмаханұлы, Ордабек Махатайұлы Шымкент қаласында жауапты қызметте, ұжымдардың жеке шаруашылықтарын басқарады.

ШЕНТІ БИ

Шәнті Малдыбайұлы (туған, қайтыс болған жылдары белгісіз) Суан елінен шыққан айтулы шешен би. Қазақ шежіресінде оның ата тегі Жарықшақ, одан Албан, Суан, Дулат тарайтыны белгілі. Суанның бәбішесінен Тоқарыстан, одан Мұрат, Мұраттан Шәгірен, Қараменде, Қарабек, Әпугір, Солардың Қараменде атасынан Жақсыбай, Бекқұл, Сады, Тыныбек, Қармыс деген бес ата тарайды. Сады биден Танабай би, одан Дәулетбай би, одан Малдыбай би, Малдыбайдан Шәнті би тұтап. Шәнтінің арғы атасы Қараменде би дедік. Бұл Тобықты елінен шыққан Шақаұлы Қараменде би емес. Суаннан шыққан Мұратұлы Қараменде би.

Шәнтінің арғы атасы Қараменде би жөнінде ел арасында мынадай аңыз бар.

Жоңғар шапқыншылығы кезінде Мұрат ауылын қалмақтар шауып, оның үйірлі жылқысын олжалап айдап әкетеді. Ол кезде ауылдағы бас көтерер ер азаматтар жорыққа кетіп, шал-кемпір, бала-шаға қалса керек. Басқа белсеніп шығар адам болмағандықтан 12 жастағы бала Қараменде бір тайға міне салып, жылқының алдынан шығып, оны кері айдай жөнеледі. Бірақ қаптаған қалмақ жалғыз балаға ерік берсін бе, оның өзін қол-аяғын байлап, өздерімен бірге ала кетеді. Елдеріне барған соң оны Қалмақ ханына табыс етеді. Және баланың қайсар мінезін жыр ғып айтып, оны ханға мадақтайды.

Хан қаршадай баланың өжет мінезіне іштей риза болып тұрсада, түсіп суыққа салып, оны жеке үйге қамауға бұйырады. Және оған мықты күзетші қойып, одан көз жазып қалмауын тапсырады.

Бір күні қалмақ ханы баланы шақырып алып:

— Сен маған өкіл бала болсаң қайтесі, — деген сауал тастайды. Сонда Қараменде ойланбастан былай дейді:

— Мен ешқашанда дінімді сатпаймын және басқа дінге кіре алмаймын, әкемнің азап шақырып қойған атын да өзгертпеймін. Ал өкіл бала болуға қарсы емеспін, — дейді. Баланың өжеттілігіне риза болған қалмақ ханы той жасап, Қарамендені өзіне өкіл бала еткендігіін жария етеді.

Хан тапсырмасы бойынша баланы ерекше күтімге алып, оны еркек малдың мойын, жілік етімен ғана тамақтандырады. Сөйтіп баланың күш қуатын жетілдіріп, оны күрес өнеріне үйретеді. Ол 13 жасқа толғанда өзі

қатарлы ауыл боларын шетінен жығып, өзінің ерен күшін елге танытады.

Бұған риза болған өкіл әке арнайы бапкер арқылы ұрыс өнерінің қыр-сырын үйретіп жатғықтырады. Алдымен садақ тартып, сойыл соғу, жекіл-жек өнеріне жаттықтырса, кейін ат үстіндегі ұрыс тәсілдерін үйретеді.

Сөйтіп уақыт өте берседі. Қараменденің күші толысып, ұрыстың сан түрлі меңгеріп, талай барымтаға, ұрысқа қатысып көп сынақтан өтеді. Қараменденің жасы 25-ке толып, оң мен солын тапып, күш-қуаты толысқан кезде қалмақ ханы өкіл баласын шақырып алып, өзінің көптен бүгіп келген сырын ортаға салады.

— Балам, сені жас қырандай баптап өсірдім. Енді қыранды қиядан қоя беріп, аңға салар кез де келді. Күшің толып, ұрыс өнерінің шебері аталдың. Ол өнерді жете меңгеру үшін тәзімділік пен батылдықты, панысқойлық керек еді, оның бәрін өз бойыңнан көріп, көңілім шат болды,—деп алыстан орағытып келіп былай деді:

— Менің әкемді ұрыс кезінде өлтірген қас жауым әлі тірі жүр екен. Сол жауымның көзін жоймасам, перзенттік парызым мойнымда кетпек. Бірақ сол перзенттік парызымды өтеу осы кезге дейін менің қолымнан калмады. Егер маған өкіл бала екендігің рас болса, қасыңа таңдап 30 жасақ алып, сол ата жауымның ауылын шауып, оның басын өз қолыңмен кесіп маған әкел бересің. Бұл саған айтар ең соңғы тілегім болсын,—деп сөзін бұйыра айтты.

— Жарайды әке, бұл соңғы тілегіңіз болса оны орындайын, сіздің айтқаныңыз болсын,—деп келісімін береді.

Қараменде өзі таңдап қасына ұрыс өнеріне тапымал болған жасақтарын жинап, жорыққа дайындық жұмысына кірісіп кетті. Бірақ қайда барады, қайсы қазақ ауылын шабу керек ол жөнінде өкіл әке ашып айтпады.

Ол ауыл Қараменденің нағашысының ауылы еді. Бұл жөнінде қалмақ ханы мен Қараменденің қызметінде жүрген тұтқын қазақ қана білетін. Сол тұтқын қазақ бұл жөнінде Қарамендеге ескертпек болады, бірақ ханның тапсыруы бойынша сыртынан қойылған бақылаушылардан қаймықты. Қолынан бар келгені қазақ пен қалмақ ауылдары арасында жасырын жүретін жүргізушілер арқылы қазақ ауылына хабар жеткізіп, олардың сақ отыруын, мүмкін болса Қараменденің жолын тосып бір амал жасауын ескертеді.

Сол хабарды естісімен қазақ ауылының басшылары Қараменденің алдынан шығып, оған сөзін өткізер адам

іздістіре бастайды. Ақыры ол адам табылды. Ол Қараменденің туыс ағасы Шегірек еді. Ол Қараменденің жолына ақ боз үй тіккізіп, бие байлатып тосып алады. Бұл істерден хабарсыз Қараменде орта жол бойында тігілген қазақ үйін көріп, оған еріксіз бұрылады. Жасақ алдында керқұла қасқа айғырға мінген, қолында қалмақ туын ұстаған Қараменде туысы Шегіректі көргенде өз көзіне сенбай тұрып қалған еді. Осы кезде қарсы жүтірген Шегірек келіп құшақтай алғанда қолындағы туынын қалай түсіп кеткенін білмей де қалды. Өзі де аттан аударылып түсіп, Шегірекпен жылап көріседі. Мұны көрген қалмақ жасақтары Қараменденің мына оғаш мінезіне қайран қалып, біресе жерде жатқан туға, біресе кездейсоқ адаммен жылап көріскен Қарамендеге қарап үдеріп қалады.

Өйткені қалмақ салты бойынша жауға шапқалы келе жатқан ту ұстаушы туды жерге тастамақ түтілі оны ат жалынан еңкейтпеуі керек. Тудың ат жалынан төмен түсуі — жеңілістің белгісі. Осы тәртіпті жақсы білетін қалмақ жасақтары Қараменденің сатқындығына қандары қарайып, іштерінен тынды. Бірден Қарамендеге қарсылық білдіруге батылдары жетпей істің соңын күтуге бекінеді.

Осы кезде Қараменде жасақтардың аттан түсіп, осы үйден қонақ асы жейтіндерін хабарлайды. Бастығы айтқан соң орындамауға амалдары қалмаған жасақтар аттарының ер-тұрманын сыпырып тастап, жайғасып орналасты. Бірақ жасақтар өзара келісе отырып, Қарамендеге білдірмей болған жағдайды хабарлауға бір жансызын қалмақ ханына аттандырады. Одан егер сіз рұқсат етсеңіз сатқын балаңыздың қол-аяғын байлап алдыңызға апарар едік, деп ханнан жауап күтеді.

Түн жамылып жорытқан жасақтар жансызы мынадай жауап әкеледі.

— Сендер сезік тудыратындай іске бармаңдар, қайта еш нәрсе білмегендей оның айтқанын орындаңдар. Істің соңын күтіңдер, егер шын сатқындық жасап қазақ сағына жалғыз кетуге ниет етсе, сол кезде ғана ұстап маған әкеліңдер, — депті. Бұл хабарды бұйрық деп түсілген қалмақ жасақтары істің соңын күтеді.

Жасақтардың ол ісінен хабарсыз Қараменде Шегірекпен түні бойы жеке әңгімелесіп, елдің жайын сұрап шерін тарқатқан соң, Шегіректің жол тосып отыру себебін де біледі. Өзі шабуға келе жатқан ауыл өзінің туған нағашысының ауылы екенін білгенде қаны қарайып біраз отырады. Тез шешімге келіп,

Шегірекпен келісіп, өзі өкіл әкесіне қайтатынын хабарлап, жасақтарын сапқа тұрғызды. Сөйтіп орта жолдан Қараменде кері қайты. Бұлардың кері қайтқалы жөнінде өкіл әкеге де хабар жетті. Ол кісі ешнәрсе естіп білмегендей баласын жылы шыраймен қарсы алып, орта жолдан қайтқан себебін сұрайды. Оған Қараменде былай жауап берген екен:

— Егер мен екі көзімнің бірін өзім ағызып түсірсем, өз көзін аямаған мені басқаның қос көзін ағызбасыма кептілдік берер ме едіңіз— деп әке жауабын күтеді.

— Өз көзін аямаған басқаның қос көзі түгілі өзін де аямас,— деп өкіл әке қысқа қайырды жауабын. Әкесінің дәл солай жауап берерін күні бұрын болжаған Қараменде сөзді іліп әкетеді.

— Менің сол қос көзімнің біріндей туысым Шегірек нағашы жұртым шабылмасын деп орта жолда үй тігіп, ақсарбасын сойып, жолымды тосыпты. Мен сол туысымды көрген соң жүрегім елжіреп аттан ауа түскенде қолымдағы туды қалай тастап жібергенімді де білмеймін, жығылыған туды қайта көтеріп жауға шабу салтымызда жоқ деп үйретуші едіңіз. Сол салтты бұза алмадым. Және мен шабатын ауыл нағашы жұртым болған соң кері қайтым,— деп бар шындықты жасырмай айтады. Онсыз да болған оқиғалардан хабары бар өкіл әке Қараменденің батылдығы, сөз тапқырлығына және бірде сөз қоспай болған жайды сол күйде айтқан адалдығына риза болып, оның бар кінәсін кешіреді. Оның өз басына бостандық беріп, өзін күтуші тұтқын қазақтарды қосып, көп сыйлықпен сліне қайтарыпты. Еліне келген соң ел жұрты құрметтеп Қарамендені би сайлапты. Сөйтіп, Қараменде бабамыз 26 жасында би болған екен.

* * *

Сол бабамыздың алтыншы ұрпағы Шәнті би ғана емес, сөзге шешен, өзін мұқатпақ болғандарды ұтымды сөзбен ұрып жығар адуынды, арқалы адам болған. Шәнті бидің шешендігімен бірге аузы дуалы, айтқаны айнымай келетін көріпкелдігі де бар екен.

Бірде алыс жолдан жолаушылап келе жатып, кеш батып бара жатқан соң жол жағасындағы ауылға бұрылады. Ол ауыл Ермек деген бидің ауылы екен. Ермек бидің үйі жотаның етегіндегі көк майса жерге орналасқан. Бидің үйінің алдына келіп, ат үстінен:

— Ермек би бар ма екен? Біз құдайы қонақ едік,— деп дауыстайды.

— Е, құдайы қонақ болсаң қайтейін, үйімде өзім шақырған қонағым бар. Бұл үйде саған орын жоқ,— деп сыртқа да шықпай үйден жауап беріпті.— Кімсіңдер деп жөн де сұрамаған Ермек биге ренжіген Шәнті атын тебініп жүріп кетіпті.

Би ауылынан шыға беріп қыр асқанда, бір-екі үйге жақындайды. Келіп жөн сұраса, бұл үй Ермек бидің малшысы Қоржын-Дорбаның үйі екен. Үй сыртына келіп:

— Құдайы қонақпыз,— деп дауыстайды. Сол кезде үйінен жүтірс шыққан малшы:

— О, хош келіпсіздер. Құдайы қонақ болсаңыздар үйге түсіңіздер,— деп Шәнтінің атын ұстап сәлемдеседі. Малшының кең пейіліне риза болған Шәнті би де осы үйге түселік деп жолдастарына кеңес беріпті. Сөйтіп барлығы үйіне жайғасқаннан кейін жөн сұрасып, келген қонақтың Шәнті би екенін білген соң Қоржын-Дорба бір малын әкеп бата сұрапты. Сонда Шәнті мынадай бата берген екен:

— Я, жаратқан ием, Қоржыныма қоржындап бер, Дорбама дорбалап бер, келер жылға дейін Ермек биге жөндеп бер. Жалғыз ешкісің құдайы қонаққа арнаған, Қоржын-Дорбаға дәулет берсең оңдап бер. Алаһу ақпар,— деп бетін сипапты. Сол жолғы Шәнтінің дуалы аузынан шыққан бата айтқанындай келіпті. Сол қыс қатты болып Ермек байдың малы жұртқа ұшырапты. Ал Қоржын-Дорба болса, дәулет бітіп ел қатарына қосылған екен.

* * *

Бірде Албан елінде өтетін ұлы жиынға Суан елінен Шәнті би келеді дегенді естіп, әйелі бала көтермеген бір албан жігіті бидің жолына арнайы үй тіккізіп, қонақ етіпті. Жатар мезгілде Шәнтінің қасындағы серіктерімен бірге өз әйеліне де қатар төсек салдырыпты. Жас әйел өте сұлу, көркіне мінезі сай ақылды болса керек. Ол күйеуінің айтуы бойынша Шәнті бидің оң жағына төсек салып жатыпты. Ал күйеуі сырттан орын алыпты. Шәнтінің қасындағы серігінің бірі жас әйелге көңілі кетіп, Шәнтінің ұйықтауын күгіп жатады. Енді ұйықтады-ау деген кезде, орындарынан тұрмақшы

болса, Шәңті дыбыс беріп өзінің ояу екенін ескертеді. Және серіктеріне сес көрсетіп, айдай толықып жатқан ақ келіншектің көрпесін қымтап, сыртынан сипап тілек дұғасын оқи беріпті. Серіктері Шәңтінің ұйықтауын күтіп жатып таңның қалай атқанын да білмей қалыпты. Ертеңгі шайдан соң дастарқанға бата жасап, үй иесіне алғыс айтып аттанып кетеді. Былай шыға берсе серіктері Шәңтіге наздарын айтады. Бір жағы қалжыңға сүйеп:

— Биекс, жас келіншекті оң жағыңызға жеке алып жатып не өзіңіз бармай, не бізді жібермей, арқасынан сипаумен таңды атырдыңыз ғой,— дейді. Сонда Шәңті би:

— Әй, ақымақтар, сендер не бідіңдер, ол әйел бір перзентке зар болып жүр екен. Бізді әулие деп көріп, ырым етіп күйеуінің келісімі бойынша біздің қатарымызға төсек салып жатты. Бір перзент үшін ақсарбас айтып, сойып, ақ көңлімен адал асып беріп, ақ бата тіледі. Сендер болсаңдар асып ішіп, намысына тимексіңдер. Оларың нағыз ақымақтық. Екінші рет менімен бірге жүрем десеңдер ондай жаман иестен аулақ болыңдар.— деп серіктеріне ұрысып тастайды.

Арада біраз жыл өткенде сол әйел күйеуімен берге ұл баласын алып Шәңті биді іздеп келіп, батасын алып қайтқан екен.

* * *

Шәңті бидің көріпкелдігі арғы аталарында да болыпты. Оның өз әкесі Малдыбайдың да айтқаны айнымай келетін адам болыпты.

Малдыбай әкесі Дәулетбай қатты ауырып қал үстінде жатқанда олай-бұлай болып кетсе, қай жерге қою жөнінде кеңес сұрапты. Және осы жер дұрыс болар деп, бүгінде Малдыбай белі атанған жерді айтқан екен. Сонда әкесі Дәулетбай:

— Балам, ол жерде өзің жағарсың, менің орным — Тоқтыбарлық болар,— деген екен. Кейін Қытай жеріне ауа көшіп бара жатқан қыс мезгілінде әкесі қайтыс болып, қыс қатты, жер тоң болғандықтан өлікті тұлыпқа салып, көктемге дейін сақтаған. Бір күні әкесі түсіне кіріп: «Балам мені ұмыттың ба?»— деп аян беріпті. Содан әке сөзі есіне түсіп, Тоқтыбарлыққа апарып жерлеген екен.

Шәнті би қай жылы қайтыс болғаны жөнінде нақты дерек жоқ. Бірақ сүйегі Еңбекші ауылында жерленгені анық. «Шәнті би жөнінде деректер жинауға көмек берген оның ұрпақтары Әбен Смағұлұлы мен Жүнісақын Сатқанғұлұлына алғыс айтамын», — деп жазды Тұрдыақын Құдайқұлов 1995 жылғы 27, 30 қазанда «Заман Қазақстан» газетіне жазған мақаласында. Шәнті би туралы, оның айтқан билік, шешендік сөздері жөнінде дерек-мағұлмат толығып молая түссін деген ниетпен біз оқырманға қолымыздағы бар материалды ұсынып отырмыз.

МАЗМҰНЫ

Автордан	5
Елсау би	7
Олқай би	10
Майкы би	11
Бәйдібек би	17
Дос би	44
Алдар би	48
Ақтайлақ би	49
Шабалбай би	66
Қазы би	71
Белтірік шешен	75
Бөкен би	129
Айтуар би	132
Байзақ датқа	134
Біке шешен	140
Қаба би	143
Андас би	148
Жанғұтты шешен	151
Қожбанбет би	156
Шәңкі шешен	162
Сұлтанбек би	166
Қозыбай шешен	167
Сапақ датқа	172
Жетес би	180
Бегеш шешен	189
Жәлменде би	190
Иманберді датқа	196
Нақысбек шешен	198
Төребай би	206
Қылышбай шешен	210
Тойымбай шешен	219
Алдабергел би	220
Шәңгі би	232

Әдби-көркем басшылығ

Нысанбек Төреқұл

БИЛЕР СӨЗІ — АҚЫЛДЫҢ КӨЗІ
(СЛОВО БИЕВ — ОРАТОРОВ)

(на казахском языке)

Редакторы *М. Қазбеков*
Суретшісі *Қ. Төреқұлов*
Көркемдеуші редакторы *Б. Машрапов*
Техникалық редакторы *А. Ткаченко*

ИБ № 5769

Терісте берілген күні 28.03.96. Басуға қол қойған күні 19.09.96. Қалпы 84Ж1081/32. Қағазы тип, Гарнитурасы «Тип. Таймс», Шығысқа баспа. Шартты баспа табағы 12,6. Есепке алынатын баспа табағы 12,9. Тіршілігі 10000 дана. Тапсырыс № 362

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Халықтар достығы ордені «Қазақстан» баспасы, 480009, Алматы қаласы, 143

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы, Мақатаев көшесі, 41-үй.

107

НЫСАНБЕК ТӨРЕҚУЛ

Ә
ИЛЕР СӨЗІ.
АҚЫЛДЫҢ КӨЗІ

